

1
2022

irodalomtörténet

i

Erhard Schüttpelz:
Európa az
eurocentrizmus
előtt és után

Lengyel Imre Zsolt:
Újságírás, közönség,
irodalom

Kosztolánczy Tibor:
A Nyugat folyóirat
második
részvénytársasága

irodalomtörténet

103. ÉVFOLYAM (CIII.) • 2022 • 1. SZÁM

Főszerkesztő Kulcsár Szabó Ernő

Felelős szerkesztő Eisemann György

Szerkesztőbizottság Gintli Tibor
Margócsy István
Szilágyi Márton

Szerkesztők Pataky Adrienn
Reichert Gábor

Kritika Bartal Mária



www.irodalomtortenet.hu



Az ELTE BTK Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének,
a Magyar Irodalomtörténeti Társaságnak és a Magyar Tudományos Akadémiának folyóirata.
Lapalapító: Magyar Tudományos Akadémia

SZERKESZTŐSÉG

Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet
Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A épület
telefon: (1) 4855-200/5113, 5366
e-mail: irodalomtortenet@folyoirat.elte.hu

Recenziós példányok és kritikák a szerkesztőségbe küldendők.
Kéziratokat nem őrzünk meg, és nem küldünk vissza.

Megjelenik a Magyar Tudományos Akadémia, a Nemzeti Kulturális Alap,
a Petőfi Kulturális Ügynökség, a Magyar Kultúraért Alapítvány,
valamint a Szépirodalmi Figyelő Alapítvány támogatásával.



Petőfi
Kulturális
Ügynökség



KIADÓHIVATAL

Ráció Kiadó
1072 Budapest, Akácfa utca 20.
telefon: (1) 321-8023

e-mail: racio@racio.hu, web: www.racio.hu
Felelős kiadó a Ráció Kiadói Kft. ügyvezetője
Tördelés: Veresbarát Bt.

Nyomdai munkák: *mondAt Kft.* (www.mondat.hu)

ISSN 0324 4970

Ára számonként: 700 Ft • Előfizetés egy évre (4 szám): 2500 Ft
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1.
Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél, illetve a kiadóhivatalban.
Megvásárolható a jobb könyvesboltokban,
illetve a Ráció Kiadó szerkesztőségében.

TANULMÁNYOK**ERHARD SCHÜTTPELZ**

- Európa az eurocentrizmus előtt és után
A világirodalom próbapere 3

LENGYEL IMRE ZSOLT

- Újságírás, közönség, irodalom
Az 1900 körüli évtizedek irodalmi diskurzusa a piacosodással
kapcsolatos dilemmák kontextusában 15

KOSZTOLÁNCZY TIBOR

- „valami mást kell kigondolni”
A Nyugat folyóirat második részvénytársasága 37

BUDA ATTILA

- „Örök visszatérés” – avagy miből jelenjen meg a Nyugat?
A Nyugat Kiadó és Irodalmi Részvénytársaság, 1920–1923 56

LŐRINCZ CSONGOR

- A kívülről megjegyzés biopoétikája (József Attila) 76

KRITIKA**SZMESKÓ GÁBOR**

- A Pilinszky-esztétika újrapozicionálása
Mártonffy Marcell: *Biblikus hagyomány és történelmi tapasztalat*
Pilinszky esszéiben. Poétika és teológia II. 91

KONDOR PÉTER JÁNOS

- „Hé, (hé,) héa, hó!”
Kulcsár-Szabó Zoltán: *A jelölő visszahúzódása. Az irodalmi nyelv*
kulturalizációjának néhány kérdéséhez 101

KULCSÁR-SZABÓ ZOLTÁN

Emontekiő és környéke. Tanulmányok Szőcs Géza költészetéről,
szerk. Bollobás Enikő 109

Z. KOVÁCS ZOLTÁN

„Vendégek közt vendég”. Poétikai örökség és szöveg hagyomány: Vörösmarty
az ezredforduló után, szerk. Hansági Ágnes – Hermann Zoltán 115

IN MEMORIAM

Kabdebó Lóránt (1936–2022) 121

SZÁMUNK SZERZŐI

Erhard Schüttpelz, *egyetemi tanár* (Universität Siegen)

Adorjáni Panna, *PhD-hallgató* (Eötvös Loránd Tudományegyetem)

Lengyel Imre Zsolt, *egyetemi adjunktus* (Eötvös Loránd Tudományegyetem)

Kosztolánczy Tibor, *egyetemi adjunktus* (Eötvös Loránd Tudományegyetem)

Buda Attila, *irodalomtörténész* (Budapest)

Lőrincz Csongor, *egyetemi tanár* (Berlini Humboldt Egyetem)

Szmeskó Gábor, *PhD-hallgató* (Szegedi Tudományegyetem)

Kondor Péter János, *irodalomtörténész* (Budapest)

Kulcsár-Szabó Zoltán, *egyetemi tanár* (Eötvös Loránd Tudományegyetem)

Z. Kovács Zoltán, *egyetemi docens* (MATE Kaposvári Campus, Neveléstudományi Intézet)

Smid Róbert, *irodalomtörténész* (Általános Irodalomtudományi Kutatócsoport)

ERHARD SCHÜTTPELZ

Európa az eurocentrizmus előtt és után

A világirodalom próbapere¹

Sem nem új, sem nem vitathatatlan az az állítás, miszerint az európai kultúra nagyon hosszú ideig – nagyjából a Római Birodalom bukásától a modern európai birodalmak globális elterjedéséig – nem volt a szó konkrét értelmében „eurocentrikus”. Sajnos mindezidáig Rémi Brague-hoz kapcsolható a téma legszenvedélyesebb megközelítése, aki esszencializálta Európa „nem-eurocentrizmusát”, történelmi-teológiai programjának kifejezett célja pedig Európa halhatatlan katolikus missziójának előmozdítása volt. A lényeg azonban nem az, hogy Európa alapjában véve soha ne lett volna eurocentrikus, sem nem az, hogy a kereszténység a vallásos tolerancia mintaképe lett volna, illetve lenne. Ugyanis korántsem volt az. Nem szabad elfelejtenünk, hogy nehezen megszerzett toleranciánkat nem a keresztény doktrínának és áhítatosságának köszönhetjük, hanem azoknak a fáradhatatlan erőknél, amelyek által sikerült meggyengíteni az európai keresztény egyházak és misszionáriusok autoritását és hittérítői buzgalmát. Továbbá az is kétségtelen, hogy az európai birodalmak és az európai értelmiségiek a 18. század utolsó évtizedeihez kapcsolódó modern birodalmi kultúra kontextusában váltak gyakran fanatikusan eurocentrikusakká, és hogy ennek a kultúrának mi vagyunk az örökösei. A lényeg tehát sokkal inkább az, hogy hosszú időbe telt, míg az európaiak eurocentrikussá váltak, és hogy az erőszak, amelyet ennek a feladatnak a teljesítéséhez bevetettek – 1770-től, amikor a régi egyetemes történelmek hanyatlani kezdtek egészen máig, amikor új, hasonló történelmek felemelkedésben vannak – mindvégig szoros összefüggésben volt azzal a lehetőséggel, hogy az európai felsőbbrendűség története és elemei relativizálódjanak és kétségesse váljanak. Ezért szükséges az eurocentrizmus felemelkedését minden releváns területen empirikusan megközelíteni. Én egyetlen területre fókuszálva az irodalom modern koncepcióját tekintem át ebben a vonatkozásban. Michael Harbsmeier, a világkörüliút-leírások úttörő tudósa a világ legkülönbébb pontjairól származó úti élménybeszámolók és szóbeli történetek évtizedeken át folytatott, összehasonlító elemzése után foglalta

¹ Az esszé gondolatairól először a Budapesten 2019 júniusában megrendezett, *East-European Literature In/As World Literature* című konferencián értekeztem; ezúton is köszönöm Kulcsár-Szabó Zoltánnak a meghívást. Üdvözetem minden résztvevőnek, különös tekintettel Fried Istvánra.

össze kutatásának eredményeit. Ezek az európai úti beszámolók alábbi sajátosságát szemléltetik: a késő középkori és koramodern európai utazók számára a világ közepe nem Európában volt, sem sehol máshol a korabeli világban. Megpróbálom kifejtetni ennek a ténynek néhány következményét, már amennyire azok az irodalom fogalmának és osztályozásának tekintetében relevánsnak bizonyulnak.

Mennyire volt eurocentrikus Európa a modern irodalom korszaka előtt, közben és azután? Ahhoz, hogy erre a kérdésre válaszolhassunk, meg kell határoznunk a „centrikusság” kritériumát (ügymint eurocentrikusság, sinocentrikusság, indocentrikusság stb.). A kínai kozmológia az első császár uralkodása óta minden bizonnyal sinocentrikus: a „Kína” szó jelentése „középső birodalom”, vagyis a világ közepe. Ahogy pedig Sheldon Pollock is rámutatott, az indiai, pontosabban az irodalmi hindu kozmológia alap gondolata az, hogy egy alapvető mitológiai táj ismétlődik meg minden régióban vagy helyen, illetve régió és hely számára, mintha az örökké változatlan, szent isteni táj avatárjai volnának, így bárhová is fordul vagy utazik az ember a szubkontinensen, mindig „középen” marad. A muszlimok számára a vallásos zárandoklat centruma Mekka, amire többnyire „kinti centrumként” tekintenek, ahová az ember életében egyszer megy el; de Mekka maga a muszlim felségterület közepén helyezkedik el, tehát „középen” van. Bár nem áll módunkban kitérni a világ minden népessége és klikkszerű csoportosulása kozmológiáinak részleteire, röviden összefoglalhatjuk William Graham Sumner legfontosabb megfigyelését a témát illetően: eszerint a világon fellelhető törzsi elnevezések nagy része egyszerűen azt jelenti, hogy „emberek” vagy „igaz emberek” [true humans], ami maga után vonja azt a minden emberre vonatkozó hitet, miszerint „az igaz emberiség” [true humanity] ott van, ahol az ember maga is van, vagyis a világ közepén vagy annak közelében. Természetesen ezt értette Sumner „etnocentrizmus” alatt. És pontosan emiatt olyan érdekesek a kivételek.

Míg Kínában, Indiában és az iszlám világban a centrum kínai, indiai, illetve iszlám területeken volt, és míg számos törzsi környezetben a centrumot egy a közösség elszállásolására vagy megérkezésére berendezett világként lehet meghatározni, addig az európai kozmológiának két „kinti centruma” volt: egy a vallásos, egy pedig a szekuláris időben és térben. A vallásos időben és térben a világ centruma Jeruzsálem volt, ami Keleten helyezkedett el, a bibliai vidéken. Itt volt várható a második eljövétel és a világvége. A szekuláris időben és térben a centrum Róma volt, amely egykor a világot uralta nemcsak birodalomként, de civilizációként is, hozzá tartozott a teljes mediterrán földrész és környéke, viszont ez a centrum is a múltban leledzett. A kereszténység és Róma Jeruzsálemben és Rómában fonódott egybe, majd a vallásos és a politikai hatalom ismét szétvált, és mindkét helyszín elveszítette centrális jellegét, további szakadásokat vonva maguk után. Ugyan a római és görög antikvitás volt a kulturális mérce, de külön a római antikvitás politikai mérce is volt, amelyhez képest az akkori királyságok és birodalmak alsóbbrendűnek, a római kormányzás szent örökösei, a pápa és az egyház pedig szekulárisan gyengébbnek számított. Az európai területek „a kegyelem területei” [territories of grace] voltak, de csakis mint a zsidó és a keresztény világtörténelem valós helyszíneinek, az Európában nem látott epifániák és revelációk meghosszabbításai.

Európa inkább volt „missziós terület”, mint saját domináns vallásának centruma vagy származási helye. Szent nyelve is missziós nyelv volt, a fordítás nyelve, a Szentírás eredeti nyelveit ugyanis csak nem keresztény vallásúak, illetve Róma görög nyelvű örökösei beszélték és használták. Továbbá Európa antikvitása többnyire „provinciális” volt abban az értelemben, hogy az európai területek a Római Birodalom provinciái voltak. Ennélfogva a kortárs posztkolonialista elmélet felszólítása „Európa provincializálására” az alapértelmezett európai állapothoz való visszatérést jelenti, ami maga is posztkoloniális volt. Remélem, hogy elnézi az olvasó ezt az elengedhetetlen szójátékot nekem, aki Kölnben, a római Colonia Claudia Ara Agrippinensium valamikori területén lakom.²

Európa kultúrája több mint ezer évig „fordított kozmopolitizmusként” írható le: a nem-európai vallások revelációk mintáit és töredékeit követte provinciális környezetbe ágyazva, jelesen a régmúltban meghonosodott kulturális kifinomultság felsőbbrendű formáját és egy ősi politikai hatalom felsőbbrendű formáját, amellyel akkoriban senki nem tudta felvenni a versenyt, legalábbis ami Nyugat- és Közép-Európát illeti. Továbbá Nyugat-Európa Euráziából nézve is sokféle tekintetben marginálisnak minősült a Közel- és Távol-Kelet civilizációihoz képest. A premodern európai kozmológia gyengeségének ezt a különös beismerését „realizmusérzetüknek” tudhatjuk be: végtére is az európaiak nem voltak vezetőszerepben a világban, és e tényt úgy ismerték el, hogy tisztelettel adóztak egy magasabb rendű kulturális múltnak, az Európán kívül eső, magasabb rendű vallásos területnek és annak a világhatalmi monopóliumnak, amivel már nem rendelkeztek. És azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a keresztények számára a világtörténelem az üdvtörténetet jelentette, ez a *Heilsgeschichte* pedig a múltra vonatkozott, és várhatóan az ismeretlen jövőben fog megismétlődni, tehát az élet és halál tekintetében a profán történelmi események nem számítottak, minthogy kívül estek a lélek és az istenség szent viszonyán.

Ha az európai történelmi *longue durée* tekintetében szem előtt tartjuk ezeket az előfeltételeket, már sokkal tisztábban látjuk, hogy milyen kihívást jelentett az európaiak számára régi kozmológiai eszközeiket „eurocentrikusabbá” változtatni, amikor ténylegesen meghódították a világot. Minthogy ez azt jelentette, hogy Európát vagy a saját felségterületüket egyszerre kellett „topocentrikussá” és „kronocentrikussá” nyilvánítaniuk, és ez előzőleg sem a területeikre, sem az ott élő értelmiségiekre nem volt jellemző. Továbbá látni fogjuk azt is, hogy elég nyilvánvalóan három lehetséges út kínálkozott arra, hogy Európát vagy egy Európán belüli területet „centrumnak” nyilvánítsanak.

Egyrészt jogot formálhattak arra, hogy a világhatalmat illetően monopol helyzetbe kerüljenek, ami a Római Birodalom vagy az *impérium* gondolatának felélesztését jelentette. Ezzel indokolta létjogosultságát a spanyol és a portugál birodalom is; hasonlóképpen ütötte fel a fejét a modern imperializmus is, amikor Napóleon császárrá koronázta magát azt követően, hogy hanyatlani kezdett, majd megszűnt a Német-római Birodalom, amely a megosztott hatalom és privilégiumok többretegű

² A szójáték a magyarban visszaadhatatlan. A szerző Köln (Cologne) város latin eredetű nevének jelentését játssza össze a posztkoloniális kifejezéssel. (A ford.)

hálózata volt. A legújabb kutatások a birodalmakról, például Jane Burbank vagy Frederick Cooper munkái meggyőzően kimutatták, hogy a nemzetállam eredetileg az imperializmus vagy „a birodalom felkutatásának” [quest for empire] egyik politikai eszközeként és melléktermékeként bukkant fel: a birodalomépítés politikai eszközeként Anglia, Franciaország és Németország esetében, illetve politikai eszközként a birodalmakról és az imperialista uralomról való leválasztódásban (és visszamenőlegesen a nemzetállamok elkülönülése után). Ez utóbbi alkalmazása az amerikai kontinensen kezdődött el, és mind a mai napig érvényben van. De a nacionalizmus, ahogy azt ma ismerjük, nem alakulhatott volna ki a birodalom felkutatásának, vagyis az *impérium* felélesztésének és meghaladásának európai versenye nélkül. Tulajdonképpen érvelhetünk úgy is, hogy az első „nacionalista” ideológiák a dinasztikus birodalmi ambíciók, egy egyetemes és birodalmi „üdv történet” indokai gyanánt szolgáltak (mint Guillaume Postel vagy Isaac La Peyrère esetében).

Másrészt ha az európaiak legitim módon akartak uralkodni a világ felett, akkor meg kellett bizonyosodniuk arról, hogy ők tartózkodnak annak vallásos centrumában, amely a katolikusok számára természetesen Róma volt, viszont Róma mások szemében még mindig alacsonyabb rendűnek számított Keletnél. Azonban minthogy Európa ezer év óta missziós terület volt, a centrálissá válás legegyszerűbb módja a missziós küldetés folytatása volt annak érdekében, hogy az erőszakos és szilárd alapokon nyugvó keresztény hittérítői gyakorlatok centrumává válhasson. A protestantizmus pontosan akkor jelent meg, amikor már minden európai terület végre keresztény lett, így a pogányok átkeresztelésének feladatát felválthatta a hit gyakorlatba ültetésének feladata – és ennek a célnak az érdekében megmutatkozhatott a protestantizmus skizmogenetikus ereje. Heves vallásháborús időszakot követően vált el a keresztény hit az államvezetéstől, ám e szétválasztódás fékevesztett hittérítői buzgalmat vont maga után, melynek célpontja immáron a gyarmatosított világ lett. Úgy gondolták, hogy Európa hittérítői buzgalom által „centrálissá” válásának végső bizonyítékát a pogány világ, ideértve a Kelet (Távol- és Közel-Kelet) megtérítése által érhetik el; ezt a vállalkozást természetesen kitartóan üzték, ám sok tekintetben el is bukták. Azonban korántsem biztos, hogy ez a történet már lezárult, ugyanis a hittérítői tevékenységek 1989 óta egyre inkább terjednek, és ilyen módon a *longue durée*-ben lehorgonyozott globalizált európai örökség legkiemelkedőbb megnyilvánulásai közé tartoznak.

Harmadrészt ha az európaiak azt szerették volna bebizonyítani, hogy kulturálisan felsőbbrendűek, akkor először azt kellett bebizonyítaniuk, hogy az antik civilizációkkal egyenértékűek vagy azoknál felsőbbrendűek. Ez tehát nemcsak a *querelles des anciens et modernes*: kapcsolat teremthető a külső gyarmatosított világ és az európai vagy mediterrán antikvitás között, amely a gyarmatokban, a mediterrán térségben és Keleten egyaránt megnyilvánult. Az antik civilizációkkal szembeni kulturális felsőbbrendűségük leírására az európaiak gyakran használták Amerika metaforáját vagy allegóriáját, ami a térbeli és kognitív értelemben új területek felfedezését jelentette. Továbbá a három részre, ókorra, középkorra és újkorra osztott történelmi időt – németül *Antike*, *Mittelalter*, *Neuzeit* – összefüggésbe hozták az „Új Világ” felfedezésével. Ez azt jelenti, hogy az újkor, a *Neuzeit* felsőbbrendűségének bizonyítéka leg-

alábbis részben az „újdomság” volt, hiszen állandóan „újdomságot” és „felfedezéseket” termelt. Ugyanakkor a korszak életbevágó axiómája – amely a nyomtatás korszakáig bőségesen kitartott, sőt, annak kezdeti fázisában hangsúlyt is kapott – mégiscsak az „antikvitás” felsőbbrendűségét erősítette, így hát az újkor „újdomságának” be kellett illeszkednie az antikvitással kapcsolatos európai koncepciókba.

Az ókor egyszerre három dolgot jelentett: minták és szövegek repertoárját, a technikai szaktudás és kompetencia kánonját (vagy „mércéjét”) és archívumot. Az „antikvarianizmus” az ókor archívumának begyűjtését és rekonstrukcióját jelentette, és mint kiderült, ebből az „öslevesből” alakult ki aztán az összes történelmi diszciplína. Az antikvarianizmus maga, ahogy már utaltam rá, a „fordított kozmopolitizmusból” fejlődött ki, vagyis „Európa provincializálásának” folyamatából egy esztétikailag felsőbbrendű civilizáció és birodalom töredékeinek feltárása által.

Az eurocentrizmus tehát továbbra is kapcsolatban állt mind a nem-eurocentrikus, vagyis az „orientalizmushoz” képest „orientálódó” keletkezéssel, mind pedig a hatalommal és tudással kapcsolatos szakértelem különböző formáinak tapasztalatával, legyen szó akár katonai erőszakról (mint például Napóleon esetében Egyiptomban), akár a területek besorolását és megszállását illető tudományos és adminisztratív ismeretekről. Mindenesetre hosszú időbe telt megszokni az európai felsőbbrendűség gondolatát. A puskapor-birodalmak korában a nem-európai birodalmak egyenlőnek vagy felsőbbrendűnek számíthattak ugyan bizonyos tekintetben, de nem vallási értelemben. Tehát sokkal inkább vallási, mintsem politikai, kulturális vagy technikai különbségtételnek tudható be, hogy 1500 és 1700 között a nem-európaiakat a „barbár” és a „pogány” szavakkal illették. Kulturálisan pedig a rövid bibliai kronológia keretében a pogány ókor az antikvarianizmusnak köszönhetően az „antikvitás” világméretű rétegévé vált, és ez szolgált alapul Amerika, Afrika és Ázsia meghódításához, illetve a velük való kapcsolatfelvételhez.

Az idegen hatalom és tudás elismerésétől (lásd Leibniz és Kína vagy a *querelle des rites* esetét) a görög-római eurocentrizmus új tapasztalataig és monopóliumáig terjedő fordulópontra a teljes 18. századra kiterjedt. Sajnos ez a fordulópontra egybeesett az európai irodalom koncepciójának és gyakorlatainak döntő fontosságú átalakulásával. Az irodalom és az eurocentrizmus egyazon szövegekben és intézményekben változott meg, de ennél is fontosabb volt magának a *techné*-nek az átalakulása, ez a kifejezés ugyanis éppúgy utal az addig fennálló kontinuitásra az európai ókorral, mint ahogy az éppen létrejövő diszkontinuitásra is. Az európai kontinuitás annak görög-római múltjával így pont akkor változott át fétissé – vagy ideológiává –, amikor a gyakorlatban, beleértve a mindennapi gyakorlatokat is, ez a kontinuitás megszakadt.

Először is a hosszú 18. században az oktatás és az esztétika intézményeiben, vagyis az *insitutió*-ban általánosan elterjedt volt a zavar a tanulást és az oktatást illetően. A művészetek régi rendszere olyan technikák rendszerét jelentette, amelyet megfelelő oktatással bárki újra felhasználhatott. Tehát a létrehozás, a befogadás és a terjesztés tulajdonképpen egyazon ciklus részét képezte. Vagy Jan Assmann-nal szólva: archívum, kánon és repertoár egyazon erőforrások különböző manifestációit jelentették. A 18. században mindez végleg megváltozott. Az archívum már nem

volt egy a kánonnal, de szükség volt tudományos feldolgozására; a repertoár a piaci erők és intézményes megkötések kompromisszumává vált; a kánon pedig – Benedict Anderson kifejezésével élve – az „elképzelte közösségek” ügyévé vált, vagyis azoké a közösségeké, amelyeket közös tulajdonságaik elképzelése tart össze, mely elképzelést a tömegmédián keresztül terjesztik. Az irodalom (és minden más művészet) létrehozása és befogadása szétesett, és csak egy harmadik fél képezhetett újra hidat köztük: a „műbírálat”, a „kritika” és az „értelmezés”.

A művészetek modern rendszere – Paul Oskar Kristeller meglátása szerint – a művészetek új, máig ismeretes osztályozását vezette be, továbbá esztétikai élvezetek (költészet, zene, képzőművészet), technológia és hasznos mesterségek forrásaiként tüntette fel azokat. Egyéb felosztások viszonylatában a művészet, technológia és mesterségek szerinti felosztás direkter módon különíti el az európai művészeteket a nem-modern és nem-európai technikáktól, de a zenei, nyelvi vagy audiovizuális performanszok és artefaktumok vallásos gyakorlatától is. Ennek a különválásnak az egyik oka az, hogy a modern tudomány és technológia „varázslatos áramkört” alkotva lényegében egyesült: a technikai entitások tudományos elméletekből származnak, a tudományos entitások pedig a technikai infrastruktúrára és azok inskripciók eszközeire támaszkodnak. Minden eszköz és média, amely ebből a körkörös viszonyból kimarad, elveszti ontológiai megalapozottságát a tudományban és végső soron a matematikában is. És egyik esztétikai művészetnek vagy vallásos gyakorlatnak sem sikerült újra meghódítania ezt a *techné* értelmében valaha egységes területet, amelynek utolsó tetőpontját a barokk templomok mechanikai találmányai és térbeli megoldásai, illetve a „természetes varázslat” koncepciója jelentették, ahogy azt Athanasius Kircher és Francis Bacon elképzeltek.

Mint már említettem, az élénk táru előtörténelmi talány abban áll, hogy az eurocentrizmus fellendülése, a *techné* különféle tapasztalati tartományokra oszlása, illetve az esztétikai tartomány felbukkanása mind egyidejűleg történtek, és a nem-európai korpuszok egymást követő visszarendeződését [Entdifferenzierung] eredményezték. Ez az egyidejűség arra is rámutat, hogy a 18. század innovációi általában véve – Gregory Bateson kifejezésével szólva – „szkizmogenetikusak” voltak, vagyis „rivalizálás által teremtetek különbséget”, illetve azáltal, hogy többféle felsőbbrendűséget céloztak meg. A művészetek modern rendszere a technikai produkció és reprodukció egységét felosztotta esztétikai befogadásra, művészi kreativitásra és művészetkritikára, és e pozíciók egyike sem képes a másik kettőt magában foglalni. Fontos megjegyezni, hogy amikor a modern irodalom egy új és egyetemes fogalomban kodifikálódott – vagyis „irodalommá” vált –, a hatalmi egyensúly a mediterrán és barokk világhatalmaktól (Portugália és Spanyolország) már elmozdult Északnyugat-Európa irányába, a kizárólag az Atlanti-óceán partjainál elhelyezkedő hatalmak felé. Ezekben az országokban az erősebb individualizmus és a klasszicizmussal szembeni lázadás volt a közös nevező.

A művészetek modern rendszerének alapvető momentuma volt a klasszicizmus-ellenesség; ez tette lehetővé a műfaji hierarchiák megváltoztatását, a „szkizmogenetikusabb” műfaji konvenciókat és a nem-európai művészetek elismerését. Ez a követ-

kező létfontosságú kérdést vonja maga után: hogyan lehetséges irodalomnak vagy költészetnek nyilvánítanunk nem-európai énekeket, dialógusokat, narratívákat? A válasz nem olyan egyszerű, mint amilyennek tűnik. Ha megnézzük a nem-európai irodalom szerkesztésének, megírásának és átírásának forrásait a kolumbuszi csere után, a „másik irodalma” elfogadásának számos kategóriájával találkozunk.

Egyrészt az európaiak hittérítői buzgalmának köszönhetően az idegen nyelvek nyelvtanát a kezdetektől fogva azzal a céllal jegyezték le, hogy a pogányokat megtérítsék, és megoszthassák velük a keresztény kinyilatkoztatásokat. És mivel az európai szent szövegek már maguk is fordítások voltak, könnyű volt elfogadni, hogy bármilyen nyelv és bármilyen emberi lélek megmenthető a saját nyelvén, vagyis hogy a reveláció bármilyen fordításban megtörténhet. Tehát az európai nem-eurocentrizmus egyik gyenge pontja egyértelműen az erő és az erőszak forrásává vált, és ez tette lehetővé a „mások által írott irodalom” elfogadását, mások átírását, hiszen gyakran ezekben a misszionáriusok által írott nyelvtanokban lelhetünk rá az „első dolgokról” szóló „első szövegekre”, amelyeket a hittérítők a hitoktatásban a változtatás, a megszüntetés vagy a vita céljával terveztek felhasználni.

Másrészt – és hogy a történetet rövidre fogjuk – a hittérítők és az államapparátusban dolgozók mindenütt elismerték, hogy más harcosok, hivatalnokok és főnökök „természetes ékesszólással” rendelkeznek, ezt néha ráadásul technikaként (vagy varázslatos eljárásként) értelmezték. És minthogy az alapvető oktatás egyik része a retorika, egy másik része a költészet mint *oratio ligata* volt, könnyebbé vált felismerni a költészetet mások megnyilatkozásaiban is. Tehát a retorika, a koramodern kor metaművészete minden bizonnyal lehetőséget teremtett a nem-európai irodalom elfogadására.

Harmadrészt voltak énekek (*carmina*), főleg orális énekek, amelyekről meggyőzően kimutatták, hogy egyenértékűek az európai énekekkel és tündérmesékkel. A mitológiát is az „orális hagyományhoz” tartozónak fogadták el; ezt a kifejezést a protestánsok azért találták ki, hogy megdöntsék a katolikusok olyan formális eljárásait, amelyekhez nem a szentírást vagy az írott törvényt vették alapul. A pogány, a varázslatos, a folklorisztikus (ahogy később nevezték) és a katolikus mélyen összekapcsolódott, legalábbis a protestánsok szemében. A katolikusok természetesen mindezt azzal bosszulták meg, hogy megkeresték a protestantizmus pogány elemeit. Így a barbárok életét mindkét fél olyasmiként tudta láttatni, mint ami a másik keresztény hittel mutatott rokonságot, ám nem a másik megértése, hanem a különbség jelölése, a „másítás” [othering] céljából.

De negyedrészt a „másítás” az európai vallásos örökségnek csak egy része. A szentírás szent vagy szekuláris minőségét illetően az európai vallásos „szkizmogenézis” egy eléggé különös fejleményt erősített meg. A Korán Isten szava, amelyet eredeti nyelven diktált Mohamednek. A Biblia viszont szövegek gyűjteménye, és két részre osztható: a héber bibliára, illetve az evangéliumra és annak folyományaira. Az európai „bibliakritika” olyan vitára ad alkalmat, amilyen más szent hagyományokban nem történt meg. A bibliafilológia végeredményben radikálisabb volt, mint Voltaire elhíresült mondása, mely szerint ha Isten nem létezne, ki kellene találni. Az európai bibliakritikának ugyanis Erasmustól Bultmannig, Spinozától Richard Simonig, Lowth-tól

Wellhausenig egyetlen egyszerű módszertani feladata volt: helyesen érteni a Biblia kinyilatkoztatásait, és ennek értelmében minden revelációt úgy rekonstruálni, mint ha azt emberek találták volna ki. Tehát az európai filológiai hagyomány nemcsak az antikvitas retorikai és grammatikai eszközeit, valamint történelmét örökölte meg, hanem a keresztény teológusok szekularizáló eljárását és feladatát is. A vallás mesterségesnek tűnhetett és annak is kellett tünnie, ha azt akarta, hogy a tudomány és bölcsészet szekuláris szakértelemként foglalkozzon vele, beleértve a teológusokat is. A teológia, a bibliafilológia „magasabb kritikája” vált intézményes bázisává annak az elgondolásnak, miszerint az emberi társadalmak és kultúrák saját világokat és revelációkat találnak ki, és a 19. században pontosan a *Bibelkritik* kellős közepén ismerték fel végre, hogy az európai keresztény írások, rituálék és meggyőződések régebbi írások, rituálék és meggyőződések változatai, amelyeket végül olyanok „provinciálizáltak”, mint Robertson Smith és James Frazer.

Tehát a nem-európai verbális aktusok és verbális viselkedésmódok „irodalomként” való elfogadásának lehetősége ténylegesen adott és meglehetősen szofisztikált volt 1750 környékén: az őshonos amerikaiak híresektől voltak retorikájukról; orális hagyományuk miatt a katolikusok és pogányok hasonlóak voltak a protestánsok szemében; a Bibliát magát énekeket, közmondásokat és verseket tartalmazó „orális könyvként” fedezték újra fel; azt feltételezték, hogy minden nyelv képes a biblikalitásra, és a fordítás népszerűsítése az anti-Bábel ígéretével kecsegtetett; a klasszikus mitológia pedig durván szólva rokon volt a nem-európai mitológiákkal. Az európai vallásos könyvet, a Bibliát is lehetett „fikciónak”, egy kulturális találmány „dokumentumának” vagy ősi „irodalomnak” vagy „költészetnek” tekinteni (ahogy azt Lowth és Herder elképzelte). Az európai hermeneutikai kultúra nem a vallásos hatalom peremeiről bukkant fel, hanem annak a „kinti centrummal” való hosszú és inherensen problematikus viszonyából: abból, hogy meg akarták érteni, hogy a szent szöveg fordítása pontosan minek a fordítása és mire szolgál.

Hadd feltételezzük egyetlen pillanatra, hogy ezek voltak az előfeltételei az irodalom egyetemessé válásának Európában, annak, hogy az a világon bármilyen szövegre és szóbeli előadásra vonatkozhatott, vagyis hogy így lett az irodalomból világirodalom: a retorika, a költészet, az orális költészet és az orális hagyományok, a vallásos kinyilatkoztatások írásos és szóbeli formái, a mitológia és metszéspontjai univerzalizálásából. És természetesen az európai műfajok univerzalizálásából a nem-európai műfajok olyan rubrikákba való besorolása által, mint költészet, dráma, eposz, „regény” (a narratív próza hosszabb formája), „elbeszélés” (a rövidebb forma, kissé tetszőlegesen elnevezéssel), „mese”, „legenda”, „mítosz”.

Ha megnézzük ma a világirodalmi publikációk legáltalánosabb kategóriáit, még mindig ugyanezeket és csakis ezeket a műfajokat találjuk meg a könyvesboltokban, de az irodalomtanszékek antológiáiban is. Úgy tűnik, semmi sem változott a hosszú 18. század óta, amikor az „irodalom” egészét egyetemessítették. Az első vágás volt a legmélyebb, de talán hosszú ideig ez volt az utolsó is. Az európai irodalom univerzalizálásának, az eurocentrizmusnak és a korábbi európai nem-centrizmusnak a paradoxonát a következőképpen oldhatjuk fel.

Amikor a retorika, a költészet, a mitológia és a revelációk műfajai egyetemessé váltak, az európaiak még egyáltalán nem voltak eléggé „eurocentrikusak” ahhoz, hogy saját kategóriáikat a világra ráerőltethessék – helyett megpróbálták visszaigazolni az emberiség egésze által birtokolt ókor irodalmi és retorikai potenciálját mindenhol, ahol jártak, miközben természetesen más irodalmi kultúrák nem ezt tették, amikor kulturális felsőbbrendűségüket vitató idegen népekkel találkoztak. De ennek a visszaigazolásnak egyértelműen az lett az eredménye, hogy könyvpiacon műfaji kategóriái, sőt, filológiánk is még mindig alapvetően ugyanolyan, mint amikor ez a folyamat elkezdődött, magyarán olyan „eurocentrikus”, amennyire csak lehet, hiszen olyan műfajokra vonatkozik, amelyeknek Európán kívül máshol nem nagyon volt *longue durée*-je vagy hosszú vitatörténete.

Így tehát a legfőbb eredményünk egy újabb paradoxon. Hadd nevezzük ezt „a globalizált európai irodalmi koncepciók paradoxonának”: a koramodernek szálították a világirodalom általánosan elfogadott kategóriáit, és ezek a kategóriák még mindig az oktatás és tanulás az ókorból megöröklött „technikai” világra és az isteni reveláció „emberi” rekonstrukciójára vonatkoztak. A „modern modernnek” nem hoztak magukkal saját irodalmi kategóriákat, viszont pont azáltal váltak „eurocentrikussá”, hogy megszakították a görög-római ókorral és a régebbi hitek rituális formáival kapcsolatos gyakorlati, vagyis oktatási kontinuitást. És a szakítás a vallásos és oktatási múlttal nehezzé tette számukra, hogy kortársként fogadják el az irodalom és a vallás idegen módozatait, így azokat a „múltba” vagy az „időtlen jelenbe” száműzték, amelyről a „modern modernnek” azt gondolták, hogy – nagymértékben a tudománynak és technológiának köszönhetően – már a hátuk mögött hagyták.

Az irodalom vagy világirodalom 1770 és 1830 között folyamatosan történő közepre helyezése és középről elmozdítása a legjobb esetben is ambivalens. Ha a világirodalmat olyan projektként képzeljük el, amely által lehetségessé válik a múltbeli és jelenlegi nyelvi közösségek irodalmi örökségének nyelvi akadályokon átvitelő dokumentálása, terjesztése és méltánylása, vagyis egy egyértelműen a 18. században megálmodott projektként, amint azt Herder tette *Stimmen der Völker in ihren Liedern* című antológiájában, akkor el kell ismernünk, hogy ez a projekt az azt követő időszakban csak félig valósult meg. Ennek a (félig-meddig) bukásnak sokféle oka van, amelyek közül csak hármat nevezek meg.

Egyrészt a nyelvi akadály leküzdhetetlennek bizonyult. Minthogy az irodalom koncepciója világirodalomként vált egyetemessé, és minthogy bármelyik nem-európai nyelv elsajátítása akár egy egész életbe telhet, könnyűszerrel lehetett az európai irodalomra korlátozni az egyetemes jellegű beszélgetéseket vagy az irodalom egyetemes tulajdonságait, és tulajdonképpen a késő 19. század óta pontosan ez történik az irodalomelméletekben. A nem-európai nyelveket és irodalmakat a filológusok csak akkor tanulmányozták, ha a terület specialistáivá váltak. A közös nyelvek és a korpuszok még a specialisták esetében is szükségszerűen európaiak voltak. Emiatt még a szanszkrit irodalom tekintetében is nehezen találtak közös nevezőre, holott a szanszkritot tartották a modern nyelvtan és modern történeti nyelvészet eredőjének. És ha még a nyelvészek és irodalomtudósok sem tudtak értekezni a szanszkrit

poétikáról, ráadásul a szanszkritot egyre inkább a nyelv és kultúra nacionalista, sőt, rasszista elgondolásainak igazolására használták fel, akkor mennyi esélye lehetett a nem-európai összehasonlításoknak más nyelveken?

Tehát az európai nyelvek és irodalmak tudósainak érdeklődése a nem-európai irodalom közös nevezője iránt minimális volt, még a tudósok körében is, nemhogy az irodalmi szerzők esetében. A zene és képzőművészet ebben a tekintetben különbözött, minthogy e területeken lehetett meghallgatni és imitálni, a modelleket elénekelni, lerajzolni, lefesteni, szoborként lemásolni reprodukciók és felvételek formájában. A nyelvben az elsődleges imitáció e könnyed módja lehetetlen. Egyedül a hittérítőknek és néhány hivatali ügyintézőnek volt feladata beszélni a másik nyelvet és értékelni annak szépségét – továbbá kozmogóniáit, teológiáit, mitológiáit, énekeit –, illetve lefordítani a másik fogalmait a saját nyelvére. De természetesen a misszionáriusok is egyetemes irodalmi koncepcióval rendelkeztek, és ha a fordításaik kudarcba fulladtak vagy esetleg eretnek mozgalmakat idéztek elő, ahogy az Placide Tempels *Bantu Philosophy* [A bantu filozófia] című könyvével történt, akkor ez még mindig összehasonlítható volt azzal, ami a Bibliával Európában zajlott.

Másrészt a nyelvi akadály mellett volt egy intézményes akadály és egy „időbeli akadály” is. Az európai imperialista irodalmi intézmények – a hittérítő iskolák, a gimnáziumok, az iskolák általában, a bizottságok, az egyetemek – politikája nem járt elől a világirodalmi hagyományok fenntartásában. Tulajdonképpen annyira káros volt rá, amennyire az imperializmus káros lehet. A legártalmasabb faktor az adminisztratív és politikai magatartásban az a meggyőződés volt, hogy más hagyományok statikusak, időtlenek, vagy csak a hagyományos múlthoz passzolnak, Johannes Fabian kifejezésével élve „allokronikusok”. Nemcsak az indiai textilipart tették tönkre a brit adminisztratív intézkedések, de tönkretették és megsemmisítették a szanszkrit szövegek irodalmi hagyományát is. Sheldon Pollock és több nemzedéknyi tudós kellett annak bebizonyításához, hogy amikor a britek elfoglalták Indiát és birodalmuk részévé tették, ez a hagyomány nem volt halott vagy statikus, hanem szétesése előtt virágzott és megújulásban volt. A textilek és a textusok gyártását egyaránt beszüntették. Az európai könyvkiadási rendszer exportálása azt jelentette, hogy többnyire akadémiai körökben volt lehetőség nem-európai irodalmi szövegek archiválására és terjesztésére, tehát szerzőség és a szerkesztési döntések elfogadtatása nélkül. Az irodalmi egyetemesség és gyarmati uralom halálos kombinációját tehát nem az irodalmi egyetemesség koncepcióiban kell keresnünk – ami azt illeti, azok valószínűleg a lehető legnyitottabbak voltak –, hanem azokban a gyarmatosító gyakorlatokban, amelyek nyomán a nyelvi akadályok intézményes akadályokká változtak, a nyelvi áthatolhatóságot pedig csak mutatóban tették lehetővé, főleg a más típusú írásrendszerek és a szóbeli hagyományok esetében.

Ha visszatekintünk az irodalom- és filozófiatörténetre, az antropológiára és a populáris elméletekre, akkor azt látjuk, hogy a Nyugat tudományos, filozófiai és irodalmi elitje csakis az „új imperializmus” időszakában, 1870-től 1950-ig foglalkozott a nem-európai „gondolkodásmódok” jelentette kihívással. Az antropológia és irodalom összekuszált történeteiben ez azóta is döntő pillanatnak számít, hiszen a primitív

„gondolkodásmódokról” szóló újkéletű vitákban újjáéledt terminológiai eszköztár java ebből a korszakból származik: animizmus, totemizmus, mana, pezség, *rites de passage*, részvétel, ágencia. Terminológiai innovációink a viktoriánus kor időtálló terminológiai kreativitását idézik fel: Philippe Descola ismét az „animizmusról” és a „totemizmusról” referál hosszú évekkel azután, hogy a klasszikus modernista antropológia dekonstruálta ezeket a fogalmakat, míg Viveiros de Castro csak részben módosította ezt a vitát azzal, hogy saját non-animizmusát vagy animizmusát „perspektivizmusnak” titulálta. Úgy tűnik, viktoriánusabbak vagyunk a viktoriánusoknál, hiszen képtelenek vagyunk új megoldást találni az idegen „gondolkodásmódok” kategorizálásának régi problémájára.

A tudás és hatalom imperialista egységének exkluzívnak kellett lennie: „Csakis Európában...”, indította büszkén előadását Max Weber, amelyben mindenféle innovációról számolt be, ám közülük kevés volt ténylegesen európai. Ennek az exkluzivitásnak azonban volt egy hátulütője, amelyet csak olyan filozófusok fejtettek ki a századfordulón, mint Émile Durkheim vagy Lucien Lévy-Bruhl.

A nyugati haladás exkluzivitása által a kizárók kizáródtak az emberiség tetemes részéből, az emberi történelemből, az emberiségből magából. Így az emberiség biológiai és kulturális eredetének és nem-rasszista „pszichés egységének” – az emberi „ökumenének” – tudományos kutatása szükségszerűen „primitivista” lett ugyanúgy, ahogy legalább bizonyos részei a művészetnek, az irodalomnak, a filozófiának és az antropológiának is. És ahogy *Die Moderne im Spiegel des Primitiven* [A modernitás a primitív tükrében] című könyvemben³ is érveltem, csakis ebben a rövid „időablakban”, 1870 és 1960 között sikerült a világirodalom projektjét részben megvalósítani úgy, ahogy azt a 18. században elindították, és nem is annyira magában az irodalomban, hanem a tudósok és amatőrök által biztosított irodalmi infrastruktúrában: a „folklór” monumentális korpuszainak formájában, például a Boas-iskolában; a primitív „gondolkodásmódokról” szóló filozófiai vitákba való kreatív közbelépés által, vagyis a Durkheim-iskolában; abban a narratológiai vagy mitológiai vágyban, hogy megíródjon egy világméretű „történetek története”, vagy Carlo Ginzburg szavaival szólva „minden lehetséges történet mátrixának” története – erre változatokat találhatunk Frazer *Az aranyág*, Propp *A varázsmese történeti gyökerei* című könyvében vagy Campbell „monomitoszában”; a kínai, indiai, arab és perzsa költészet és miszticizmus irodalmi fordításában, amelyet olyan tudósok végeztek el, mint Edwards Conze, Arthur Waley és Hellmut Ritter; a modern ezotéria apokrif irodalmában (minthogy egyedül a modern misztikusok gondolták a nem-európai szakértőket felsőbbrendűnek saját társaiknál); és természetesen abban a pár modern irodalmi példában, amelyek minden konvencióval szembeálltak annak érdekében, hogy az emberiség „ökumenéjából” és érte gondolkozhassanak, elsősorban Elias Canetti *Tömeg és hatalom* című könyvében és végül, de nem utolsósorban James Joyce *Finnegans Wake*-ben, ez utóbbi mindmáig az egyedüli olyan szöveg, amelyet egy nemlétező világnyelven írtak, és amely

³ Erhard SCHÜTTPELZ, *Die Moderne im Spiegel des Primitiven. Weltliteratur und Ethnologie (1870–1960)*, Fink, München, 2005.

úgy íródott meg, hogy mindent tartalmazzon, amit a középre helyezett és középről elmozdított európai irodalomnak meg kellett volna valósítania.

Hol tartunk ezen időszak után, ha úgy tetszik, a világirodalom „ténye után”? Az én tippem az, hogy az európaiak vissza fognak kerülni oda, ahonnan elindultak. Mozgásunk elliptikus. Az európaiak egy térben és időben „kinti centrumhoz” igazodtak: egy Európán kívül eső, a jeruzsálemi profán történeti idő előtti és utáni centrumhoz, egy régmúlt római birodalomból és civilizációból eredő centrumhoz. Ezeket a de-centralításokat hatalomra és tudásra való törekvésük középre helyezésének eszközévé változtatták, magukat a haladás centrumába katapultálták, a keleti és primitív eredetű nem-európaiakat pedig „allokronizálták”. De amikor saját „eredetükkel” találkoztak, ugyanezek a csoportok váltak az Európán túli és az európai egyetemes eredetek, sőt, az „én” eredetének képviselőivé is. Amikor az imperializmus hanyatlani kezdett, megszűnt az allokronizmus akadály, az európaiak pedig egy időben visszahúzódó imperialista múltban találták magukat, illetve egy térben dezorientáló helyzetben, ahol a „Régi Európa” megnevezés által vagy „Európa provincializálásának” feladatán keresztül már mások is valamelyest „allokronizálták” őket. Az *imperium romanum* olyan lehetett a koramodern kezdetekkor az európaiak számára, mint amilyené saját imperialista múltunk válhat a jövő európai és nem-európai polgárai – tudósai és művészei – számára: a „fordított kozmopolitizmus” referenciatartománya ebben az esetben azonban nem a mediterrán, hanem a világ-szintű ökömené. Amikor Hegel nem fogadta el Humboldt kommentárját a *Bhagavad Gitáról* az eredeti filozófiai okfejtés nem-európai készségének bizonyítékaként, vitájuk már előrevetítette annak lehetőségét, hogy az eurocentrizmust ugyanazokkal az akadémiai fegyverekkel fogják megvédeni és megtámadni (és hogy Hegel dogmatikus ellenvetései ugyanolyan butaságnak tűnnek majd, mint amilyenek Humboldt gondolta őket). Az eurocentrizmus, de az európai imperializmus kritikája is határozottan európai genealógiával rendelkezik. Végére is az európaiak az anti-eurocentrikus kritika szinte összes modern motívumát és érvkészletét az imperializmus és a modern kolonializmus, valamint saját kapitalizmusuk és rasszista politikájuk önmaguk által előállított kritikájából kovácsolták össze; és mindezeket a posztkolonialista elméletek az eurocentrizmus önkritikájából sajátították ki.

És talán ez az elliptikus mozgás azt a lehetőséget is felvillantja, hogy egy sokkal hosszabb történeti ciklus közepében vagyunk, és hogy a világirodalom projektjét mások fogják újjáéleszteni, egy olyan *ricorso* értelmében, ami ott kezdődik, ahol az európaiak és örököseik bevégtetlenül hagyták a nem-eurocentrikus világirodalom projektjét és korpuszait. Európa provincializálása során nem kell félnünk elismerni Európa ősi gyengeségét és marginalitását. Ugyanis az eurocentrizmus előtt és után pontosan ebből eredt a nem-európai nyelvek és irodalmak korpuszának fordítása, utaztatása és dokumentálása. „In the buginning is the woid, in the muddle is the sounddance, and thereinofter you are in the unbewised again”.⁴

(Fordította: Adorjáni Panna)

⁴ James JOYCE, *Finnegans Wake* [1939], Faber & Faber, London, 1966³, 378.

Újságírás, közönség, irodalom

Az 1900 körüli évtizedek irodalmi diskurzusa
a piacosodással kapcsolatos dilemmák kontextusában

Tanulmányommal ahhoz a kérdéshez kívánok hozzászólni, hogyan lenne érdemes a 19. és 20. század fordulójának irodalomtörténetét elbeszélni, illetve hogy ezen a történeten belül milyen szerepet tulajdoníthatunk az induló Nyugat folyóiratnak. Amellett szeretnék érvelni, hogy az az (egy új irodalomtörténeti szintézis alapján is szánt) narratíva, amelyet a polgárinak és prokapitalistának tekintett „modernség” és az antiliberálisként és antikapitalistaként felfogott „nemzeti konzervativizmus” szembenállása szervez,¹ e képlet homogenizáló és torzító jellegéből adódóan nem nyújt megbízható kereteket ezen időszak eseményeinek és törekvéseinek pontos megértéséhez. E séma problematikus voltát jelzi véleményem szerint, hogy abban – kétoszthatú-ellentétező logikájából fakadóan – egyértelműen és egységesen a „modernség” oldalára kerül minden kapitalista jellegű intézmény, nem utolsósorban a „független, polgári sajtó”, illetve az „üzleti alapon működő könyvkiadás”, amelyekben az irodalmi modernség harmóniát sugalló módon a maga „alternatív intézményrendszerére” látszik rátalálni.² Ezt a viszonyrendszert, amelynek rekonstruálását elengedhetetlenül szükségesnek vélem a Nyugat indulása körüli állásfoglalásoknak a mitizáló felfogáson túllépő leírásához, mint azt a továbbiakban bemutatni igyekszem, ennél jóval összetettebbnek és feszültségtelibbnek látom.

Érvek az irodalom piacosodása mellett: Alexander Bernát, Rákosi Jenő

Kappanyos András idézett tanulmánya ahhoz a hagyományhoz csatlakozik, amely 1890-re teszi a magyar irodalmi modernség első, általa esztétizálóknak nevezett kor-

¹ Vö. „a 19. század által a 20. századnak átadott hagyaték kettős természetű. Egyik összetevőjéhez a polgári, kapitalista kulturális intézmények és működésmódok kialakított rendszere tartozik, beleértve mindenekelőtt a sajtót a maga olvasóközönségével együtt; a másikhoz pedig az a századvégre akadémiákkal csontosodott nemzeti konzervativizmus, amely halálos ellenséget látott a modern irodalommal, és ellenállásával járult hozzá a kialakulásához.” (KAPPANYOS András, *A modernség változatai. Konceptiótanulmány az új magyar irodalomtörténeti kézikönyvhöz*, ItK 2019/1., 9.); „A nemzeti konzervativizmus a 19. század szellemi terméke, amely végigélte a 20. századot, és ma is velünk van. [...] Bár a normarendszer kialakítói között olyan kiváló elméket is találunk, mint Gyulai Pál, a kulturális konzervativizmus kezdettől összefonódott a politikai konzervativizmussal, amely a korabeli kontextusban antiliberalizmust és antikapitalizmust foglalt magába, tehát társadalom- és gazdaságtörténeti értelemben vett antimodernizmust – emellett nem volt mentes az akkor még szalonképes »kulturális« antiszemitizmustól sem.” (Uo., 45.) Ennek az irodalomtörténeti koncepciónak az átfogóbb értékelésére az alábbi kritikámban tettem kísérletet: LENGYEL Imre Zsolt, *Szénási Zoltán: Néma várostrom*, It 2020/1., 110–119.

² KAPPANYOS, I. m., 35.

szakának kezdetét – és ebből az évből valóban idézhető olyan jelentős szöveg, amelynek gondolatmenetét az optimizmus határozza meg a kultúra piaci jellegű átalakulásával kapcsolatban. Alexander Bernát *Irodalmi bajok* című írása – amely a széles körben a Nyugat előfutárának tekintett A Hét első számában jelent meg, és így e lap programadó cikkének tekinteni³ sem jogtalan – saját korát „átmeneti korszak”-ként ábrázolja, amelyet leginkább az a tény határoz meg, hogy érvényét veszítette a korábbi viszonyrendszer, amelyben az írók fél kezükkel mindig „a nemzeti szellem [...] védelmére keltek”, és amelyben így az irodalom „nem szórakozásul volt, hanem tempomul szolgált”.⁴ Alexander regisztrálja, hogy az átalakulás komoly nehézségekkel jár együtt: az írók visszhangtalannak érzik működésüket, ráadásul nem is képesek „tolluk után” megélni, ezért elkedvetlenednek, mással foglalkoznak, elkötelezettségük és írói erejük csökken, az irodalom tehát öngerjesztő módon egyre mélyebb válságba süllyed – összességében mégis jótékonynak tekinti a változást, mivel megteremti a lehetőségét annak, hogy az irodalom végre „csak az olvasó közönség jóvoltából, benne az olvasás szükségletét támasztván s kielégítvén” működjön, ahogyan a „régibb nagy irodalmak”; ezt nevezi ő „irodalmi normális helyzet”-nek.⁵ Alexander írásának fő mondanivalója, hogy nincs visszaút, az ingatag átmeneti állapotot csak e „normális helyzet” felé elmozdulva lehet stabilizálni, annak teljes kibontakozása pedig minden korábbinál optimálisabb körülményeket teremt majd – közös érdek tehát e folyamat segítése és gyorsítása, az ellankadó íróknak pedig ezen ígéretes jövőre tekintve érdemes újabb erőfeszítéseket tenni, és újabb erőforrásokat fektetni az irodalommal foglalkozásba.

Ebben az összefüggésben kerül szóba egyszerre konkurensként és pozitív példaként a hírlap: mint olyan intézmény, amely annyira jól alkalmazkodott a piacosodó viszonyokhoz, hogy egyre inkább képessé válik elhódítani azokat a szerzőket is, akik „hosszabb lélekzetű munkák teremtésére is képesek volnának”. Sikerének Alexander két okát emeli ki és ajánlja követésre az irodalomnak: az egyik, hogy olvasása „mindennapi életszükségletté” vált, a másik pedig, hogy „közelebb férközött” az olvasókhoz.⁶ Alexander érvelése szerint a közönség igényei a rendszer rögzített elemeit jelentik, vagyis a „normális helyzetre” vágyó író feladata nem lehet más, mint hogy kiismerve őket, kedvükben járva meghódítsa az embereket, ahogyan a hírlapok is tették: ha tehát a polgár, mint hírlapfogyasztása mutatja, tudásra és információra vágyik, „hamis idealizmus” helyett „a való élet viszonyai[t], érzelmei[t], gondolatai[t]” tárgyáló realista művekkel kell a kedvében járni;⁷ és ha a közönség külföldi műveket vásárol hazaiak helyett, nem őket kell korholni, hanem a magyar irodalomnak kell jobban iparkodnia

³ JUHÁSZ Ferencné, *Az irodalomszemlélet változásáról a századfordulón. A Hét 1890–1905*, ItK 1969/5., 567.

⁴ ALEXANDER Bernát, *Irodalmi bajok*, A Hét 1890/1., 11.

⁵ Uo.

⁶ Uo., 12.

⁷ Az idealizmus–realizmus a 19. századi diskurzusok egyik meghatározó, ám sokféle értelemben használt ellentétpárja volt, amely az Alexander cikkét megelőző évtizedekben is strukturálta a közbeszédet: „az 1870-es évektől a realizmus (az »ideál« esztétikai és társadalmi elvének intézményesülésével szemben) ellenzéki jelszóvá [vált], egyszerre szolgálva világnézeti, művészeti, politikai, tudományos és társadalmi követelések, s általában valamely modernizációs hevület hívószavaként.” (HITES Sándor, *A realizmus korai magyar fogalomtörténetéről*, It 2016/3., 298.)

és alkalmazkodnia, hiszen láthatóan „nem tudja az olvasó közönség rendes szükségletét kielégíteni”.⁸ Alexander reményei szerint az olvasók mindenkori igényeinek figyelembevételével – egy újfajta, elvont tételek helyett a konkrét műből kiinduló, „valószerű” ítéleteket közlő kritika segédlete mellett⁹ – létrejöhet egy tisztán a piacról élő, ám „méltóságából egy csöppet” sem feláldozó irodalom, amely éppen népszerűsége folytán lesz képes a pallérozódást szolgálni: a művészetnek ugyanis, szögezi le, „föl kell emelnie az olvasót”, ám „ezt csak úgy érheti el, ha azon egy talajon áll vele”.¹⁰

Alexander cikke, érdemes hangsúlyozni, retorikailag tekintve nem egyszerű értekező szöveg, hanem egy krízishelyzet érzékeléséből kiinduló buzdító beszéd, amely a biztató jelek (mint A Hét elindulása) és az elérhető nyereség (hogy a magyar irodalom felzárkózhat a „régibb nagy” – sejtetően a nyugat-európai – irodalmakhoz)¹¹ felmutatásával igyekezett lelket önteni az átalakulástól megrettent írókba, és utat mutatni nekik. Álláspontja pedig igen nagy hasonlóságot mutat Rákosi Jenőével, aki a századvég egyik legsikeresebb sajtótermékének, a Budapesti Hírlapnak volt tulajdonos-főszerkesztője, és aki legátfogóbb módon alighanem *Modern aesthetika* című 1893-as akadémiai székfoglalójában foglalta össze az irodalom piacosodásával kapcsolatos nézeteit. Tanulmánya szerint Alexanderhez hasonlóan Rákosi is korszakfordulót érzékel, és az átalakulás éllovasainak ő is a hírlapokat látja, sőt szerinte egyenesen „a hírlapirodalom óriási kifejlődése döntötte le a régi isteneket, a régi világrendet”.¹² E régi világrendet az arisztokrata kiváltságok polgári-demokrata kritikájának ideológiáit mozgósító szöveg igen sötét színekkel festi le: Rákosi véleménye szerint azt akadémizmus és protekcionizmus jellemezte, vagyis az általuk képviselt hagyományokra és törvényekre hivatkozva egy szűk csoport sajátította ki az írók támogatásának és az irodalom irányításának jogát – amivel pedig elkerülhetetlenül együtt járt az irodalom megdermedése és „egyoldalú elfajzása”, illetve a tehetség nélküli tekintély uralma.¹³ E negatív ítélet végső alátámasztásául egy liberális axióma szolgál: „a foglalkozásnak is, a tehetségnek is minden téren a szabadság kedvez” – a szabadság érvényesülésének az irodalom területén pedig Rákosi szerint „a nagy-közönség vezérlő befolyása” a legbiztosabb garanciája, amely érdekeitől és szükségleteitől vezetve mindig biztos érzékkel, irányzati vagy egyéb elfogultságoktól mentesen szelektál: „A talentumot [...] ujjongva juttatja sikerhez. A talentumtalan utánzót kegyetlenül ejti el”.¹⁴ E gondolatmenetek együttese tehát arról igyekszik meggyőzni

⁸ ALEXANDER, I. m., 12.

⁹ Alexander kritikafelfogásával kapcsolatban lásd: RÁKAI Orsolya, *A teljes zenekar. Schöpfung Aladár és a társadalmi modernség irodalmi jelentősége*, Editio Princeps, Budapest, 2013, 133–143.

¹⁰ ALEXANDER, I. m., 12–13.

¹¹ Azzal kapcsolatban, hogy Nyugat-Európa pozitív példaként szolgálhat, ez idő tájt sem volt persze konszenzus. Egy kevésbé korábbi cikk például elrettentésképpen idézte fel a francia irodalom esetét, „melyben az ipari elem túlnyomóvá” lett, „csak a hasznossági szempontra szorítkozik s csak a napi szükségletnek dolgozik”, emiatt pedig „összezsugorodásra van kárhoztatva”, világalalmának „menthetetlenül össze kell dőlnie”. (NEMÉNYI Ambrus, *A democratia az irodalomban*, Budapesti Szemle 1888, 98–99. E cikkre Takáts József hívta fel a figyelmem.)

¹² RÁKOSI Jenő, *Modern aesthetika*, Akadémiai Értesítő 1893, 137.

¹³ Uo.

¹⁴ Uo., 137, 139.

az olvasót, hogy a demokrácia korszakában a piacon elért sikernek már nincs érdemi alternatívája, és a közönség ítéletének nincs valódi fellebbviteli fóruma – tehát az íróknak is ehhez érdemes törekvéseiket és választásaikat igazítaniuk. Ezt az irányváltást Alexanderhez hasonlóan Rákosi sem ábrázolja egészen fájdalommentesnek, ám ő is nagy vehemenciával igyekszik kedvet csinálni hozzá, és a létharcban szerezhető előnyökre apellálva hosszan taglalja a küzdelmes élet jótékony hatásait: „akit kedve, kötelessége vagy érdeke kiviszen a viharba, az rögtön látja, hogy a dolog nem olyan veszedelmes, még csak nem is olyan kellemetlen, mint aminőnek az ablakon át nézve tetszett. De még jó oldala is van. A küzdő szervezet ereit kihívja és felfokozza, a szellemet nagyobb éberségre készíti, a lelket megvidítja, az életkedvet felszítja, s egész valónk erkölcsi kondícióját jócskán megszerzi”; konkrétan az írókat pedig azzal kecsegteti a szöveg, hogy ha „függetlenebbé, szabadabbá” válnak, egyúttal „találékonyabbá és termékenyebbé” is lesznek.¹⁵

Kétségek a hírlapokkal kapcsolatban: a Gyulai–Rákosi-vita

A hírlapok látványos fejlődése Alexander és Rákosi érvelésében egyaránt a piaci szempontok legitimálására és a nagyközönség megnyerésére irányuló törekvés jótékony voltának bizonyítására szolgált – ennek a fejlődésnek a kétségbe vonása vagy akár csak viszonylagosítása tehát alapjaikban érintette a korszak ezen meghatározó ideológikus építményeit. A legjelentősebb ilyen kísérlet közismerten Gyulai Pál 1895-ben a Budapesti Szemlében *Az irodalom és hírlapjaink* címen megjelent, eredetileg elnöki beszédként a Kisfaludy Társaságban elhangzott – az értelmiség körében nem sokkal korábban még jóformán konszenzuálisnak számító álláspontokat újrafogalmazó¹⁶ – írása volt.¹⁷ Gyulai egészen más alaptendenciát vélt felfedezni, mint az eddig idézett írások szerzői: a konjunktúra hatására újabb és újabb hírlapok próbálnak szerencsét a piacon, így szerinte már több van belőlük, „mint szükséges”, ami főként azért problematikus, mert a lapokat elegendő „képzett író” híján kétes minőségű szövegekkel kénytelenek megtölteni – így „az erő megoszlik, a színvonal alább száll”.¹⁸ A publikum kiszolgálásának vágya pedig – folytatja Gyulai – egyre tovább csökkenti a nívót: a szerkesztők azt hiszik, az elméleti fejtegetés „úntatja a közönséget”, eluralkodik tehát „az eszmék cultusa helyett a személyeké”; és mivel általában is félnek „a nehézségtől és unalmasságtól”, teret hódít a léhaság.¹⁹ A tárcarovatok szerzőivel így egyre

¹⁵ Uo., 137–138.

¹⁶ Az újságírással és tárcákkal kapcsolatos 1870–1880-as évekbeli diskurzusról lásd például: SZAJBÉLY Mihály, *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után*, Universitas, Budapest, 2005, 341–365.; TÖRÖK Zsuzsa, Petelei István és az irodalom sajtóközege: média- és társadalomtörténeti elemzés, Ráció, Budapest, 2011, 30–38.; MARGÓCSY István, „...Mint napszámos nyúlok író-eszközömböz...”. Az irodalmi tevékenység mint munka és vállalkozás (Vázlat a 19. századról), *Studia Litteraria* 2021/3–4., 23–28.

¹⁷ A szöveg Gyulai gyűjteményes kötetében rövidebb címmel jelent meg, a későbbiekben ezek egyikét idézem: GYULAI Pál, *Hírlapjainkról* = Uő., *Emlékbeszédek*, Franklin, Budapest, 1914, 323–334.

¹⁸ Uo., 326–327.

¹⁹ Uo., 327–329.

inkább csak „életképet, vázlatot, rajzot vagy éppen csak pusztá csevegést”, vagyis komolytalan apróságokat íratnak – ezekből viszont nagy mennyiségre van szükség, a szerkesztők ezért „ráerőltetik az írókat, hogy akkor is írjanak, mikor nincs ihletük”, akik tehát „mintegy kényszerítve vannak a rögtönözésre”, ami „az erősebb tehetségeket megrontja, a gyöngébbeket tévútra vezeti”.²⁰ Ez a mechanizmus pedig nem is csupán egyes lapok irodalmi minőségét vonja egyre mélyebbre, hiszen a verseny körülményei között „a nagyobb és komolyabb lapok is a kisebb és könnyelműbb lapokat veszik mintául”.²¹

Gyulai ítélete szerint tehát a hírlapok addigi története az irodalom nézőpontjából inkább elrettentő példaként szolgálhatott, mint követendő modellként. Egészében véve azonban tőle sem volt idegen az Alexandernél látott meggyőződés a méltóságvesztés nélküli népszerűség lehetőségéről: beszéde utolsó szakaszában arra biztatja a lapok készítőit, hogy a lefelé húzó versenyből kilépve, az újabb hírlapokra jellemző „frisességet”, „mozgékonytárgyat”, „mulattatást” a régieket még meghatározó „méréslettel”, „meggondoltsággal”, „komolysággal” ötvözve törekedjenek „a tudomány népszerűsítésére s az ízlés nemesítésére” – a referencia és a bizonyíték a megvalósíthatóságra nála is, mint Alexandernél, a külföld, ahol „a jelesebb [...] lapok is szintén nagy szolgálatokat tesznek az irodalomnak”.²² Felvetéseit azonban a modern hírlapok képviselőjében fellépő Rákosi Jenő élesen visszautasította: szerinte Gyulai „optikai csalódás” áldozatává vált, valójában ugyanis nem a hírlapok fordultak el az irodalomtól, hanem „annak az irodalomnak szakadt meg az összeköttetése az élettel, amely irodalom világában Gyulai él és tapogatózva álmodik”.²³ Rákosi székfoglalója logikáját követve anakronisztikus alakként ábrázolta Gyulait, „az akadémiák vezéralakját”, és általában is megkérdőjelezte az általa megfogalmazotthoz hasonló moralizáló ítéletek létjogosultságát: az ugyanis, hogy milyen a sajtó, Rákosi szerint nem változtatható meg pusztá belátás alapján, hiszen azt nem egyes emberek jelleme és önkénye határozzák meg, hanem „nagy törvények kényszerítő ereje”, vagyis az a tény, hogy az adottságokhoz nem alkalmazkodó vállalkozások szükségszerűen elbuknak a versenyben. A hírlapok aktuális működés módjának tehát Rákosi szerint nem létezik valódi alternatívája, virágzásuk pedig éppen azt mutatja, hogy sikeresen alkalmazkodtak „az új élet és fejlődés” szükségleteihez – amit az akadémiák elmulasztottak megtenni, ezért állnak elő valóságidegen követelésekkel, amelyek teljesülése csak visszafejlődést jelenthetne.²⁴ A hírlapok és az irodalom között tehát Rákosi cikke szerint nem konfliktusos a viszony, mint Gyulai állítja, hanem éppenséggel szinergikus – kapcsolatukat pedig a fentieknek megfelelően elvont elvek helyett az érdekek hálózatából kiindulva igyekszik bemutatni: az irodalom érdeke, hogy „a jeles tehetség hírhez és munkája kelendőséghez jusson”, a sajtó pedig ezt messzemenően teljesíti, mivel a tárcarovatnak ki kell elégitenie az érdekes olvasmányra vágyó olvasó „szükségét”, a tárcarovat

²⁰ Uo., 329, 332.

²¹ Uo., 326.

²² Uo., 332–333.

²³ RÁKOSI JENŐ, *Kupa Árpád*, Budapesti Hírlap 1895. február 13., 1.

²⁴ Uo.

pedig „magának az újságnak a céljait szolgálja” azzal, hogy „érdekesebbé, becsesebbé, vonzóbbá” teszi az egyes számokat. Azon tevékenységek számára pedig, amelyek nem képesek ebben a rendszerben érvényesülni, ott az „irodalmi, tudományos és szakfolyóiratok sokasága” – teszi hozzá.²⁵ Gyulai néhány év múlva, utolsó elnöki megnyitó beszédében tért vissza a témára, világossá téve álláspontja változatlanságát, és ismét kifejtve, hogy „kórjelnek” tekinti, ha „nem belső ösztön, hanem külső körülmények ragadják az írókat valamely térre” – konkrétan a tárcaelbeszélés lap-szerkesztési megfontolásokból Gyulai szerint minden más irodalmi vagy tudományos műfajt kiszorító terére.²⁶ És újra hangot adván a hírlapokkal szembeni gyanakvásának („Hírlapjaink örömmel emlegetik, hogy immár beléjük olvadt az egész irodalom. Még talán nem, ne is adja az Isten.”) a szerkesztőket arra biztatta, hogy viseltessenek „több tekintettel [...] az irodalom iránt”, az írókat pedig arra, hogy legyen bennük több „az önérzet vagy ha úgy tetszik, a büszkeség” – és vegyék igénybe a folyóiratokat és a társaságok pályázatait.²⁷

Gyulai Pál és Rákosi Jenő polémiájában, azt gondolom, a nemzeti liberalizmus két változatának vitáját érdemes látnunk,²⁸ amelyek ellentéte abból adódott, hogy a lényegyet tekintve egyébként hasonló végcélért – Magyarország sikeres polgári állammá alakításáért – folytatott küzdelemben radikálisan eltérő funkciót tulajdonítottak a művészeteknek. Gyulai, miközben általánosságban a nyugati mintákhoz való hasonulás, a kapitalista átalakulás pártján állt, sőt a pozitivistá tendenciák megerősödésével azt is elismerte, hogy „a költészet s a szorosb értelemben vett irodalom nem gyakorolhat többé a nemzeti szellemre oly nagy [...] befolyást, mint eddig”, hanem a „történeti, politikai és természettudományoknak” kell egy „új és erősb nemzedéket [...] felnövelni, mely képes legyen megoldani Magyarország nagy és nehéz feladatát”, schilleri szellemben a költészetre osztotta a feladatot, hogy megóvja a haladó-fejlődő nemzet tagjait az egyoldalúvá válástól, érzékiességbe, léhaságba, önzésbe sülyedéstől²⁹ – amit csak akkor teljesíthetett, ha terjeszkedése közben is megőrizte magas színvonalát, és nem hódolt be az alantasabb késztetéseknek. Rákosi viszont úgy vélte – és a Népszínház és a Budapesti Hírlap vezetőjeként is ennek megfelelően tevékenykedett –, hogy a művészetnek nem féknek vagy ellensúlynak kell lennie, hanem aktív

²⁵ Uo., 1–2.

²⁶ GYULAI PÁL, *A tárcaelbeszélésekről* [1898] = Uő., *Emlékbeszédék*, 354.

²⁷ Uo., 354–355.

²⁸ Vö. „A [Rákosi Jenő] számára mindig pozitív értéktartalmat jelentő nacionalizmus és a szabadság, a liberalizmus – a tizenkilencedik század e két „uralkodó eszméje” – az ő világképében sohasem kerültek szembe (az »egyenlőtlenséget« megszüntethetetlennek, az isteni elrendelés törvénye szerint valónak tudta – s ezért is mindenféle szocialista elképzeléssel élesen szemben állt), a Béccsel való kiegyezést – a mindig a vágyakat a lehetőségekhez mérő, kiegyenlítő harmóniára törekvő esztétikai-filozófiai felfogásának is megfelelően – olyan történelmi szükségszerűségnek fogta fel, amely az erős és egységes nemzetállam megteremtésének egyetlen alkalma lehet.” (N. PÁL József, *Modernség, progresszió, Ady Endre és az Ady-Rákosi vita. Egy konfliktusos eszmetörténeti pozíció természete és következményei*, University of Jyväskylä, Jyväskylä–Pécs, 2008, 186.); „Gyulai, hite és szándéka szerint, a kiegyezést létrehozó liberálisok szellemét vitte tovább.” (NÉMETH G. Béla, *A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitívizmus korában*, Akadémiai, Budapest, 1981, 139.)

²⁹ GYULAI PÁL, *A költészet s az irodalmi műveltség* = Uő., *Emlékbeszédék*, 176–177.

módon ki kell vennie a részét az általa alapvetően nyelvközösségként felfogott nemzet³⁰ expanziójának elősegítéséből és összetartásának erősítéséből, amihez szerinte minél gyorsabban minél többeket elérni képes alkotásokra volt szükség, méghozzá minden regiszterben, hogy a potenciális közönség minél több rétegét megszólíthassák.³¹ Az egymással nem túl távoli rokonságban álló paradigmák tehát törvényszerűen kerültek szembe egymással épp a művészet piacosítása kapcsán, amelyet az egyik szkepszissel, a másik jóformán parttalan lelkesedéssel szemlélt.

E két nézőpont különbségét, mint láthattuk, Gyulai a piaci elveket transzcendáló értékekre hivatkozva axiologizálni igyekezett, Rákosi piaci fundamentalista ideológiákból építkező retorikájának központi törekvése viszont inkább a temporalizálás volt, tehát saját pozíciójának modernként, ellenlábasáéának avítottként való elismertetése. Rákosi érvelésmódja, ahogy azt egyebek mellett Alexander Bernát cikke is alátámaszthatja, aligha nélkülözötte a meggyőzőerőt a maga korában; és, úgy látom, a hírlapokban általában is legitim eljárássá vált eddigre a közönség (változó) igényeire hivatkozni a kritikákat kivédendő – egyetlen illusztrációként most csak Szabó Endre esetét idézném fel. Szabó – aki máshol egyébként arról panaszkodott ez idő tájt, hogy a magyar könyvek olvasóinak száma egyre fogy, mert a hírlapirodalom, amely csak „a külföldi regény irodalomnak” teremt közönséget, elhódítja őket³² – a Petőfi Társaság titkári jelentésében egyebek mellett azzal érzékeltette a régi sajtó fölényét a jelenkorhoz képest, hogy „egykor még a Pesti Napló végig közölte Greguss Ágost költészettanát”, az erről szóló beszámolóhoz viszont a Pesti Hírlap szerkesztője az alábbi zárójeles megjegyzést fűzte: „No, meg is köszönné a mai olvasóközönség, ha tárca helyett költészettant kapna 30 folytatásban!”³³

Távolodás az optimista pólustól: Ignotus és a századelő lapkezdeményei

Alexander írásának megjelenési helye, a századvégi fiatal irodalom talán legnagyobb presztízzsel rendelkező fóruma, A Hét azonban a kilencvenes évek során egyre inkább elszakadt a hírlapok, az irodalmi piac és a közönség megítélésének optimista pólusától. E tendenciát (viszonylag ritkán idézett) könyvében Dersi Tamás általánosságban

³⁰ Vö. például: „Nos a nemzeti génusz inkarnációja a nemzeti nyelv. A magyar nemzeti génusz a magyar nyelv, elannyira, hogy a mi nemzeti génuszunk jobban, elevenen munkál abban az idegen bevándorolt házaspár gyermekében, aki kizárólag a magyar nyelvben nőtt emberré, mint abban az ősi családból eredt magyar úrban, aki idegen nyelveken szedte magába műveltségét.” (RÁKOSI Jenő, *A nyelv kultusza* [1903] = Uő., *A magyarságért*, Élet, Budapest, 1914, 16.)

³¹ Vö. például: „Ma egy szerves nemzeti életnek a legfinomabb szerveire éppen úgy szüksége van, mint a legaljasabb és leginesztetikusabb szerveire, ha egészséges akar maradni. Nem a francia nemzeti színház szülte Molière-t, hanem a vásári bódé és a montmartrei kabaré szülte Molière-t és Molière szülte a francia nemzeti színházat.” (RÁKOSI Jenő, *Az idegen elemek beáramlása* [1913] = Uő., *Tárcák, cikkek*, II., Franklin, Budapest, 1927, 138.) „[A fő dolog, hogy] megkülönböztetésünk mellett képesek legyünk a szellemi piac minden termékét, az üveget úgy, mint a gyémántot, becse, haszna és szükségessége szerint méltányolni és szolgálata jutalmához hozzájuttatni” (RÁKOSI Jenő, *Lukácsy Sándor* [1882] = Uő., *A magyarságért*, 166.)

³² SZABÓ Endre, *Darázsfészek*, Fővárosi Lapok 1891. január 9., 56.

³³ [szerző nélkül], *A Petőfi-társaság nagygyűlése*, Pesti Hírlap 1891. január 7., 1.

már bemutatta,³⁴ így itt Ignotusnak, a Nyugat későbbi főszerkesztőjének két írására szeretném csupán felhívni a figyelmet. Az első, az 1893-as *Rossz versek* a Rákosi Jenő Budapesti Hírlapja által ez idő tájt rendszeresen népszerűsített autodidakta költők kapcsán kísérelt meg átfogó diagnózist felállítani az irodalom aktuális állapotáról: (sejthetően önéletrajzi ihletésű) főhőse a „beteg genie”, aki képes lehetne a szkeptikus, gúnyos, beteg kor tartalmát formába önteni, ám akit mint „új tanok hirdetőjét” a „farizeusok” megköveznek „a régi hit és a régi istenek nevében”, ha ezt megpróbálja – és aki, minthogy beteg voltánál fogva „nem szeret küzdeni”, otthagyja az irodalmat, és „leül és ír vezércikket havi száz forintért”.³⁵ Mivel pedig a cikk gondolatmenete szerint „az ipar”, „a politika” és „a zsurnalisztika” egyébként is „minden valamire való intelligenciát magához ránt és az idegi nedvéért kenyeret ad neki”, a költészet terén csak a másra nem alkalmas „idióták” maradnak meg, akiknek verse nem is „művészi alkotás”, csupán sablonok alapján előállított „iparczikk”, amelynek tartalma csupa „szinehagyott kép, túróvá taposott közhely és rozsdától nyikorgó fordulat” – akik azonban így nem is vonják magukra a „farizeusok” haragját.³⁶ A valamivel későbbi *Magyar Kritika* azután a hasonló című folyóirat indulásának apropóján tekintette át ismét az irodalom helyzetét: az újabb leírás szerint „a magyar író mind elmegy újságírónak, mert könyvírásból meg nem élhet”, de lehetetlen helyzetbe kerülnek, mert sem a napilapokban, sem a hetilapokban nem bontakozhat ki a tehetségük. Előbbi helyen azért, mert a szerkesztők „az úgynevezett nagy közönséget látják mindig”, és ezért „újságjukban nem tűrnek meg egy komolyabb szót, mivelhogy mit ért abból az a falusi jegyző”; utóbbiakban pedig azért, mert a hetilapokat „férfiak nem olvassák”, csak olyan „lánykák”, akiknek „huszár kell, aki szalutál, gróf, aki lovagol és jogász, aki tánczol – de nem ember, aki gondolkodik”. A magyar irodalom így a gondolatmenet szerint egy ördögi körben süllyed egyre mélyebbre: mivel nincs érdemi közönség, nem születhetnek komoly művek, a könyveket is „szakmányba írt vasárnapi tárczák” töltik meg, amelyek szükségszerűen mind egyformák, ezért kritikát írni is lehetetlen róluk – ahol pedig „nincs irodalom, ott nincs közönség”.³⁷ Ignotus két, hasonlóképpen nyers hangvételű cikke tehát eltérő struktúrájú magyarázatokat alkot arra a mindkettőt meghatározni látszó alapvető tapasztalatra, hogy a piacon nem képes megélni a valódi irodalom: az első változat még belül marad azon az Alexandernél látott paradigmán, amely szerint a közönséget nem tanácsos bírálni, és az agresszív konzervativizmust reprezentáló „farizeust” lépteti fel aktív szereplőként, a kapitalizálódás pedig csupán áttételes hatóerőként jelenik meg; a második viszont már kifejezetten a közönséget és az annak kiszolgálására épülő intézményrendszert mutatja fel a művészetet ellehetetlenítő lefelé nivellálódásért felelős tényezőként.

Rákosi Jenő állítását, amely szerint a kétkedés a piacosodásnak és a hírlapoknak a művészetre gyakorolt jótékony hatásával kapcsolatban múltban rekedt, rangjukat féltő öregurak rögeszméje volt csupán, az idézett cikkei megjelenése idején még

³⁴ DERSI Tamás, *Századvégi üzenet*, Szépirodalmi, Budapest, 1973, 105–117.

³⁵ IGNOTUS, *Rossz versek*, A Hét 1893/27., 13–14.

³⁶ Uo., 13.

³⁷ IGNOTUS, *Magyar Kritika*, A Hét 1897/41., 658–659.

a húszas éveiben járó Ignotus fellépése önmagában is ideológiaként ismertetheti fel – az ő álláspontja pedig korántsem mutatkozik egyedinek, ha a hagyományosan a Nyugat felé vezetőként leírt útvonal állomásait vesszük szemügyre. Egy tanulmányában Beck András már felhívta a figyelmet a tényre, hogy „három újonnan indult lap is, melyeket az irodalomtörténet a Nyugat elődeként emleget [Új Magyar Szemle, Figyelő, Szerda], első számában közöl tanulmányt [hírlapírás és irodalom viszonyáról], és ezeknek az írásoknak még a címük is azonos: *Irodalom és újságírás*.”³⁸ E cikkek, amelyek mindegyike távol maradt az eddig tárgyalt spektrum optimista pólusától, világossá tehetik, hogy a századelős irodalmi élet résztvevői középponti jelentőségű problémának tekintették e viszonyt, és annak alakulását nem látták feltétlenül megnyugtatónak. Salgó Ernő 1900-ban arról írt, hogy mivel „a nagy tömegek ízlése nem a legelőkelőbb”, „a tehetség produktumait” „előnti és nyomja” a „közepes, vagy ezen is alul levő irodalmi termékek garmadája” – magukban a művekben pedig „ötletek foglalják el” az „átfogláló eszmék helyét”, „a nagy kompozíciót” felváltja „a szerkezet szimplasága”, „a leleményt” „kis megjegyzések helyettesítik”, és az „aktualitás” követelése a közönség részéről a legjobb művekbe is „valami publicisztai ízt visz”.³⁹ Cikke konklúziójában Salgó tanácsalanságáról számol be azzal kapcsolatban, hogy öszszességében „káros hatása volt-e az újságírásnak az irodalom fejlődésére vagy nem”, részben Gyulai Pál fentebb említett beszédeit idéző szövelemzésai viszont inkább a hanyatlás tapasztalatát látszanak közvetíteni.⁴⁰

Szini Gyula 1905-ös helyzetértékelésének sötét tónusa jóval egyértelműbb volt: tézise szerint „már ma veszedelmesnek látszik”, hogy „az újságírás szinte abszorbeálta az irodalmat”, és „mentül inkább fejlődik, annál inkább abszorbeálja”.⁴¹ Szini gondolatmenete abból a megfigyelésből indul ki, hogy nagyon sokaknak nincs idejük vagy pénzük arra, hogy „könyvet vegyen[ek] vagy színházba menjen[ek]”, az újság viszont már „beleilleszkedett” ezeknek az embereknek az „időrendjébe” vagy „anyagi helyzetébe”, tehát „az irodalom pártolását az újságolvasás [...] javarészt” kimeríti.⁴² Az erőforrásoknak ez a lekötése pedig megfojtja azokat az alternatív médiumokat, amelyeket Rákosi és Gyulai is a hírlapok keretei közé nem illő törekvések számára ajánlott: Szini ugyanis úgy látja, az újság egyre inkább „kiszorítja a lassabb lüktetésű folyóiratot és a még lassabb könyvet” – vagyis az írással foglalkozni kívánók fokozódó mértékben rá vannak utalva a napi sajtóra, amely azonban sajátos működésmódjánál fogva „gyorsan megőrli őket és a tehetségüket”, „a szépirodalomra” pedig „rászabadítja [...] a gyors termelés szörnyszülötteit”.⁴³ A kilépés a piacra Szini számára leginkább önfelszámoló beolvadásnak látszott tehát az újságírásba, ami nem látszott lehetségesnek a „méltóság” feláldozása nélkül, ahogyan arra Alexander Bernát buzdított; ahogy arról sem volt meggyőződve, hogy a közönség tévedhetetlen érzékkel választaná ki

³⁸ BECK András, *Neményi Erzsébet = Uő., Eljutni A-tól B-ig és vissza*, Magvető, Budapest, 2021, 91.

³⁹ SALGÓ Ernő, *Irodalom és újságírás*, Új Magyar Szemle 1900/1., 142–145.

⁴⁰ Uo., 145.

⁴¹ SZINI Gyula, *Irodalom és újságírás*, Figyelő 1905/1., 4.

⁴² Uo., 3, 6.

⁴³ Uo., 4–5.

a tehetségeket, hiszen szerinte „irodalmi hírnév gyakran méltatlanul is, pusztán a közönség emlékezetébe való gépies begyakorlás révén [...] támad”.⁴⁴ Borúlátó gondolatmenetét Szini azzal a reménnyel ellenpontosza, hogy a sajtó kibontakozása, minthogy mégiscsak növeli a „betű szeretetét, tehát növeli az irodalom közönségét”, magában rejti annak lehetőségét, hogy „újabb barátokat” szerezzen „az előkelőbb, csendesebb, elvonultabb irodalom számára” is.⁴⁵ Valamivel későbbi, *Egy vadkan naplója* című, az alig egy év után megszűnt Figyelő utolsó számában megjelent írásában viszont, amely szubjektív nézőpontból, rapszodikus hangvételben ismételte el a beköszönő szöveg tételeit, már nem volt nyoma ennek a reménynek – abból csak az derülhetett ki, hogy a közönség semmit sem tud a komoly irodalomról, mert csak újságokat olvas, könyvet legfeljebb akkor vásárol, ha az ügynök rásózza, az írókat pedig tönkreteszi az újságírás, és így mire lehetőségük lenne rá, már nem is képesek komoly munkára: „Bojkott, falanszter nem szó erre. Plátó köztünk nem széklábakat faragna, hanem sorát tíz fillérrel fizetnék, és igyekeznék mentől több sort írni, mennél kevesebb őszinteséggel.”⁴⁶

Ambrus Zoltán a következő év közepén megjelent tanulmánya nemigen cáfolta Szini lesújtó ítéletét. A sajtó legfőbb célja, szögezi le Ambrus, hogy „minél nagyobb közönségre tegyen szert”, tehát szükségszerűen alkalmazkodnia kell ahhoz a „félíg művelt vagy egészen műveletlen” tömeghez, amelynek „gondolkozása alantjáró, érzései felszínesek, ösztönei a vadságtól meg nem tisztultak, megértő képessége minimális és ízlése sekélyes” – így azután eluralkodik a szerkesztőségekben a meggyőződés, hogy a közönségnek nem kell „komolyság”, „tartalmasság”, „alaposság”; csak „vidámság”, „fecségés”, „léha szellem”, „személykultusz”.⁴⁷ Mindennek ellenére, állapítja meg Ambrus is, az írók kénytelenek csatlakozni a lapokhoz, mert a kiadók csak azokkal állnak szóba, akik már népszerűsége tettek szert, és a pangó könyvpiacon egyébként is kizárólag „a tankönyvek körül észlelhető egy kis nyüzsgés”.⁴⁸ Ezeket a máshonnan már ismerhető megállapításokat Ambrus azzal egészíti ki, hogy a hírlapok olyan környezetet alakítanak ki, amely akár anélkül is, hogy explicit módon befolyásolni akarnák szerzőiket, pusztán azzal, hogy „a siker föltételei [...] határozottak [és] félreérthetetlenek”, átalakítja az írók attitűdjét: a megerősítő visszajelzések hatására a piaci szempont beépül a percepciójukba, és így már alkotás közben is elsősorban arra gondolnak, tetszene-e a művük az (alacsony színvonalúnak) elképzelt közönségnek – az *aktuális* irodalom Ambrus bemutatásában tehát asszimilálódni látszik a csereértéket szem előtt tartó, árutermelő iparágak sorába.⁴⁹ Amikor azután kísérletet tesz a *valódi* irodalom mibenlétének meghatározására, ennek a gyakorlatnak az inverzét rajzolja

⁴⁴ Uo., 5.

⁴⁵ Uo., 6.

⁴⁶ SZINI Gyula, *Egy vadkan naplója*, Figyelő 1905/11., 685. E szöveget Kosztolánczy Tibor egyértelműen a Figyelő bukásával hozta összefüggésbe: „Szini pedig egy döbbenetes tárcában bocsátja el barátait, akik vele együtt »dalolták kis bújódsi revükben a féllábú pacsirták dalát«, s akik számára most már csak az újságírás marad [...] Abba kell hagyni a lapot, mert a közönséget nem érdekli.” (KOSZTOLÁNCZY Tibor, *A Figyelőről = Tessék színt vallani. Ösvát Ernő szerkesztői levelezése*, I., s. a. r., tan. KOSZTOLÁNCZY Tibor – NEMESKÉRI Erika, Gondolat – Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 2019, 68.)

⁴⁷ AMBRUS Zoltán, *Irodalom és újságírás*, Szerda 1906/1., 8–11.

⁴⁸ Uo., 12.

⁴⁹ Uo., 11.

meg: az autentikus író „nem törődik a nagy tömeggel”, stílusát csak „egyéniisége” határozza meg, és nem „a közönség reczipiáló képességére való tekintet”, ahogy mondanivalóját sem „teszi függővé senkinek a tetszésétől” – függetlensége és „felsőbbisége” megőrzése érdekében az sem nagy ár, ha az derül ki, hogy „falra borsót hányt, és szava hatástalanul hangzik el”.⁵⁰ Ambrus tehát immár kifejezetten lezárni szeretne volna a piac felé vezető veszélyesnek, az író íráságában fenyegetőnek tűnő utakat: népszerűség és irodalmi „méltóság” között ő már csak választást látott lehetségesnek, szintézist a jelenben nem – legfeljebb egy, „a mainál sokkal magasabb fokú civilizációban”, amelyben „örökre eltemetett nagy tőkék sírhalmából” esetleg megszülethet majd az anyagi szempontokra nem tekintő, „csakis ideális célokat” szolgáló hírlap.⁵¹ Saját korának irodalmi viszonyait tehát Ambrus értékelésében a túl sok és a túl kevés kapitalizmus összjátéka látszott meghatározni: a piaci logika totális érvényesülése egyfelől – a szűk piac, a tőkehiány, az alacsony civilizációs fok másfelől.

Vélemények a piacosodásról a Nyugat indulása idején: Schöppflin és az Almanach

Beck András idézett tanulmánya szerint újságírás és irodalom viszonyának kérdése a Nyugat megalapításával „egyszeriben lekerül a napirendről”⁵² – ez azonban nincs egészen így: a folyóirat első évfolyamában megjelent *A magyar író* című Schöppflin Aladár-tanulmány minden további nélkül beilleszthetőnek látszik a fentebb bemutatott cikkek sorozatába. A fennálló helyzetet Schöppflin szerint is a könyvek eljelentéktelenedése határozza meg: a kevés könyvre szánt pénz megveszéri „a részletfizetési drága díszművek kolportage-ügynökei”, egyébként viszont az újság elegendő olvasnivalót biztosít ahhoz, hogy „nélkülözhetővé” tegye azokat – az írók tehát egyéb lehetőség híján „a gályarab láncáival” fűződnek az újságokhoz.⁵³ Ők Schöppflin ábrázolásában már kizsákmányolt bér munkásoknak látszanak leginkább: az újság a „rossz és sovány” kenyérért „kiszívja [...] csontj[uk] velejét is” az íróknak, akiknek helyzetét így „keserves verejtékezés”, „fogcsikorgató szégyenkezés” és „megalázó rászorultság” jellemzi. Munkakörülményeik pedig visszahatnak munkájuk eredményére is: a csekély munkadíj miatt szaporák kell legyenek, a „sok és gyors munka kényszere” miatt felületesek, és általában is „kénytelenek [...] koncessziókat tenni a közönség alacsonyabb színvonalának”, hogy elkerüljék a lapkiadó haragját.⁵⁴ Schöppflin részéről fel sem merül – ami Rákosi Jenő számára magától értetődőnek látszott –, hogy az elért siker a művészi érték biztos és megfellebbezhetetlen indikátora lenne, sőt a kettő már fordított arányosságban látszik inkább állni egymással: „A boldogulás nem az írói értékeken, hanem mellékes dolgokon fordul meg: elég élelmes-e, [...] meg tud-e alkudni a közönség többségének szájízával.”⁵⁵ Schöppflin tanulmányából tehát egy

⁵⁰ Uo., 9.

⁵¹ Uo., 7.

⁵² BECK, I. m., 91.

⁵³ SCHÖPPFLIN Aladár, *A magyar író*, Nyugat 1908/21., 313–315.

⁵⁴ Uo., 313–314.

⁵⁵ Uo., 314.

teljes mértékben diszfunkcionális, ugyanakkor egyeduralkodó struktúra képe rajzolódik ki – és az előbbi cikkekkel ellentétben ő nem is ellenpontozza gondolatmenetét semmilyen remény felmutatásával, írása a kétségbeesés hangján ér véget: „Úgy szétvált ily módon egymástól közönség és irodalom, ahogy talán még soha sem volt szétválva. Hát ezeken az állapotokon lehet keseregni, el is lehet keseredni. De segíteni rajta? Aki segíteni tudna, a magyar kultúra jótevőjeként ünnepelnők. Egyelőre nincs egyebünk – hát panaszkodunk. És a panaszkodónak máris vesztett ügye van, mert a szánakozás mögött, ami a legjobb esetben kijut neki, mindig ott van a káröröm örök emberi érzése.”⁵⁶ A helyzeten esetleg javítani képes lehetőségként csupán az merül fel, hogy „az előkelő irodalmi stallumokból mennydörgő előkelőségek”, ha belátnák, hogy az „élő irodalom” hibáinak szerkezeti okai vannak, legalább nem riasztanák el tőle „szószék, iskola és egyéb rendelkezésükre álló eszközök segítségével” „a közönséget, amelynek úgyse kell nagyon sok riogatás”⁵⁷ – e megjegyzés a Rákosi-nál látott megkülönböztetésre emlékeztet strukturális és személyes meghatározottság között; azzal a lényeges különbséggel, hogy a struktúra itt nem szükségszerűen optimális, és így mentségül szolgálhat csupán, a fennálló helyzet igazolására nem látszik alkalmasnak. A „közönség” pedig ezen a ponton látszólag kettős szerepet kezd játszani Schöpflin történetében: jelenti egyrészt az alacsonyabb színvonalú, alkalmazkodásra kényszerítő tömeget, amellyel, úgy tűnik, nemigen van mit kezdeni – és jelent másrészt valamiféle igényes publikumot, amelyet minőségi vagy morális kifogásokkal el lehet ijesztetni az élő irodalomtól, viszont a (némileg Ignotus „farizeusait” idéző) „előkelőségek” kellemetlenkedése nélkül talán meg is lehetne nyerni annak.

Ez utóbbi gondolatmenet azért is tűnhet különösen érdekesnek, mert egyébként nem sok nyoma van annak, hogy a láthatóan széles körre jellemző válságérzet meghatározó oka – mint a korszakról szóló bevett narratívák állítják – a „nemzeti konzervatív”, a fiatal irodalmat levegőhöz jutni nem engedő intézményrendszer lenne. De a fő antagonistának Schöpflinnél is, ahogy Ambrusnál, Szininél, részben Salgónál és Ignotus második idézett cikkében a domináns helyzetű, agresszívan önérdékű és öntörvényű, ugyanakkor tökeszegény kultúripar látszik – amely a korszakról elmondott történetekben igen ritkán szokott csupán szóba kerülni. Ennek látványos példaként *A Budapesti Újságírók Egyesülete 1909-ik évi almanachja*ra utalnék, amelynek kísérőtanulmánya annak 2016-os reprintjében még csak utalást sem tesz erre a témakörre – annál is kevésbé, mivel a szerző úgy ítéli meg, hogy a kötet megjelenésének idejére „már lényegében megtörtént a homogenizáló összemosása eltérő értékelveknél és álláspontoknak, melyben így csupán két tábornak, a nemzetieknek és a nemzetietleneknek maradt hely”, és ennek megfelelően ezt a szembenállást a korabeli szituáció egyetlen releváns szervezőelveként kezeli.⁵⁸

⁵⁶ Uo., 315.

⁵⁷ Uo., 314.

⁵⁸ Bokai László, „Szellemi erupció” – és hadi készülődések... *A Budapesti Újságírók Egyesületének 1909-es Almanachja* = *A Budapesti Újságírók Egyesülete 1909-ik évi almanachja*, Országos Széchényi Könyvtár – Argumentum, 2016, 27.

Pedig az 1908 végén összeállított almanachban, amelynek célja Zuboly egykori előszava szerint is a „legujabb irodalom”, a „modernség körül dúló öldöklés” dokumentálása lett volna,⁵⁹ lépten-nyomon a fentebb idézettekhez hasonló okfejtésekre lehet bukkanni. Szabó Károly arról ír, hogy újra mecénásokra lenne szükség, akik megfizetik a „szellemi kiválóságnak” járó adót, mert a jelen helyzet nem kedvező: miután az irodalom eldemokratizálódott, az írói pálya polgári foglalkozássá lett, a tollból pedig „kenyérkereső szerszám”, az írónak írni kell, „akár jól esik, akár nem”, „megrendelésre, [...] lóhalálában, tömegszámra”, nem pedig „ihlete, hangulata után”.⁶⁰ Vajda László arra az ellentmondásra panaszkodik, hogy a „közönség ellen nem lehet irodalmat csinálni”, ugyanakkor a közönséget „nem lehet felemelni” a „vezető szellemek” gondolatvilágába.⁶¹ Miklós Jenő az „új magyar irodalom” megteremtéséről ábrándozik: ehhez szerinte egy új írói egyesületre lenne szükség, amely „olcsón jó könyvet” adna a közönségnek, és ilyen módon biztosítaná „az irodalommal hitük szerint foglalkozók” megélhetését – a jelenben ugyanis szinte csak a felsőbbrendűnek ítélt nyugati művek, a „kiadók haditerve s az ügynökök rábeszélő tehetsége” által az emberekre erőltetett kötetek és leginkább az újságok találnak vevőre.⁶² Porzsolt Kálmán a „sok írói tehetség” pusztulásán lamentál, amelynek oka szerinte, hogy „Magyarország [...] mindig gazdagabb az írói tehetségek termelésében, mint a fogyasztó közönség műveltségében” – ennek tünete, hogy „az egész magyar elbeszélő irodalom” beleszorul „a tárczarovat Prokrustes-ágyába”, a költők pedig lassanként még a lapokból is kiszorulva „a kabaretek napi szükségleteinek kielégítésében örli[k] el” tehetségüket.⁶³ Riedl Frigyes arról ír, hogy az élet bonyolultabbá válásával, a nemzetközi érdeklődés növekedésével az olvasásra szánt időt egyre inkább lefoglalja a könyvek kárára az újság, amelyet ha nem néznének át, az embereknek „attól kellene félniük”, hogy polgári, vagy társadalmi, vagy üzleti érdekük megkárosodik – így azután, állítja fel Riedl a már jól ismert diagnózist, Magyarországon „a zsurnalizmus [...] megölte [...] a könyvet”, „a tehetségek számára a napi sajtón kívül más tér nincs nyitva”, az író pedig ilyen módon „alkalmazkodásra van utalva s tehetsége nem érvényesülhet a nagyobb feladatok és ambíciók igénye szerint”.⁶⁴ Az *Almanach* újraközölte továbbá Salgó Ernő és Szini Gyula már idézett szövegeit – és figyelemre méltó módon megszólalt benne Alexander Bernát is, aki jóval kevésbé tűnt ekkor már derűlátónak, mint szűk két évtizeddel korábban. „Az irodalompártolás szempontja megszűnt” – tér vissza írásában egykori témájára, majd így folytatja: „de a minnek helyébe kellett volna lépni: a lelki szükséglet nem mutatkozik”.⁶⁵ Az országban a „komolyabb” magyar műveknek nincs közönsége, ezért „nincsen irodalmi termelés,

⁵⁹ Zuboly [BÁNYAI Elemér], *Előszó* = *A Budapesti Újságírók Egyesülete 1909-ik évi almanachja*, szerk. SZERDAHELYI Sándor, Budapesti Újságírók Egyesülete, Budapest, 1909, 1. (A kötetre a továbbiakban *Almanach*ként hivatkozom.)

⁶⁰ SZABÓ Károly, *Irodalmi mecénások* = *Almanach*, 69–70.

⁶¹ VAJDA László, *Új romantika felé* = *Almanach*, 91–96.

⁶² MIKLÓS Jenő, *Forrongás* = *Almanach*, 150–152.

⁶³ PORZSOLT Kálmán, *Írók és írók* = *Almanach*, 158–162.

⁶⁴ RIEDL Frigyes, *[Cím nélkül]* = *Almanach*, 229–232.

⁶⁵ ALEXANDER Bernát, *Kritika és közönség* = *Almanach*, 8.

nincsen kritika”, a kiadók pedig „kénytelenek iskolakönyveket, kalendáriumokat, díszmunkákat kiadni”, és az íróknak, akik „rendesen mélyen megalázva hagyj[ák] el a kiadó irodáját”, „kilencz esetben tíz közül nemet mond[ani]” – állapítja meg;⁶⁶ cikke zárlatában pedig, élesen szakítva egykori álláspontjával, amely szerint a hiba mindig a kínálatban keresendő, a lehetséges befogadók viselkedésének javítását célzó indítványt tesz: „A könyvet divattá kell tenni a szónak jó értelmében. Le kell nézni, a ki a könyvet lenézi.”⁶⁷

A Holnap és a Nyugat pozíciói

Az *Almanach* ezen írásai alapján úgy tűnhet tehát, hogy 1908-ra teljesen kialakult Magyarországon az Alexander-féle „normális állapot”: a befogadók fogyasztóként viselkedtek, szórakozásnak vagy praktikus időtöltésnek tekintették az olvasást, és saját érdekeiket követték – ezt az állapotot azonban láthatóan egyre szélesedő körben érezték abnormálisnak olyan észlelni vélt jelenségek (a közönségigény lefelé nivelláló hatása, a szórakoztatóiparba beolvadó művészet önállóságának megszűnése, az alkotói szabadságfok csökkenése, az írók kulturális bér munkássá válása vagy egyenesen proletarizálódása) miatt, amelyek lehetőségével a kilencvenes évekbeli lelkesítő írások nem számoltak, és amelyek a Gyulai Pál–Rákosi Jenő-vita résztvevői közül inkább előbbinek a fenntartásait látszottak visszaigazolni.⁶⁸ E kontextus figyelembevételével pedig, azt gondolom, utóbbi ezidőbeli szerepvállalása is jobban érthetővé válik – jó okkal feltételezhető például, hogy indulatát *A Holnap* antológiákkal kapcsolatban, amelyekről hírhedten fulmináns kritikákat közölt, mindenekelőtt az első kötet bevezetője lobbantotta lánggra. Ez az Antal Sándor által írt szöveg ugyanis éppen a közönség ítéletének radikális elutasítására és delegitimálására tett kísérletet: „[A mai közönség] Ha akarná, se tudná megérteni az új poétákat. Ezek se udvarolnak nagyon a tisztes közönségnek. Nyíltan kinevetik a burzsoá morált és negligálják az összes polgári szentségeket. Tapstot ma nem várnak, de nem is kapnak.”⁶⁹ A kollektív megjelenést ezzel az írással felvezetve a mából visszatekintve a bourdieui értelemben vett

⁶⁶ Uo., 10.

⁶⁷ Uo., 13.

⁶⁸ Balogh Gergő közelmúltbeli dolgozata ugyancsak e szempont integrálását szorgalmazza az irodalomtörténet-írásban: „a sajtó dualizmus kori expanziója, miközben szélesítette a lehetséges írók körét, ugyanezzel a mozzanattal jelentősen csökkentette is az általános szerzői függetlenséget [...]. Az írói szakma hazai professzionalizációjának folyamatában a társadalmi emancipáció és az írók egyre erősödő piaci függése tehát összekapcsolódik, egyidejűleg hat. A magyar irodalmi modernség egyik hangsúlyos, és a modernség alakulástörténetére minden bizonnyal mélyen ható tényezője [...] azonban épp a fenti társadalmi réteg irodalmi babérokra törő csoportjának viszonylagos hiányában és a mecenatúra intézményeinek véges teherbírásiában ragadható meg. A modern magyar szerzők jelentékeny hányada ennek értelmében korlátozott szabadságfokú ágensként ágyazódott a piacgazdaság struktúráiba.” (BALOGH Gergő, *Írni és megélni. Sajtóipar, mecenatúra és a gazdasági szabadságfok kérdése a magyar irodalmi modernségben*, *Studia Litteraria* 2021/3–4., 265.) Lásd a szerző *A modern irodalmi tudat megalapozása és működése* című PhD-disszertációjának (ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, Budapest, 2021, kézirat) *A sajtóipar és az irodalmi alkotás konfliktusa* című fejezetét is, amely főleg a 20. század tízes–harmincas éveire összpontosítva tekint át a kérdéskörrel kapcsolatos megnyilvánulásokat.

⁶⁹ ANTAL Sándor, [*Cím nélkül*] = *A Holnap*, szerk. ANTAL Sándor, *A Holnap Irodalmi Társaság*, Nagyváradi, 1908, 8–9.

mezőnek a piaccal szembeni megerősítésének kísérleteként értelmezhetjük – Rákosi viszont ugyanezt régi ellenségei, az „akadémiák, társaságok, csoportok, klikkek”⁷⁰ antidemokratikus uralmának restaurációjára irányuló szándéknak látta, és mint ilyet élesen visszautasította: „Hogy egy egész nemzedék játssza a félreértett vagy meg nem értett lángész szerepét és a Holnap köntösében, színeiben, eszméiben kedvében tomboljon s dühöngjön közöttünk Ma, ez bolondos dolog.”⁷¹ Egyéb kifogásai (célnélküliség, affektáltság, valóságidegenség, önsajnáltság a nemzetépítő munkában való részvétel helyett, szociális ellentétek demagóg gerjesztése) pedig mind a hasznosság és az osztályadalmi érdek szempontjait érvényesítették. Az olvasókhöz való eljutás nehézségeit tárgyaló korabeli írások ismeretében ugyanakkor számomra nem tűnik okvetlenül rosszindulatú feltételezésnek, hogy az antológiában olvasható csípős megjegyzéseknek paradox módon a szélesebb körű figyelmet kelteni képes botrány kiprovokálása is célja lehetett.⁷²

Ez az áttekintés talán világossá teszi, miért gondolom elengedhetetlennek, hogy a 19. és 20. század fordulójának irodalmáról beszélve a sajtó- és művészeti kapitalizmus, illetve a piachoz és a közönséghez való viszony szempontja nagyobb súlyt kapjon – ebben az összefüggésrendszerben elhelyezve például világossá válhat a „modern irodalom” kategóriája alatt gyakran összemosódó *A Holnap* és a Nyugat stratégiáinak különbözősége; ahogy az is, hogy ilyen szempontból a Nyugatot sem érdemes homogén egységként értelmezni. Hatvany Lajos és Osvát Ernő közismerten párbajjal záruló afférja innen nézve a fentebb rekonstruált diskurzustér két pozíciójának konfliktusaként válik értelmezhetővé: míg Hatvany ahhoz a hagyományhoz csatlakozott, amely érvényes és az új irodalom érdekeit szolgáló célnak tekintette a népszerűséget és az anyagi sikert, és úgy gondolta, hogy a Nyugat rendeltetése egy piaci rés betöltése lenne, vagyis a közönség konszolidálása az irányvonal egyértelműsítésével a legnagyobb érdeklődést kiváltott szerzők körül, és ilyen módon egy körülhatárolható (antikonzervatív) esztétikai-politikai ízlés kiszolgálása, majd reklámok segítségével új olvasók meggyőzése arról, hogy szükségük van a lapra;⁷³ addig Osvát (például Ambrushoz hasonlóan) úgy vélte, értékes irodalom csak a közönség igényeinek ignorálásán alapulhat, ezért kikötötte, hogy a Nyugat szerkesztése csak az „ideális szigor” elveire épülhet, és akörül „semmiféle tisztátalan irodalompolitikának [vagyis irodalomnépszerűsítésnek] nem lesz [...] helye”⁷⁴ – a kardpárbajban ez utóbbi álláspont győzedelmeskedett, amelynek érvényesítésétől egyébként aligha volt független Osvát két korábbi lapjának, a Magyar Génuszsnak és a Figyelőnek a rövid élettartama.⁷⁵ Egy

⁷⁰ [RÁKOSI Jenő] –ő, *Versek*, Budapesti Hírlap 1909. május 20., 2.

⁷¹ [RÁKOSI Jenő] –ő, *A Holnap*, Budapesti Hírlap 1908. december 20., 1.

⁷² Ezt a feltevést érvényesítette Ady attitűdje és fogadtatása kapcsán Kosztolánczy Tibor tanulmánya: KOSZTOLÁNCZY Tibor, „Rajongj érte, vagy szidd le a sárga földig – jámbor embertársam –, az nekem mindegy.” Az Új versek fogadtatásáról, *Iskolakultúra* 2006/7–8., 54–62.

⁷³ Elképzeléseivel kapcsolatban lásd elsősorban: HATVANY Lajos, *Indulás*, Nyugat 1909/10–11., 550–559.; HATVANY Lajos, *Irodalompolitika*, Nyugat 1911/15., 169–176.

⁷⁴ OSVÁT Ernő, *Irodalom-politika*, Világ 1912. január 3., 9.

⁷⁵ A két lap történetéhez lásd: KOSZTOLÁNCZY Tibor, *A Magyar Génuszról = Tessék színt vallani*, 35–40.; Uő., *A Figyelőről*, 65–68.

ezeztől eltérő stratégiaként gondolom értelmezhetőnek azután a Schöpflin Aladárét, aki kritikáiban és elméleti írásaiban az irodalmat a társadalom kicsinyítő tükréneként, a prózaírókat a valóság tömörítő ábrázolóiként, a lírikusokat pedig egy-egy csoport attitűdjeinek reprezentánsaiként mutatta be, amit – főként ha emlékszünk Alexander Bernát realizmust illető tanácsaira és Riedl Frigyes megfigyeléseire azzal kapcsolatban, hogy a hírlapok a világban való tájékozódás kényszere miatt váltak nélkülözhetetlené – egy olyan értelmezési keret kidolgozásának is tekinthetünk, amelyben a kortárs magyar irodalom olvasása ismeretszerzésnek, és így hasznos polgári tevékenységnek mutakozhat; a Nyugat jelentősége Schöpflin bemutatásában ennek megfelelően az, hogy abban bármiféle előzetes megkötés nélkül megszólalhat a magyar irodalom „teljes zenekara”, és így a teljes magyar valóságról kép alkotható a segítségével.⁷⁶

A közönségért és a közönség ellen: Ignotus: Író és közönség

Véleményem szerint e háttér előtt válhat világosabbá egy olyan írásnak a jelentősége is, mint Ignotus a Nyugat egy 1909-es nagyváradi matinéján főszerkesztőként elmondott, utóbb *Író és közönség* címmel megjelent szövege. Előadásában Ignotus axiómaként jelenti ki, hogy a „gazdasági vastörvény”, amely szerint „fogyasztás nélkül a termelés elsorvad”, a művészetre is érvényes: a művésznak közönségre van szüksége, mert kell az alkotáshoz a rajtuk keresztül megszerezhető elismerés, pénz és idő.⁷⁷ Az aktuális magyarországi helyzetet azonban nem látja kedvezőnek: itt szerinte „gyökeretlen pártfogolási eltökélés” helyettesíti a „lelkiek iránt való szükségszerű érdeklődést”, ez pedig „hivatalos félmjelzés szerint indul”, és az „akadémikusokat”, a kanonizált szerzőket tünteti ki figyelmével – ebben az összefüggésben fogalmazza meg azután, hogy a Nyugat célja az, hogy „mindenkit, aki író”, „elismertessen ilyen gyanánt”, amely cél elérésétől „az irodalom léte vagy nemléte függ”.⁷⁸ Ignotus helyzet-

⁷⁶ SCHÖPFLIN Aladár, *A város*, Nyugat 1908/7., 360. Vö. „[a regény] legyen a magyar élet egészének vagy legalább fontosabb jelenségeinek állandó számontartója és rajzolója, mintegy tükrök azoknak a problémáknak, melyek a magyarságot foglalkoztatják, azoknak a törekvéseknek, melyek az élet különböző köreiben őket egyesítik és elválasztják” (SCHÖPFLIN Aladár, *Szépirodalmi szemle*, Huszadik Század 1913/1., 497.); „[Az író] „nem csak a maga nevében szól, hanem az emberek bizonyos tömegének nevében is, akikkel a világfelfogás dolgaiban már közösségben él”. (SCHÖPFLIN Aladár, *Irodalom és társadalom*, Huszadik Század 1912/1., 672–675.) Kritikáinak alapvető mozzanata ennek megfelelően annak megállapítása volt, milyen új területet tár fel az adott epikus mű, illetve miféle csoportot reprezentál az adott lírai alkotás. Ady művészetének létjogosultságát például annak bemutatásával igyekezett bizonyítani, hogy az „a mai magyar intellektuális fiatalság nagy részének lelkét szólaltatja meg”, és ugyanezért üdvözölte Szabolcska Mihály költészetét is, aki „jellemző képviselője egy olyan embertípusnak, amely az életmód, a kultúr-állapotok, a gondolkodás gyökeres megváltozása után ma is megvan, ma is számos a magyar életben”; másfelől pedig ezért utasította el például Szomory Dezsőt, aki hosszú külföldi tartózkodása hatására „a mi kultúránktól teljesen idegen szellemet” képviselő, semmilyen számottevő magyarországi csoportot nem reprezentáló kötettel jelentkezett szerinte. (Schöpflin Aladár *a Vasárnapi Ujságban 1898–1921*, szerk. SZÉCHENYI Ágnes, Argumentum, Budapest, 2018, 231, 346, 311.) A „teljes zenekar” koncepcióját Rákai Orsolya a nyilvánosságért folytatott küzdelem általánosabb összefüggésrendszerében tárgyalta: RÁKAI, *A teljes zenekar*, 36–52.

⁷⁷ IGNOTUS, *Író és közönség* = Uő., *Kísérletek*, Nyugat, Budapest, 1910, 104.

⁷⁸ Uő., 105–106.

értékelése látványosan ellentmond tehát az Alexander Bernáténak az előző évből, aki éppen az „irodalompártolás” megszűnéséről beszélt – e két szöveg kontrasztjában láthatóvá válhat, hogy Ignotus érdeklődésének tárgyát ebben az írásában a kultúra azon területei jelentik, ahol még nem „normális” a helyzet, vagyis amelyeket a piac még nem kolonizált, és amelynek szubjektumai még nem fogyasztóként viselkednek, hanem szimbolikus kódok határozzák meg a döntéseiket. A Schöpflin kapcsán említett két „közönség” közül tehát csak a második, szűkebb körűvel foglalkozik – és a szöveg tanúsága szerint ennek egyelőre „az irodalomtörténetbe vagy a hivatalos irodalomba bevonultak” által lekötött figyelmét és erőforrásait kívánja átirányítani a Nyugat felé. Az, hogy miféle közönségről van szó, megglehetős egyértelműséggel ki-rajzolódik Ignotus *Kísérletek* című kötetének *A perzekútor-esztetika ellen* című ciklusát végigolvasva, amelyben egyébként az *Író és közönség* is helyet kapott: ebben Ignotus jellemzően kiegyezéspárti körök tagjairól⁷⁹ igyekszik bemutatni, hogy művészet- és kultúraelméleti álláspontjuk korrumpálódott a népszerűségért folyó politikai versenyben, így pedig már nem képviselik hitelesen egyébként vallott liberális elveiket, és nem szolgálják az ország haladását⁸⁰ – ezt a sorozatot tehát leginkább a nemzeti liberalizmus egy újabb, a Rákosi–Gyulai-polémiához sokban hasonló szerkezetű, ugyancsak a művészet fékező-ellensúlyozó szerepét érintő belső vitájaként gondolom leírhatónak,⁸¹ amelyben Ignotus nyilvánvaló célja az említett „hivatalos félmjelzés” megkérdőjelezése volt, vagyis a rosszul képviselt liberalizmus tekintélyének aláásása és közönségbefolyásoló erejének meggyengítése.⁸² És úgy vélem, ez a konkurencia-

⁷⁹ A legfontosabbak: Herczeg Ferenc, Kenedi Géza, Mikszáth Kálmán, Berzeviczy Albert, Rákosi Jenő, Beöthy Zsolt, Gyulai Pál, a Budapesti Napló és Az Ujság köre.

⁸⁰ Két jellegzetes példa: „ha Ujságék csak a politikában vallják vezérüknek Deák Ferencet, s e politikájuk népszerűtlenségét azzal akarják ellensúlyozni, hogy az irodalomban zoltánkodnak: ennek a hazafias és művészi értéke próbáját csakugyan ne terheltesse az észrevenni abban: az ő véres kardjukat kik követik ordító elragadtatással, pecérhurokkal és kaszánya-pokróccal – s rájuk, a politikai desperádók, marodeurók és spekulánsok rémeire hivatkozva s a magyar közönség nemzeti érzékenységére spekulálva, hogy próbálják meg a rémuralmat az irodalom desperadói és marodeurjei, az irodalmi obstrukciók és nacionalisták!” (IGNOTUS, *Hazafiság és irodalom* = Uő., *Kísérletek*, 24–25.); „Nincs jogom úgy venni, mintha Mikszáth mindezt csakugyan ki is mondta volna. De mondani ilyesmit igenis mondtak, sokszor mondtak mások, Mikszáthnál kisebbek és kevesebbek, kik a maguk meztelenségét szívesen bujtatják az ő nagyúri palástja alá – s Mikszáth nemcsak hogy nem tiltakozik e játék ellen, de lépten-nyomon érezteti, hogy együttérez azzal.” (Uo., 19–20.)

⁸¹ Egyik fő ellenfele, Beöthy Zsolt intervencióit például az a vágy motiválta értelmezésem szerint, hogy a magyarság – a beolvadások és a társadalmi komplexitás fokozódása ellenére, amely folyamatok ellen önmagukban véve ismereteim szerint nem volt kifogása – megőrizze identitását, azaz történelmi folytonosságát és kulturális egységességét, aminek elősegítését az irodalom egyik fő feladatának tekintette. A részletek helyenként radikális különbségeinek figyelembe vételével válhat véleményem szerint világossá, hogy a társadalmi végcél elvont szinten viszonylag hasonló volt számára és Ignotus számára: a haladó és integrált nemzet.

⁸² Ignotus hangsúlyozottan e hagyomány autentikus folytatójának tekintette magát, vö. például már emigrációja alatt írt értékelésével a Nyugatban megjelent cikkeiről: „nem volt nézetem vagy óhajtasom, melyet származásában vissza ne lehetett volna vezetni hol Deák Ferencig s Eötvös Józsefíg, hol Mocsáry Lajosig és Sennyey Pálíg, hol Grünwald Béláig és Vadnay Andorig s idősb és ifjabb Andrássy Gyuláig, kik talán mégsem valának közömbösek a magyar faj, a magyar nemzet, a magyar államiság sorsa iránt”. (IGNOTUS, *A Nyugat útja*, Lőrincz Ernő, Budapest, 1930, 14.)

harc magyarázza a „hivatalos irodalom” kiemelt szerepét Ignotus (az irodalomtörténet-írást is befolyásoló) vitáiban, és nem ennek objektív súlya a korabeli nyilvánosságban,⁸³ és főleg nem az, hogy a sajtóipar virágzása közepette valóban rendelkeztek volna a nekik nem tetsző irodalom publikálását meggátolni képes hatalommal.⁸⁴

Ugyanakkor, ha nem is osztja az „irodalompártolás” megszűnéséről szóló nézeteket, az elképzelés, hogy ettől elszakadva az emberek hajlamosak privát igényeik kielégítésére törekvő, élvezet- és haszonmaximalizáló fogyasztóvá változni, Ignotus retorikáját is meghatározni látszik. E jelenség visszatérő példája a szélesebb választékkal és magasabb minőséggel kecsegtető külföldi művek preferálása volt a magyarokkal szemben – és ezt a témát hozza szóba Ignotus is, amikor megjegyzi: „Lehet, hogy íróink nem mindig a legtökéletesebb emberek, s amit írnak, nem mindig netovábbja a világirodalomnak – de mégiscsak azokat kell elfogadnunk írókul, akik azok, s ami szeretet, érdeklődés, pártfogás és alázat az írónak kijár: az mind kijárjon nekik és nekik járjon ki.”⁸⁵ Majd az előadás zárlatában nyíltan ki is mondja, hogy a cél az ellenszegülés a fogyasztói magatartásnak: „a Nyugat minden szavának és vállalkozásának második főtörekvése az, hogy [...] olvasói az írók iránt türelemre szokjanak; hogy ne a maguk gusztusát keressék”⁸⁶ – Ignotus törekvéseinek középpontjában tehát egy olyan foucault-i értelemben vett önformálási gyakorlat elterjesztésének szándékát találjuk, amely ellenállóvá teheti az egyéneket a kapitalizmus szubjektumalakító hatásával szemben. Ehhez sokban hasonló célját Alexander Bernát emlékeztető módon a „lenézés” eszközével akarta elérni, Ignotus viszont inkább a meggyőzés útját választotta: előadásában kétféle módon is megpróbálja aláátmasztani ennek a nem feltétlenül magától értetődő viselkedésmódnak a szükségességét.

Az egyik módszer annak bemutatása, hogy a befogadó nem viselkedhet fogyasztóként, mivel a műalkotás nem áru: „Abban tehát különbözik a művészi termelés és fogyasztás, a művészi vásár a gazdaságitól, hogy míg cipőt a varga olyat szab, amilyen a lábam, verset vagy mi egyebet olyat kell szó és ellenkezés nélkül elfogadnom, amilyenre a művésszem keze rájárt. Miért? Mert jó dolgot akarok tőle, s jót ő csak olyat tud csinálni, ami az ő lelkéből lelkezett, s ha jót akarok tőle, az ő gusztusa szerint valót kell elfogadnom, ha tán nem is felel meg az én gusztusomnak.”⁸⁷ Ez a tétel előfeltevésként épít tehát arra a romantikus színezetű (majd később a freudizmus által megtámogatott) művészetfelfogásra, amely szerint az alkotás nem tudatos terméke

⁸³ A Nyugat első könyveinek kiterjedt fogadtatásában például alig találtam nyomát a rájuk jellemző álláspontoknak és érvelésmódoknak, vö. LENGYEL Imre Zsolt, *A Nyugat első könyveinek fogadtatásáról*, ItK 2017/4., 435–463.

⁸⁴ „Kevésbé vitatható, hogy a századelő Magyarországon bárki – a legtágabb értelemben véve – bármilyen szépirodalmi művet megírhatott és megjelentethetett (eltekinthetve azon esetektől, ha írományával az elfogadott társadalmi, erkölcsi vagy együttélési normák erőszakos megváltoztatására szólított volna fel, ámbar ez utóbbi törekvések korlátozása nem feltétlenül a primer alkotói szabadság megengedését jelentette volna).” (KOSZTOLÁNCZY Tibor, *Gyulai Pál utolsó nyilatkozata. Kontextus, újságírói morál, homály*, Irodalomismeret 2018/1., 17–18. 35. jegyzet.)

⁸⁵ IGNOTUS, *Író és közönség*, 105–106.

⁸⁶ *Uo.*, 107–108.

⁸⁷ *Uo.*, 106.

a művésznak, hanem lelkének irracionális-uralhatatlan módon létrejövő lenyomata – ennek szellemében mondja azt Ignotus *A fekete zongoráról* szóló cikkében, hogy „a költői kifejezés többé-kevésbé mindig szerencse, mert többé-kevésbé mindig révület dolga”;⁸⁸ és ennek szellemében hasonlítja a művészt a Társadalomtudományi Társaság egy vitájában vegetatív irányított mirigyhez: „Valahogy úgy lehet hasznosítani a költőt a politika számára, mint ahogy az anyával etetik meg az orvosságot, amit a csecsemőnek szántak, hogy belevegyüljön az anyatejbe [...]. De hiába ripakodnának rá az anya mellére, hogy ezentúl aszpirint termeljen”.⁸⁹ Ignotus tehát az Ambrusnál látott koncepció még radikálisabb változatát képviseli: a valódi műalkotás *per definitionem* nem igazodhat semmilyen igényhez a közönség részéről, és értelmetlenség is erre számítani, hiszen a művésznak magának sem áll módjában eldönteni, mit és hogyan alkosson. Ez a felfogás pedig ilyen módon kölcsönös azonosságot feltételez egyéniség és mű között – ezért is értelmeződik Ignotus vitaszövegeiben minden irodalmi jellegű kifogás a szerző elleni támadásként (például egy vers elégtelen magyarosságára tett megjegyzés a költő magyar voltának megkérdőjelezéseként – akkor is, ha az illető kritika írója egyébként tökéletesíthető, technikai jellegű kompetencia hiányából eredeztette a hibát).⁹⁰

A másik módszer alapja a nemzet érdekére való hivatkozás: „Célunk ugyanaz, mint magával a Nyugattal. Hozzászoktatni a közönséget ahhoz, hogy az írók olyanok, amilyenek, s amit írnak, az is olyan, amilyen. Ez tréfának vagy ürességnek tetszik, pedig nem az. Ha van egyáltalában irodalmi érdek, s ha igaz, hogy ezzel nemzeti s társadalmi érdekek függenek össze, akkor, úgy hiszem, igen komolyan – s ha törekvésünknek foganata van: foganatosan szolgáljuk e nagy érdekeket, mikor arra törekszünk, amit, hogy úgy mondjam, irodalmi politikánk céljának állítottam.”⁹¹ Ennek az érdekeknek a pontos mibenléte ebben az előadásban kifejtetlen marad, más szövegei alapján azonban világossá válhat, mire gondolhat Ignotus: ha a bizonyos

⁸⁸ IGNOTUS, *A fekete zongora*, Nyugat 1908/3., 142.

⁸⁹ IGNOTUS, *Laissez faire. A Társadalomtudományi Társaság 1912 márc. 19-i irodalmi vitájának bevezető előadása*, Nyugat 1912/7., 589.

⁹⁰ A klasszikus esete ennek Kozma Andor kritikája Ignotus *A Slemil keservei* című művéről (KOZMA Andor, *Versekről*, Nemzet 1891. december 1., 1–2.), amely – későbbi értékelése szerint – elindította Ignotus debattóri-irodalomszervezői pályáját. Polémiáinak értékelésekor általában is fontos lenne szem előtt tartani, hogy ő és vitapartnerei sok esetben igen eltérő paradigmák szerint gondolkodtak: a már említett Beöthy Zsolt például nem tulajdonított meghatározó jelentőséget az etnikai-biológiai értelemben vett származásnak, nem tekintette a műalkotást az alkotói egyéniség közvetlen kifejeződésének, és aligha jutott eszébe egy jelenség művészetbeli és valós létjogosultságát azonosítani – így állításai saját intenciói szerint egészen mást jelenthettek, mint ahogyan azokat Ignotus (és nyomában sokszor az irodalomtörténet-írás) interpretálta. Ezzel összefüggésben, úgy vélem, ma is megfontolandó észrevételeket tartalmaz Horváth János *Kísérletekről* szóló, kéziratban maradt (egyéb szempontokból problematikus) egykorú kritikája Ignotus – Horváth szerint ellenlábasaié helyett gyakran a szájukba adott állításokat meghazudtoló – vitastílusáról és – apró vagy látszólagos véleménykülönbségeket kielező – retorikájáról. (HORVÁTH János, *Ignotus, a magyarság és a népiesség* = HORVÁTH János *Irodalomtörténeti munkái*, V., szerk. KOROMPAY H. János – KOROMPAY Klára, Osiris, Budapest, 2009, 384–406.) A félreolvasások, illetve a „szoros olvasás” hiányának meghatározó voltáról Ignotus polémiáiban lásd újabban: MACSKÁSI Árpád, *Mikszáth körül a mező*, Verso 2019/2., 89.

⁹¹ IGNOTUS, *Író és közönség*, 103–104.

típusú irodalmiságok elleni támadás a fentiek értelmében bizonyos identitások elleni támadást jelent, akkor ezek a kritikák óhatatlanul bizonyos csoportoknak a nemzettől való elidegenülését kockáztatják – ahogy például Ignotus sokszor elismételt vélelme szerint a magyaros és/vagy falusias és/vagy népies irodalom előnyben részesítése az idegen származású és/vagy városi és/vagy ipari-kereskedelmi tevékenységet végző emberek kiközösítésével egyenértékű, ami pedig értelemszerűen nem szolgálja a nemzet expanziójának és modernizálásának Ignotus és vitapartnerei által egyként érvényesnek tekintett nacionalista-liberális céljait.⁹² E második érv tehát azzal szembesíti az olvasót, aki az implicit feltevés szerint nyilván szintén osztozik e célokban, hogy mintegy perzekútorrá válva maga is veszélyeztetné az egységes, erős és modern nemzet kialakulását, ha saját preferenciáit akarná érvényesíteni. Ezeknek a premisszáknak az elfogadásával válhat meggyőzővé az előadás központi üzenete, amely szerint a megszólítottnak nemzeti kötelessége előfizetni a Nyugatra, és támogatni az íróit akkor is, ha egyáltalán nem tetszik neki, amit kap tőlük.

Konklúzió

Az 1890 körül kezdődő korszak története számomra nem modernség és pre- vagy antimodernség diametrális ellentéte mentén, inkább a tágabb értelemben vett modernség inherens ellentmondásainak egyre fokozódó (és egyre több zavart és feszültséget okozó és egyre kreatívabb vagy kétségbeesettebb feloldási kísérletekhez vezető) kiéleződésére figyelve látszik termékeny módon elbeszélhetőnek.⁹³ Ezt támasztja alá véleményem szerint, hogy a fentebb elmondottak értelmében meglehetősen félre-

⁹² Vö. például: „Mire való, ha nem társadalmi és politikai bojkott céljaira ez az egész megkülönböztetés magyar és nem magyar irodalom között, s egyáltalában a magyarság szempontjainak irodalmi szemponttá és mértékké való emelése a mai irodalommal szemben, melynek emberei magyar nyelven írnak, magyar földön élnek, s ha a fejük tetejére állának, sem tudnának egyebek lenni, mint magyarok?” (IGNOTUS, *Hazafigés és irodalom* = Uő., *Kísérletek*, 22.); „Ipar, kereskedelem s ezekkel járó városi élet ezekhez képest idegenség, s ami kevés volt, többnyire idegenek kezén is volt; feltörekvő szükségai, kibontakozó jelentkezései tehát kétszeresen idegenek. [...] Hogy hivatkozzunk kultúránknak minden boldogulást megadó képességére, ha e boldogulás mind elkerülhetetlenebb feltételeit veszedelmeseknek bélyegezzük ugyanezen kultúrára nézve? S biztatás-e a beolvadásra, e beolvadás elkerülhetetlen megmutatkozásainak s következéseinek megint csak e kultúra nevében való megbélyegzése?” (IGNOTUS, *A magyar kultúra s a nemzetiségek* = Uő., *Kísérletek*, 52–53.); „Ha van joguk a nemzeteknek életre: a nemzet is csak addig élhet, amíg az életet szolgálja; minden erő kifejlését, minden ember boldogulását.” (IGNOTUS, *Hadi készülődések* = Uő., *Kísérletek*, 67.)

⁹³ A Kappanyos András idézett cikkében is említett vitában Hites Sándor pozícióját érzem tehát meggyőzőbbnek: „Megkockáztatnánk tehát, hogy a 20. század modernsége egyrészt maga is az irodalom mint önállósult kulturális alrendszer 19. században kialakult eszméi, társadalmi és infrastrukturális kereteiben (irodalmi nyilvánosság és intézményei, irodalmi piac, írói hivatás) bontakozhatott ki; másrészt pedig alkotóinak a modernségről adott értelmezései egy, már a 19. század elejétől létező, sok tekintetben eredendően diffúz és homonimikus önleírási gyakorlat folytatásai. S ha annak tartalmait (esetenként radikálisan) továbbírják, átírják, felülírják is, mégis valamiként annak a fogalmi terében mozognak tovább.” (HITES Sándor, *Magyar irodalom a 19. században*, ItK 2015/5., 666.) A „modern irodalom makroperiódusának” egységes szemlélete melletti érvekért lásd még: RÁKAI Orsolya, *Az irodalomtudós tekintete: az önállósuló irodalom társadalmi integrációja és az esztétikai tapasztalat problémái 1780 és 1830 között*, Universitas, Budapest, 2008.

vezető lenne a századelő új irodalmi törekvéseit egységesen és egyértelműen piacbarátnak, azok ellenfeleit egységesen és egyértelműen piacellenesnek tekinteni.⁹⁴ És végképp nem látszik célszerűnek reduktív módon megpróbálni kategorizálni Ignotus pozícióját – jelentőségének forrása (és ez talán az induló Nyugatra és legfontosabb szerzőire is kiterjeszthető) véleményem szerint nem egy kétosztatú térben való egyértelmű elhelyezhetősége, hanem paradox módon épp pozíciójának logikailag már alig összetartható inkohereenciája.⁹⁵ Gondolkodásában kapitalizmuskritikus és prokapitalista ideológiák keveredtek és alkottak meglehetősen bonyolult rendszert: álláspontját nyilvánvalóan meghatározták a művészet áruvá válásával kapcsolatos kétségei és az irodalom bizonytalan piaci helyzete – a *Kísérletekben* összegyűjtött szövegeiből ugyanakkor az derül ki, hogy a közönségigény visszahúzó hatása alól felszabadított művészet jelentőségét abban látta, hogy az erre alapozott kultúra segíthet elhárítani az akadályokat az ipari-kereskedelmi, fejlett kapitalista gazdasággá alakulás elől.⁹⁶ Ez a célkitűzés viszont maga sem tűnik függetlennek az irodalom jelenkori szorult helyzetétől: „Az iparúzó országokban, ahol az értelem a munkához s a megélhetéshez kell, az iskolázott értelemnek állandóak és követelődzőek az éhségei s a szomjúságai; itt tudomány, költészet, kép, muzsika és színház épp oly természetes és igazán kell és szükséges az ember számára, mint az étele vagy nadrágja, s csak ahol ily komoly a szükség s ily unszolás nélkül szükségszerűen elkövetkező a fogyasztás, ott indulhat meg a termelés.”⁹⁷ Vagyis az átalakulás vágyát ideologikus, minden egyéb megfontolást felülíró módon annak (korábban már többek által rögzített) tapasztalata látszik táplálni nála, hogy a nyugati országokban Magyarországgal ellentétben virágzik a művészeti élet – és az a (szintén széles körben osztott) meggyőződés, hogy ezek az országok mindössze előrébb járnak egy úton, és a felzárkózás hozzájuk csupán elszánás kérdése. A piacosított művészet válságosnak érzett helyzetének megjavítását Ignotus tehát rövid távon a fogyasztói magatartásnak való

⁹⁴ Ahogy másfelől félrevezető lenne előbbieket egységesen és egyértelműen autonómiára vágyónak tekinteni is: a századelőn bemutatkozó generáció bizonyos tagjaiban az irodalom elkülönülési tendenciái inkább klausztrófób érzéseket keltettek; lásd erről: LENGYEL Imre Zsolt, „*ne legyenek korlátai?*” Vázlat Karinthy Frigyesről és az elkülönülő irodalom problémájáról = „*Itt vagyok én köztetek*”. *Tanulmányok Karinthy Frigyes életművéről*, szerk. FRÁTER Zoltán – REICHERT Gábor, Magyar Irodalomtörténeti Társaság, Budapest, 2019, 163–178.

⁹⁵ Vö. „A változást, amelyben benne élt, illúziótlanul nézte, színét és fonákját is érzekelte. [...] Ignotus pragmatikus és realista gondolkodó volt, az ellentmondásokat – a maga módján, persze – inkább kiélezte írásaiban, semmint elkente. [...] A meg nem merevedéssel szembeszegülő írásmód nem anomália, hanem – akkor, a gyors és dinamikus átalakulások első, nagy szakaszában – történeti és episztemológiai szükségszerűség, vagy ha úgy jobban érthető: a gondolkodástörténeti lehetőségek optimuma volt.” (LENGYEL András, *Egy „könyvszerűtlen” perióduszáró könyv: az Olvasás közben = Uő., Ignotus Hugó-tanulmányok*, Múlt és Jövő, Budapest, 2020, 187, 188, 190.)

⁹⁶ Mindez alátámasztja, de árnyalja is Hansági Ágnes koncepcióját, amely szerint a „könyv médiahegemóniáját” felszámoló „napilap” által gerjesztett „kasztrációs szorongás” hozzájárult az „autonómiaesztétika” kiépüléséhez; a tárgyalt időszak Magyarországon a folyamat jól megfigyelhető, ugyanakkor nem nélkülözte az ambivalenciát, és nem eredményezte a nyelviség szempontjának Hansági által vélelmezett középpontba kerülését. Vö. HANSÁGI Ágnes, *Tárca, regény, nyilvánosság. Jókai Mór és a magyar tárcaregény kezdetei*, Ráció, Budapest, 2014, 79.

⁹⁷ IGNOTUS, *Az üldözött irodalom = Uő., Kísérletek*, 91.

ellenszegüléstől, hosszabb távon viszont a kapitalizálódás fokozásától várta. Az, hogy érvelése emberek jelentős tömegét győzte-e meg arról, hogy a piac törvényeinek el-
lentmondva a nekik nem tetsző, számukra nem szükséges művekért is fizessenek,
kétséges – azt azonban valószínűnek tartom, hogy a fokozandó kapitalizálódás (és
az etnikai inkluzivitás) ügyének ez a szoros összekapcsolása a Nyugattal szerepet
játszott abban, hogy miután 1912 elején, Hatvany Lajos és Osvát Ernő párbajában
végképp eldőlt, hogy nem fogja a közönség kedvét keresni, a gyáriparosok maradtak
a lap legfontosabb, hosszútávú fennmaradását biztosító támogatói.⁹⁸

⁹⁸ Hasonlóan (bár a hangsúlyt egyértelműbben az asszimiláció kérdésére helyezve) jellemezte a Gyáriparosok Országos Szövetsége szerepét: FENYŐ Mario, *A Nyugat hőskora és háttere*, ford. GELLÉN József, Csokonai, Debrecen, 2001, 76. A GyOSz és a Nyugat kapcsolatát áttekinti: FRÁTER Zoltán, *A Szövetség szelleme. A Nyugat mecénásai a GYOSZ-ban*, MGYOSZ, Budapest, 1996.

„valami mást kell kigondolni”

A Nyugat folyóirat második részvénytársasága*

1.

A Nyugat folyóirat 1909 tavaszától jelentette meg szerzőinek könyveit, a költségeket Hatvany Lajos pénzküldeményeiből fedezték. A szerkesztők jól érzékelték, hogy Hatvany támogatói hajlandósága nagyobb mértékben is kiaknázható volna, Fenyő Miksa és Ignotus levelezésében 1909 őszétől egyre gyakrabban merült fel egy főként könyvkiadással foglalkozó részvénytársaság ideája.

A részvényjegyzési felhívást 1910 januárjában bocsátották ki, majd a Nyugat Könyvkiadó Részvénytársaság (a Nyugat első részvénytársasága) 1910 augusztusában alakult meg. A százötven darab, egyenként ezerkoronás részvényt főként a Hatvany család tagjai és üzletfelei, illetve a Hatvanyak által működtetett Deutsch Ignác és Fia (DIF) vállalatbirodalom vezető tisztviselői jegyezték. Bárá Hatvany Lajos hatvan részvényt vásárolt, apja, bárá Hatvany-Deutsch Sándor gyáros, földbirtokos húszat, míg Brüll Alfréd nagyiparos, sportmecénás hatot. Ifj. Chorin Ferenc jogász, üzletember, Buday-Goldberger Leó textilgyáros, Hatvany-Deutsch Béla vállalkozó, cukorgyáros, Helvey Tivadar vegyigyár-tulajdonos, gróf Károlyi Imre földbirtokos, bankár, bárá Kohner Adolf nagybirtokos, bankár és művészetpártoló, Lánczy Leó bankár, illetve bárá Weiss Manfréd nagyiparos öt-öt részvényt jegyzett. Elbogen Károly földbirtokos, műgyűjtő három, Fleischl Sándor dán konzul és ingatlanbefektető kettő, Szüllő Géza nagybirtokos, politikus egy részvény tulajdonosa lett. Miklós László, a DIF vezető hivatalnok, aki Hatvany Lajos érdekeit képviselte a Nyugat napi ügyeiben, öt részvénnel rendelkezett, míg a DIF-tisztviselő Wilhelm Arthur három, Sugár Elemér és Thein Zsigmond egy-egy részvénnel. Utóbbiak esetében szinte bizonyos, hogy nem a saját pénzüket fektették be, hanem Hatvanyék juttattak nekik részvényeket, hogy igazgatósági, illetve felügyelőbizottsági tagságot vállalhassanak. Mindemellett valószínű, hogy Fenyő Miksa öt, Osvát Ernő, Ignotus-Veigelsberg Hugó és Veigelsberg Viktor (előbbinek az öccse) egy-egy részvénye Hatvany Lajos nagyvonalúságának volt köszönhető.¹

* Ezúton is köszönöm Borbás Andrea, Nemeskéri Erika, Buda Attila, Kiss-Nagy Emil, Nagy Gábor és Nagy Róbert segítségét a források felkutatásában, illetve értelmezésében. A külön nem jelzett vállalati adatokat a Mihók-féle *Magyar Compass*, a Kormos Alfréd szerkesztésében megjelenő *Magyar Pénzügyi Compass*, illetve a Franklin Társulat által kiadott *Budapesti Cím- és Lakásjegyzék* 1905 és 1916 közötti évfolyamaiból vettem. E rövid összefoglalásban a főúri rangokat általában a személyek első említésénél tüntettem fel.

¹ Az 1910-ben vásárolt részvények pontos megoszlása a Nyugat Rt.-nek a Hazai Bank Rt.-nél vezetett – újonnan fellelt – folyószámla-kivonata alapján tudható (Lelőhely: Budapest Főváros Levéltára, Cég-bírószági iratok, VII.2.e. 628., a továbbiakban: BFL, Cégb. VII.2.e. 628.). Száztíz évvel ezelőtt 1 koro-

A részvénytársaság fő célja a könyvkiadás felfuttatása lett, a Nyugat hagyományos formátumú kiadványai mellett Nyugat Könyvtár néven megindították füzetes vállalkozásukat is. Megnövelték a lap terjedelmét, több író külön javadalmazással a kiadóhoz kötöttek, vezető szerzőiket jelentős előlegekkel ösztönözték. 1910 őszén folytatódott a Nyugat vidéki matinésorozata. A kiadások jóval meghaladták a bevételeket, a hiányt az alaptőkéből finanszírozták, a vállalat alig fél év alatt csődközelbe került. Noha az elhibázott üzletpolitika legfőbb döntései mögött Hatvany Lajos állt, ebben való felelősségét nem ismerte el. 1910 végén felélesztette az Osváttal évek óta zajló szerkesztéspolitikai vitát.² Hatvany most azt róta fel Osvátnak, hogy a folyóirat példányszáma nem növekedett a várt ütemben. Ennek okát Hatvany Osvát Ernő öntörvényű, másoknak beleszólást nem engedő szerkesztői gyakorlatában jelölte meg, és a saját – társadalmi kérdések iránt nyitottabb, illetve a már beérkezett szerzőket nagyobb arányban szerepeltető – elképzeléseit akarta Osvátra kényszeríteni.

A Nyugat 1911. január–februári válságát, amelyben Hatvany végül engedett Osvát Ernőnek, az irodalomtörténet körültekintően feldolgozta.³ A források szerint a Nyugat írói a vitában meggyőző többségben Osvát mellé álltak: 1911. február 5-én a Palermo kávéházban tartott „szimpátiatüntetésen” kinyilvánították, hogy bojkotálni fogják a Hatvany elképzeléseit tükröző „új” Nyugatot. Hatvany ennek hatására aláírta a másfél évre érvényes nyilatkozatot, miszerint Osvát a korábbi gyakorlatnak megfelelően folytathatja szerkesztői munkáját, viszont már másnap kijelentette: „vagy szerezzon vevőt Osvát a vállalatra, vagy valami mást kell kigondolni”.⁴

Ez a „valami más” új pénzemberek megnyerése lett, a reménybeli befektetőket Hatvany Lajos megbízottai keresték fel. Molnár Imrével, a Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt. vezető tisztviselőjével⁵ és Magyar Mórral, a vállalat aligazgatójával március elején kezdődtek meg a tárgyalások. A tervezésben részt vett Rovó Aladár is, aki az Egyetem utca 3. szám alatti, a Franklin-székházzal szemben található nyomda tulajdonosa volt, mindemellett Rovó a Franklin Irodalmi és Nyomdai Rt. főtisztviselőjeként dolgozott.⁶ A legelkötelezettebb érdeklődést Magyar Mór tanúsította, az

na körülbelül 1.200 mai forint vásárlóértékének felelt meg. Érdemes megemlítenünk, hogy ifj. Chorin Ferenc apja, báró Chorin Ferenc, a Magyar Gyáriparosok Országos Szövetségének elnöke, báró Hatvany-Deutsch Sándor alelnöke volt; Helvey Tivadar és báró Weiss Manfréd ügyvezető igazgatóként, Fenyő Miksa a szervezet titkáráként tevékenykedett.

² A vita tartalmi áttekintését lásd FRÁTER Zoltán, *Osvát Ernő élete és halála*, Magvető, Budapest, 1987, 95–111.

³ Lásd például ADY Endre *Összes prózai művei. Újságcikkek, tanulmányok*, X., szerk. LÁNG József – VEZÉR Erzsébet, Akadémiai, Budapest, 1973, 437–443. (Ady Endre Összes Művei); BUDA Artilla, *A Nyugat Kiadó története*, Borda Antikvárium, Budapest, 2000, 19–30.; KOSZTOLÁNCZY Tibor, *Irodalompolitika = Tessék színt vallani. Osvát Ernő szerkesztői levelezése*, I., s. a. r., tan. KOSZTOLÁNCZY Tibor – NEMESKÉRI Erika, Gondolat – Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 2019, 411–419.

⁴ Schöpfung Aladár – Ady Endrének, [Budapest, 1911. február 7.] = ADY Endre *Levelezése*, III., 1910–1911, szerk. VITÁLYOS László, Akadémiai–Argumentum, Budapest, 2009, 209. (Ady Endre Összes Művei)

⁵ Molnár Imre 1899-ben lépett be a Révai Testvérekhez, mindemellett könyvesboltot is működtetett a VIII. ker. Rákóczi út 39. szám alatt.

⁶ [Név nélkül], *Új igazgató*, Világ 1911. július 7., 16.; [Név nélkül], *A hazai nyomdák 1912-ben*, Magyar Könyvszemle, 1913, I. melléklet, 6. Az Egyetem utca jelenleg V. ker. Károlyi Mihály utca, a két említett ház már nem létezik.

üzleti tervet is ő készítette el. A cél kezdettől fogva ugyanaz maradt: a részvénytőke 250–300.000 koronányi bővítése (ez mai értéken számítva 300–360 millió forintot tenne ki). Magyar Mór és Rovó Aladár üzletfeleiket mozgósítva külön-külön 100.000 korona befektetését ígérték.⁷

200.000 korona 1911. március második felében már készenlétben állt, azonban Magyar Mór Hatvany Lajos részéről is 50.000 korona jegyzését várta.⁸ Hatvany az újabb befektetésektől elzárkózott, Magyar Mórral találkozni sem kívánt.⁹ Lezárttnak gondolta a Nyugattal való üzleti kapcsolatát, Ady Endrének a következőket írta:

Osváth [!] közt és köztem irodalmi controversia volt. Az urak velem – Velem! – szemben jónak látták az „irodalmi függetlenséget” megvédeni. Mintha irodalmi exploiteur-kiadó volnék – mintha nyernék az üzleten.

E télen már majdnem magyar lettem – maradok németnek. Sohse mond hassák, hogy rájuk szorultam.

Bizonyára sajnálatos dolog. Más részt természetes fejlemény. Felnőtt írók felnőtt kiadót követelnek, aki adok-veszek alapon áll.

Új alakulások szerint lesz is ilyen – evvel aztán paczkázzanak. Én megszűntem lenni.¹⁰

Ezzel beköszöntött a Nyugat-átalakulásokkor rendre jelentkező döntésképtelen állapot, végül Magyar levélben kereste meg Hatvany-Deutsch Sándort. Magyar az üzleti könyveket többször áttanulmányozta, tudta, hogy önmagában a folyóirat hasznát nem ígérhet. Az új részvénytársaság számára a fő bevételt a nyomdai bémunkából remélte, és a vállalkozás átvételét világos feltételekhez kötötte:

Ha a holnap tartandó értekezleten a Nyugat részéről a nyilatkozatot, hogy az e hó végén tartandó rendkívüli közgyűlésen a részvénytőke egy harmaddal való lebélyegzése el fog határozatni, a régi igazgatóság és felügyelő bizottság lemond, a Jókai nyomdához való tárgyalásra a megbízást megkapom (nagyon természetesen, hogy csak az igazgatóság végleges és előleges tudta és beleegyezése, szakértőknek bevonása mellett, valamint ha Méltóságos uram az 50.000 koronát jegyzi) úgy kötelezem magam Méltóságod jegyzése után saját részem és érdekeltjeim részéről azonnal 90.000 koronát jegyezni.¹¹

⁷ Fenyő Miksa – Hatvany Lajosnak, [Budapest, 1911. március 4., 11.] = *Levelek Hatvany Lajoshoz*, szerk. HATVANY Lajosné, Szépirodalmi, Budapest, 1967, 116–117, 118–119.

⁸ Fenyő Miksa – Hatvany Lajosnak, [Budapest, 1911. március 17.] = *Uo.*, 120–121.

⁹ Ignotus – Hatvany Lajosnak, [Budapest, 1911. március 16.] = BUDA Attila, *A levelezések összintésége avagy a filológus kategorikus imperatívusza = A Nyugat-jelenség (1908–1998)*, szerk. SZABÓ B. István, Anonymus, Budapest, 1998, 75–76.; Veigelsberg Viktor – Hatvany Lajosnak, [Budapest, 1911. március 22.]. Lelőhely: PIM, V. 5090/7.

¹⁰ Hatvany Lajos – Ady Endrének, [Berlin, 1911. március közepe (?)] = ADY *Levelezése*, III., 236.

¹¹ Magyar Mór – Hatvany-Deutsch Sándornak, [Budapest, 1911. április közepe – május közepe]. Lelőhely: PIM, V. 5090/30.

Hatvany-Deutsch Sándor végül jóváhagyta Magyar Mór feltételeit, és 1911. május 30-án megérkezett a kért összeg a Nyugat Rt.-nek a Hazai Bank Rt.-nél vezetett folyószámlájára, amely a június 1-jét megelőző napokban összesen 282.000 koronával gyarapodott.¹²

Magyar Mór 45.000, Molnár Imre 24.000 koronát fizetett be. 5.000 korona befektetést vállalt Ardó Alfréd jogász, a Révai Testvérek Rt. ügyésze, igazgatósági tagja. Magyar Mór ismeretségi köréhez kapcsolhatjuk Gottermayer Nándor könyvkötő-iparost (5.000 korona), aki részvényes volt a Révai Testvérek Rt.-ben is,¹³ mindemelllett a Gottermayer Könyvkötő Műintézetet és a Révai Testvéreket több nagy könyves vállalkozás fűzte össze.¹⁴ 5.000 koronát jegyzett Gottermayer veje, Jellencz Béla,¹⁵ az Uránia Műkereskedés Rt. felügyelőbizottsági tagja (itt az igazgatóság személyi összetétele Révai-érdekeltségekre utal). Nem véletlen a korszerű nyomdai festékgyártást meghonosító nagyvállalkozó, Kurzweil János 5.000 koronás,¹⁶ illetve Czettel Dániel, az Első Magyar Betűöntő Rt. ügyvezető igazgatójának 2.000 koronás jegyzése sem. Pavlinovics Bernárd pénzügyminisztériumi titkár (1913-tól vukovári pénzügyi igazgató) és dr. Benedict Henrik belgyógyász, egyetemi magántanár 2-2.000 koronás jegyzési megbízást adott Magyar Mórnak.¹⁷ Feltehetően az előbb felsoroltak voltak Magyar „érdekeltjei”, akikkel együtt közel 100.000 koronát fektetett be.

Rovó Aladár – aki mögött minden bizonnyal a Franklin Társulat állt – 22.000 koronát vállalt. Valószínűleg az ő kapacitálására jegyzett 4.000 koronát Várady Zsigmond nagyváradai ügyvéd, közíró (1910-től munkapárti parlamenti képviselő), aki abban a reményben vásárolt részvényeket, hogy sikerül a társaság működését „erőteljesen szabadelvű” irányban a „politikai és társadalmi mezőkre is kiterjeszteni”. Belátva, hogy terve nem valósítható meg, már 1911 szeptemberében részvényeinek átvételét (visszavásárlását) kérte.¹⁸ 10-10.000 koronát jegyzett Geiger Béla, az Atlantica Tengerhajózási Részvénytársaság osztályfőnök cégvezetője, Krausz Simon tőzsdei befektető és bankár, illetve Török Sándor ügyvéd.¹⁹ Kilenc részvényt igényelt Weltzl Károly gépészmérnök,²⁰ ötöt Székely Aladár, a Budapesti Királyi Ügyészség

¹² Lelőhely: BFL, Cégb. VII.2.e. 628.

¹³ Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt., Közgyűlés. Lelőhely: Országos Levéltár, Z 718. 6. tétel

¹⁴ Az *Osztárak–Magyar Monarchia* írásban és képben sorozat magyar kiadásának tábláit Gottermayer Nándor Könyvkötő Műintézete készítette, a terjesztést mint bizományos, a Révai Testvérek intézte. Gottermayer főként a vezető könyves vállalatok részére dolgozott.

¹⁵ [Név nélkül], *Hymen*, Corvina 1903. április 20., 55.

¹⁶ Kurzweil János tevékenységéről lásd Gécs Béla, *Könyvnyomdai festékgyárak megjelenése Budapesten. Nyomdászattörténeti töredékek*, Magyar Grafika 2004/7., 103–104.

¹⁷ Dr. Benedict Henrik is részvénytulajdonos volt a Révai Testvérek Rt.-nél, lásd Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt., Ügyvezetőség. Lelőhely: Országos Levéltár, Z 720. 249/28. tétel

¹⁸ Várady Zsigmond – Hatvany Lajosnak, [Nagyvárad, 1911. november 2.] = *ADY Levelezése*, III., 564–565, 309.

¹⁹ Dr. Török Sándor az V. ker. Nagy-korona utca (jelenleg Hercegprímás utca) 6. szám alatt lakott, irodája a 8. számú házban volt.

²⁰ Weltzl Károly nevéhez számos találmány fűződik; a malom- és bányaiparban, illetve a villamos motorok gyártásában korszerű eljárásokat honosított meg, szakírói tevékenysége is jelentős, munkajogi és -szervezési kérdésekről is publikált.

ügyésze, a Szabadgondolkodás Magyarországi Egyesülete elnöke, a Társadalomtudományi Társaság titkára.

Külön figyelmet érdemelnek azon személyek, akik már az első Nyugat Rt.-ben is részvényesek voltak, és akiket az első társaság csődbemenetele sem tántorított el az újabb áldozathozataltól: Helvey Tivadar és Elbogen Károly 5-5.000 koronát, Buday-Goldberger Leó 2.000 koronát jegyzett. A Kohner családból ezúttal báró Kohner Jenő üzletember, mecénás vásárolt öt részvényt, de valójában a Kohner családhoz köthető a prágai származású Elbogen Károly is, hiszen ő Kohner Jenő unokatestvérét, Kohner Arankát vette feleségül.²¹ Megjegyzendő, hogy Kohner Jenő igazgatósági tag volt az Atlantica Rt.-nél, ahol a már említett Geiger Béla cégvezetőként működött.

Mindemellett a korszak meghatározó, biztos alapokon álló könyves vállalkozása, az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. 50.000 koronát jegyzett.²²

2.

Magyar Mór 1911. május 31-i hatállyal lépett ki a Révai Testvérektől,²³ és a Nyugat Rt. 1911. június 1-jei közgyűlésén megvalósultak a kívánalmai. A küldöttek megszavazták, hogy mivel a pénzügyi mérleg 49.618 korona (és 48 fillér) veszteséget mutat, az első jegyzésből származó százötven részvény ezentúl egyharmaddal kevesebbet, darabonként 666 korona 67 fillért érjen. Miután 50.000 koronával csökkentették a társaság alaptőkéjét, az első évet immáron 381 korona (és 52 fillér) nyereséggel zárták. Három régi részvényt két új részvényre cseréltek, de jövedelmezőség szempontjából megmaradt a különbség a régi és az új jegyzések között, a határozat szerint a régi részvények csak a jövőbeni, 6 százaléknál magasabb osztalékból részesedhetnek volna. Az alaptőkét felemelték 400.000 koronára, a meglévő 100.000 koronához hozzáadandó 300 darab, egyenként 1.000 koronás részvényből 282 darab előjegyzése történt meg.²⁴ Mindez némi csalódásra adhatott okot, hiszen egy kimutatás szerint, amely az 1911. június 1-jét megelőző héten készülhetett, a pénzügyi tervek még 10.000 korona túljegyzést mutattak.²⁵ A 300.000 korona új befektetésből hiányzó 18.000 korona pótlása a Hatványakra hárult.²⁶ Alapszabályba foglalták a részvény-

²¹ A Hatvány-Deutsch és a Kohner család együttműködése 1882-ben kezdődött, amikor a Brüll családdal karöltve megvették a nagysurányi cukorgyár jogelődjét, és új gyárat alapítottak. HLBOCSÁNYI Norbert, *A Kohner család vállalkozásai = Tanulmányok Budapest múltjából*, XXXVII., szerk. SZVOBODA DOMÁNSZKY Gabriella, Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, 2012, 51, 64–66.

²² Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., Okmánytár. Lelőhely: Országos Levéltár, Z 1508. 1218. szám

²³ Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt., Igazgatóság. Lelőhely: Országos Levéltár, Z 719. 1/1. tétel

²⁴ A Nyugat Könyvkiadó Rt. első rendes közgyűlésének jegyzőkönyve (1911. június 1.). Lelőhely: BFL, Cégb. VII.2.e. 628.

²⁵ Rovó Aladár eredetileg 35.000 koronát vállalt a befizetett 22.000 korona helyett. Veigelsberg Viktor 15.000 koronás jegyzése ígéret maradt, miként Biedermann Gyula pénzügyi igazgató 10.000 koronája, illetve Molnár Dezső ügyvéd (V. ker. Lipót krt. 20.) 5.000 koronája. Többen viszont még nem szerepeltek ebben az összesítésben. (Lelőhely: PIM, V. 5090/30.)

²⁶ COSYMA, A „Nyugat” pénzügyi válsága, Pesti Futár 1912. március 25., 8.

társaság tevékenységi körének bővítését: „könyvek, folyóiratok, általában irodalmi és tudományos művek előállítás, kiadása, forgalomba hozatala és terjesztése, valamint nyomdai termékek előállítása” lett a fő profil – ezt jelezte az is, hogy a cég nevét Nyugat Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaságra változtatták –, magát a folyóiratot a nyomdai bevételekből kívánták szubvencionálni.

Az első Nyugat Rt. csődjében bizonyára közrejátszott, hogy ugyan kiváló üzletembereket is találunk az igazgatóságban, ám ők nem vették komolyan érdekeik érvényesítését. Befektetéseiket Hatvany Lajosnak szóló gesztusnak tekinthették, és tudták, hogy ha a pénzük elvesz, a Hatvanyak egy másik üzletben majd kárpótolják őket. Az első igazgatótanács 1911. május 23-án testületileg lemondott, és az alakuló közgyűlésen nem újították meg Szüllő Géza, Brüll Alfréd és Wilhelm Arthur megbízását. Helvey Tivadar, Elbogen Károly, Osvát, Ignotus, Fenyő, Miklós László, ifj. Chorin Ferenc, Buday-Goldberger Leó és Hatvany bekerültek az új testületbe is, és kiegészültek a három legjelentősebb külső (értsd: a Hatvanyak érdekkörén kívül lévő) új befektetővel: Magyar Mórral, Molnár Imrével és Ranschburg Viktorral (aki az Athenaeum igazgatójaként saját cégének érdekeit is képviselte). Ady Endre álma is teljesült az igazgatósági tagságról²⁷ – ugyanakkor ez a funkció pénzzel nem járt. Lengyel Menyhért, Thein Zsigmond és Sugár Elemér lemondtak felügyelőbizottsági tagságukról – az új testületet Jellencz Béla, Weltzl Károly, Török Sándor, Veigelsberg Viktor és Geiger Béla alkották. (Ők az 1911–1912-es üzleti évre összesen 1.600 korona tiszteletdíjat kaptak.)²⁸

A második Nyugat Rt. részvényjegyzései alapján bizton állítható, hogy az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. nyíltan vállalt befektetésével, a Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt., illetve a Franklin Társulat pedig megbízottaik révén együttműködött a Nyugat Könyvkiadó Rt. szanálásában. A magánbefektetőkkel karöltve tőkeinjekciót adtak a vállalatnak, és a Nyugat folyóiratot – mondhatni – megmentették a jövőnek. Tudták, hogy a vállalat életét belső konfliktusok nehezítik, fontosabbnak bizonyult azonban, hogy „birtokon belül” kerüljenek a piaci vetélytársnál, amely kipróbálatlan üzleti modellel kísérletezett, de amelynek – és ez a legfontosabb – a Deutsch Ignác és Fia vállalatcsoport lényegében korlátlan tőkeereje adta biztosítékát. (Összehasonlításként említjük meg, hogy például a Révai Testvérek Rt. alaptőkéje az 1910-es évek elején 800.000 korona volt.) A piac régebbi szereplői felismerték, hogy az úgynevezett „moderne” irányzata tartós jelenlétet ígér: szerzői gárdájuk fiatal emberekből áll, sajátos mozgalmi jelleggel rendelkezik; olvasóközönségük művelt és elkötelezett. Ugyanakkor a Nyugat-átalakulás klasszikus kapitalista vállalkozásnak minősíthető: a nagy cégek – közéjük sorolhatjuk a Gottermayer Könyvkötő Műintézetet és a Kurzweil János és Társa Festékgyárat – a piacbővítés eszközét láthatták a Nyugat Rt.-ben való tulajdonrész megszerzésében. Az üzleti tervek kidolgozóját, Magyar Mórt – aki saját vagyonával kezekedett a sikerért –

²⁷ ADY Levelezése, III., 152.

²⁸ A Nyugat Könyvkiadó Rt. első rendes közgyűlésének jegyzőkönyve (1911. június 1.). Lelőhely: BFL, Cégb. VII.2.e. 628.

kinevezték ügyvezető igazgatónak, ők maguk pedig komoly pozíciókat szereztek az igazgatóságban, és lecserélték a felügyelőbizottságot.²⁹

Az előbbihez hasonló tulajdonszerzés a századforduló éveiben nem volt ritkaság, de a nagy cégek szigorú feltételekkel segítettek a bajba jutott vállalkozásokon. A Révai Testvérek Rt. 1898-ban például a Könyves Kálmán Magyar Műkiadó Rt. szanálójaként is ragaszkodott a régi részvények 10 %-ra [!] való leértékeléséhez, majd a részvénytőke felemeléséhez, ezután viszont pénz- és áruhitelekkel fellendítették a Könyves Kálmán Rt. forgalmát. Ennek fejében igényt tartottak a cég éves tiszta jövedelmének 20%-ára (de az évenként átutalandó összeg egy bizonyos minimumnál kevesebb nem lehetett). Az üzletmenet ellenőrzésére a Révai Testvérek Rt. tagokat delegált a Könyves Kálmán Rt. testületeibe: Révai Ödön, aki a pénzügyi rendbetételt lebonyolította, igazgatósági tag lett, míg Magyar Mór, Ardó Alfréd és Gottermayer Nándor bekerültek a felügyelőbizottságba.³⁰ Volt, amikor a tőkeinjekció nem járt sikerrel, ilyenkor a csődbe jutott céget felszámolták. Ardó Alfréd, Magyar Mór és Molnár Imre a század első évtizedében több ilyen ügyletben vett részt.³¹ A nagy cégek sokszor a saját érdekeiknek megfelelően intézték a felszámolást. A csődeljárás évekig is elhúzódhatott, ennek során fokozatosan feldolgozták a maradék készleteket, értékesítették a gépeket, majd ezekből kárpótolták a hitelezőket és a részvényeseket, ki-fizették a felszámolókat (vagyis magukat) – és végül egy konkurencsallal kevesebb lett a piacon. Más volt a helyzet, ha valaki a befektetők közül a saját tőkéjét kockáztatta.

3.

Magyar Mór a Zemplén vármegyei Homonnán született, lámpagyári kishivatalnokként került a fővárosba az 1890-es évek elején. Rokonságban állt a Révaiakkal, akik felkarolták és alkalmazták a lelkiismeretes fiatalembert: irodavezetőként kezdte, míg végül a nagy forgalmú részletüzlet felügyeletével bízták meg. Magyar álma azonban az volt, hogy közel két évtizedes munkája által megszerzett vagyonát önálló vállalkozásba fektesse, és ekként „nyugdíjas éveire” biztos anyagi hátteret teremtsen magának. Imponált neki a Nyugtattól jövő megkeresés, és hogy Hatvany-Deutsch Sándor órákig tárgyalt vele a vállalat ügyeiről.³²

²⁹ Minden bizonnyal Molnár Imre sáfarkodásának sikerét jelezte, hogy őt a Révai Testvérek igazgatósága 1911. május 31-én a társaság cégjegyzői joggal felruházott aligazgatójának nevezte ki. (Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt., Ügyvezetőség. Lelőhely: Országos Levéltár, Z 720. 244. tétel)

³⁰ Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt., Igazgatóság. Lelőhely: Országos Levéltár, Z 720. 8. tétel. A Révai-cégnek a Könyves Kálmán Magyar Műkiadó Rt.-ben való tulajdonszerzéséről „a kozmetikázott verziót” lásd Révai Mór János, *Írók, könyvek, kiadók. Egy magyar könyvkiadó emlékiratai*, II., Révai, Budapest, 1920, 39–40.

³¹ A Kölcsény Könyvkereskedési Rt.-ben Ardó Alfréd igazgatósági, Magyar Mór és Molnár Imre felügyelőbizottsági tag volt, ennek a vállalatnak a felszámolását 1908-ban mondták ki. Magyar a Korvin Mátyás Könyvkereskedő Rt.-ben igazgatósági tag lett, majd a cég felszámolásában vett részt Révai Ödönnel; az eredetileg debreceni székhellyel rendelkező Kazinczy Könyvkereskedő Rt. felszámolását Magyar, Ardó és Révai Ödön vitték végbe.

³² Bródy Sándor, *Pesti kis tükrök*, Az Újság 1912. január 14., 33–34.; W., *Magyar Mór halála*, Corvina 1912. január 20., 10–11.

Magyar csak munkába állása után szembesült a Nyugat Rt. valós pénzügyi helyzetével és a számára megoldhatatlan nehézségekkel. A Nyugatnál a pénzügyi fegyelem mindig laza volt, a folyóirat addigi történetében rendre áthágták a közösen megállapított „hivatali” szabályokat. A láthatatlan elköteleződések rendszerében Magyar sem tudta kikényszeríteni az üzleti fegyelmet. A Révai Testvéreknél nyilván komoly retorziókat eredményezett, ha egy szerkesztő saját hatáskörében megnövelte a kifizetendő összegeket. A Nyugatnál a hőskorban nem volt honoráriumtábla, a szerzőket főként Osvát személyes szimpátiái szerint fizették. Ráadásul az előre lekötött művek sem mindig készültek el – de nincs tudomásunk arról, hogy az ilyen jellegű késésekért vagy mulasztásokért bárkit is „büntetéssel” sújtottak volna. A sajtóbeszámolók szerint Magyar Mór összeomlott, amikor ráébredt a kockázatra, amellyel saját megtakarításait veszélybe sodorta. Régóta meglévő neuraszténiája oly mértékben fokozódott, hogy már dolgozni sem tudott. Orvosai tanácsára 1911 nyarán és őszén többször kezelte magát különböző szanatóriumokban, s noha ambíciója megtört, nem szabadulhatott a kötelezettségtől, amely végül tönkretette.³³

Közben az igazgatóság – valószínűleg augusztusban – a Jókai Nyomda átvétele helyett az Üllői út 18. szám alatti, Révai Arthur és Salamon József tulajdonában lévő nyomda megvásárlásáról döntött (1911. október 16-tól itt állították elő a folyóiratot is). A nyomdavétel – amelyről a felügyelőbizottság csak utólag értesült – meglehetősen nagy üzleti kockázatnak bizonyult, hiszen a Nyugat Rt. 182.000 koronát fizetett egy súlyosan deficités vállalatért.³⁴ Mint később kiderült, a Révai és Salamon cég tartozása 135.000 korona, kinnlevősége 129.000 korona volt, az éves veszteséget 52.400 koronára kalkulálták. Mindemelllett a Nyugat Rt. 15.000 koronáért új betűkészletet rendelt, a nyomda felemelt házbéréért 11.000 koronát fizettek, és a nyomdának szóló váltótartozásokat is prolongáltatniuk kellett. E nyomdavétel – amely az új befektetések 70 százalékát emésztette fel – több fontos kérdést hagy megválaszolatlanul. Vajon Magyar Mór jóváhagyta-e a tranzakciót? S ha igen, hová tűnt korábbi megfontoltsága? Valóban nem volt arról tudomása, hogy a Révai Könyvesházzal (korábbi munkahelyével) egyazon épületben található nyomda katasztrófális helyzetben van? Vagy inkább az igazgatósági tagok Magyar távollétében praktikusán „kimentették” a pénzt a Nyugat-vállalkozásból?

Nagyvonalú honoráriumkiutalásokról tanúskodik a Nyugat egyik, Osvát Ernő által vezetett pénztári utalványkönyve.³⁵ (Ignotus és Fenyő Miksa szintén rendelkeztek pénzkiutalási joggal.) Ambrus Zoltán számonként átlagosan 7–8 oldalt írt havi 200 koronás fizetésért, Schöpflin Aladár, Krúdy Gyula és Szomory Dezső jobbra 10–12 koronát kapott oldalanként, Balázs Béla, Bán Ferenc, Kuncz Aladár, Laczkó Géza ennek általában a felét–kétharmadát. A folyóirat szorgos munkatársainál ugyan-

³³ [Név nélkül], A „Nyugat” igazgatója öngyilkos. Magyar Mór meghalt, Az Újság 1912. január 13., 8.; [Név nélkül], Életunt igazgató, Budapesti Hírlap 1912. január 13., 12.

³⁴ COSYMA, I. m., 9. A Grafikai Szemle szeptemberi száma nagyságrendileg azonos, 175.000 koronás vételéről tudósított: [Név nélkül], Új részvénytársaságok, Grafikai Szemle 1911/9., 203.

³⁵ Lelőhely: PIM, Ltsz. 2019.9.44. (1911. június 17. – 1912. február 7.), illetve OSZK Kt., Fond 253/696. (1912. február 1. [!] – 1912. június 14.)

akkor nehéz kikövetkeztetnünk, hogy melyik honorárium melyik publikációra vonatkozott, hiszen a pénztárkönyv ilyenkor csak neveket, dátumokat és pénzkiutalási jogcímeket tartalmaz.

Bizonyos szerzőket a Nyugat jelentős összegekkel támogatott. Szini Gyula általában kéthavonta folyósított fizetésén felül – ennek fejében szépirodalmi munkásságát a Nyugatnak kötötte le – összesen 820 korona előleget vett fel *Profán szerelem* című regényéért (a közlésre 1912 első félévében került sor). Nem tudjuk, milyen „megállapodás értelmében” fizettek 500 koronát Heltai Jenőnek 1911. október 25-én, hiszen Heltai 1911 második félévében alig szerepelt a Nyugatban (1912-ben egyáltalán nem). Az *utolsó bohém* című, 1911 decemberében a Nyugat által megjelentetett Heltai-regényért túlzónak látszik az említett honorárium (e kérdésben Osvát talán nem is egyedül döntött). A Nyugat 1912. március 10-i vígszínházi matinénél előadták F. Kernách Ilona *A fajtája* című egyfelvonásos drámáját, a színmű a március 16-i számban is olvasható volt.³⁶ Az író háromszor kapott 150 koronát a műért: egyszer a folyóirat-megjelenésért, egyszer az előadásért, majd külön a „lapterjesztési” számla költségére. Móricz Zsigmond a Nyugat Rt.-vel 1911 júniusában kötött szerződése alapján 6.000 koronában részesült összegyűjtött munkáinak első tíz kötetéért, ugyanezen jogcímen az év végén még 3.000 koronát utaltak ki számára, majd 1912-ben ötszázat.³⁷ Ezt a szerződést nyilván nem Osvát hozta tető alá, azonban 1912 első félévében Móricz a pénztári utalványkönyv alapján további 975 koronát vett fel – ez idő alatt a Nyugatban 35 oldalnyi publikált. (Ady Endre 1911 májusától 500 koronára növelt havi járandóságát a részvénytársaság külön kezelte.³⁸)

Túlnyomó részben igazolhatónak látszanak Osvát kifizetései, bár 1912 januárjától ezek már a csődhelyzettel küzdő vállalat tételei voltak. A honoráriumokra kéthetenként elköltött átlagosan 5–600 korona nem tűnik kirívóan magas összegnek, a gondot az eladott Nyugatok csekély száma jelentette. (Mint ismeretes, a szerzők többségének állandó tiszteletpéldány járt.) Az eladási számokra vonatkozóan nem rendelkezünk pontos adatokkal, sokatmondó azonban Veigelsberg Viktor megjegyzése, amely szerint 2.000 előfizető az üzleti tervek szempontjából pusztán matematikai lehetőségként merül fel.³⁹

A pénztárkönyvből kitűnik, hogy Osvát még 1911 októberében is jelentős összegekért vásárolt kéziratokat a Nyugat Könyvtár számára, holott már hónapokkal korábban egyértelmű volt, hogy a sorozat nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Az ilyen jellegű vállalkozásokat a nagy kiadók javarészt előfizetői rendszerben működtették, míg a Nyugat egyes példányokat árusított. A füzetek kinézetre igénytelenek voltak, és többnyire a folyóiratban korábban közreadott publikációkat tartalmaztak.

³⁶ F. KERNÁCH Ilona, *A fajtája*, Nyugat 1912. március 16., 478–493.

³⁷ MÓRICZ Miklós, *Móricz Zsigmond érkezése*, Szépirodalmi, Budapest, 1966, 288. Az eredeti dokumentum nem maradt fenn, azonban egy másik szerződésből, amelyet Móricz a Nyugat Rt.-vel 1917. május 21-én kötött (lelőhely: PIM, M. 100/5312.), tudható, hogy az aláírásra 1911. június 17-én került sor. (Emlékezzünk arra, hogy voltak befektetők, akik 2.000 koronáért vásároltak Nyugat-részvényeket.)

³⁸ KOSZTOLÁNCZY-NEMESKÉRI, I. m., 516–518, 529–530, 571–572.

³⁹ Veigelsberg Viktor – Hatvány Lajosnak, [Budapest, 1911. március 22.]. Lelőhely: PIM, V. 5090/7.

	flyóírat honoráriumok	Nyugat Könyvtár előlegek és honoráriumok	könyvkiadási honoráriumok	egyéb	összes kiadás
1911. június 17-30.	961	605		120 (Szini Gyula járandósága)	1.686
július	1.145	480	145		1.770
augusztus	570	245	220	120 (Szini Gyula járandósága)	1.155
szeptember	875	265			1.140
október	665	405	700		1.770
november	1.245		100	120 (Szini Gyula decemberi járandósága, előleg)	1.465
december	2.010				2.010
1912. január	795				795
február	1.190			150-150 (F. Kernách Ilona számára a matiné-előadásért, ill. a lapterjesztési számláról)	1.490
március	510	150		100 (Babits Mihály matiné-felolvasásáért a lapterjesztési számláról)	760
április	770		175		945
május	540				540
június (két utalás)	20	100 [pótlagos]			120
összesen	11.296	2.250	1.340	760	15.646

Összesített tételek Osvát Ernő pénztári utalványkönyvéből (1911. június 17. – 1912. június 14.)

A Nyugat Könyvtár 1911. október 16-án megtörtént eladása Magyar Mór döntése volt, hiszen az aláírása szerepel a fennmaradt dokumentumokon. Magyar megszüntetett egy ellenőrizhetetlenné vált kifizetési formát, és az Athenaeum Rt.-vel kötött szerződés biztosította a sorozatra elköltött összegek legalább részbeni megtérülését.⁴⁰

Ady Endre versgyűjteménye (hármasszoros füzet), *Vallomások és tanulmányok* című válogatása, illetve Ignótus *Színházi dolgok* című munkája (utóbbiak kétszoros füzetek) továbbra is a Nyugat Rt. tulajdona maradt – ezek nem tartoztak a szerződés hatálya alá. A fennmaradó harminc füzetből a Nyugat raktáraiban összesen 119.935 darabot találtak, a bizományosoktól 9.143 darab eladatlan példány visszaküldéséről maradt fenn dokumentum (ez utóbbi szám minden bizonnyal nagyobb volt, de az iratok hiányosak).⁴¹ Az egyes füzetekből tehát átlagosan legalább 4.300 eladatlan darab maradt. Becslésünk szerint egy-egy füzetből 4.500 példányt nyomhattak. Fenyő Miksa számításai szerint ennek a költsége 700 korona volt,⁴² s ha ehhez hozzáadjuk az átlagosan 100 korona honoráriumot, akkor egy példány 18 fillérbe került. Az egyes füzetek bolti ára eredetileg 30 fillér volt. Az Athenaeum a készletért a bolti ár harmadát ajánlotta meg, azonban közvetlenül az átvétel után ennek az összegnek csak a felét kellett kifizetniük, a másik rész 1913. január 1-jén vált esedékessé. Az Athenaeum tehát a füzetekhez 10 filléres darabáron jutott hozzá, és a készletet jól működő terjesztőhálózata segítségével forgalmazta (a kiadványokat később kolligátumként is árusították).

Az Athenaeum vállalta, hogy átutalja a Nyugatnak az általuk már kifizetett honoráriumokat, és hogy a megvásárolt műveket beilleszti a Modern Könyvtár sorozatába; az előleggel lekötött kéziratok átadásának határideje 1912 vége lett. A *Gyűjtemény Gellért Oszkár verseiből* című válogatás (107. szám) már 1912 februárjában kikerült a nyomdából, ezt követte Karinthy Frigyes *Így írtok ti* című paródiagyűjteménye (108–112. szám), amely a Nyugat összesítéseiben még *Humoros dolgok* címen szerepelt. Ekként kaptak helyet a Modern Könyvtárban például a következő kötetek: Alfred Capus: *A nyílsebzette madár* (színmű, ford. Adorján Andor, 1912, 113–115. sz.), Georges Courteline: *Boubouroche és négy kis bolondság* (a címadó elbeszélés és négy jelenet, ford. Kosztolányi Dezső, 1912, 121. sz.), Bán Ferenc: *A tizenkettedik* (novellák, 1912, 169. sz.), Knut Hamsun: *Pán* (regény, ford. Bán Ferenc, 1912, 170–173. sz.), Edmondo de Amicis: *Lelkierő* (elbeszélés, ford. Elek Artúr, 1913, 245. szám), Miklós Jenő: *Este* (novellák, 1913, 289–291. sz.), Bródy Miksa: *Klotho* (novellák, 1913, 292–295. sz.), Győri Ernő: *Áldott legyél te* (színmű, 1913, 296–297. sz.), Nagy Lajos: *Mariska és János* (novellák, 1913, 298–299. sz.), Balázs Béla: *Dialógus a dialógusról* (esszé, 1913, 300–301. sz.), Hugo von Hofmannsthal: *A költő és a ma – Levél* (két tanulmány, ford. Lányi Viktor, 1914, 340–341. sz.).

Bizonyos esetekben a kötetek tartalma módosult, azonban semmi sem bizonyítja, hogy az Athenaeum részéről ebben ízlésbeli megfontolások játszottak volna közre. Mindenesetre Lengyel Géza először művészeti tanulmányokat ígért, majd

⁴⁰ Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., Okmánytár. Lelőhely: Országos Levéltár, Z 1508. 1267. szám

⁴¹ Uo.

⁴² Fenyő Miksa – Hatvany Lajosnak, [Budapest, 1911. március 11.] = *Levelek Hatvany Lajoshoz*, 118.

A *csodatévő könyv* címmel novelláit adták közre a Modern Könyvtárban (1912, 174. szám). A Nyugat Füst Milántól az *Aggok a lakodalmon* című verses „sorstragédia” kiadását vállalta, az 1914-es *Változtatnod nem lehet* című kötet az egyfelvonásos mellett Füst költészetének reprezentatív válogatását is nyújtotta (336–339. szám). Kemény Simon szerződése eredetileg novellákra szolt, *Balkon* címmel az Athenaeum verseit adta ki (1914, 391–392. szám). Elmaradt Barta Lajos *Parasztok* című drámájának megjelentetése, ám *Az Ige terjedése* című prózákötete később forgalomba került (1916, 496–498. szám).

„Hiányzó” művek leginkább a szerződéssel lekötött fordítások között szerepelnek: a felvett előlegek ellenére sem találtuk nyomát Boross László Musil-fordításának (*Törless szenvedései* címmel), illetve Fenyő Miksa Nietzsche- és Füst Milán Peter Altenberg-fordításának (utóbbi két esetben csak a fordítandó szerzők neve ismert).⁴³ Jelen áttekintésben minden kézirat sorsára nem térhettünk ki, összességében viszont elmondhatjuk, hogy a Nyugat által tervbe vett művek, amennyiben valóban elkészültek, megjelentek az Athenaeumnál.

4.

Hatvany Lajos a Nyugat-szerkesztőknek 1911 tavaszán küldött leveleiben többször kinyilvánította, hogy kivonul a Nyugat finanszírozásából, közben azonban folyamatosan sürgette saját társszerkesztői kinevezését. Az új részvénytársaság 1911. június 1-jei megalakulásával erre is sor került. Hatvany – bizonyos megszorításokkal – immáron saját jogán is elhelyezhetett közleményeket a folyóiratban: az augusztus 1-jei szám élén jelent meg *Irodalompolitika* című cikke.⁴⁴ E sokszor idézett írásban Hatvany egyfelől jóváhagyását adta a Nyugat átalakulásához, és örömmel nyugtázta, hogy az üzletet avatott szakemberek vették át. Mindazonáltal a folyóirathoz közel állók a cikket úgy fogadták, mint a Hatvany és Osvát közötti vita újabb állomását – ezt Hatvanynak küldött levelében Ignotus szónak is tette:

Lehet, hogy – a történetek után – a szerződéssel s az *Irodalompolitika* cikk megírásával tartoztál magadnak vagy a májadnak. De a te értékedhez s a munkádéhoz nem volna stílusos: nem térni vissza a hajdani status quohoz, amikor kölcsönösen örömkünk s elégtételünk volt, hogy velünk tartottál. Nincs értelme, különösen, mert nem stílusos, minduntalan visszatérni arra a bizonyos esetre, amelyben végre is Te sem voltál hibátlan. Nincs tehát értelme, például, gyakran értékes és mindig érdekes mondanivalóidat „pro domo” formában megírni.⁴⁵

Közben Hatvany bizalmasai, Kaffka Margit és Bölöni György irodalompolitikai ankét szervezésébe fogtak, a vitairatoknak az Aurora című lap szeptember 15-i száma adott volna helyet. Az Aurorát maga Hatvany sem tekintette alkalmas fórumnak, és

⁴³ Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., Okmánytár. Lelöhely: Országos Levéltár, Z 1508. 1267. szám

⁴⁴ HATVANY Lajos, *Irodalompolitika*, Nyugat 1911. augusztus 1., 169–176.

⁴⁵ Ignotus – Hatvany Lajosnak, [Budapest, 1911. augusztus 17.] = *Levelek Hatvany Lajoshoz*, 131.

úgy tűnik, hogy a várt hozzászólások sem készültek el.⁴⁶ Az ankét minden bizonnyal elmaradt, és közben az Aurora is megszűnt.

Hatvany 1911 őszére az általa sokszor hangoztatott „életközeli” irodalom jegyében „kihívó”, a közvéleményt provokáló Nyugat-szám kiadását tervezte.⁴⁷ A tematikus összeállításhoz, amely a magyarországi iskolai tankönyveket (és közvetetten az oktatási rendszert) elemezte-bíráta volna, Hatvany számos irodalmárt kért fel,⁴⁸ azonban a „forradalminak” ígérkező különszám megjelenését Osvát megghiúsította.⁴⁹ Létezik azonban Osvát döntésének egy gazdasági szempontú magyarázata is. A korabeli tankönyvpiac valóban számos – üzleti és színvonalbeli – anomáliát produkált,⁵⁰ azonban a Nyugat Rt. nagy befektetői, a Révai Testvérek, az Athenaeum és a Franklin Társulat – maguk is érdekeltek lévén – éppen a megelőző években határozták el, hogy tankönyveladásaikat hatékonyan és racionálisan szervezik meg, majd hosszas egyeztetés után az 1909. január 19-én aláírt szerződéssel szabályozták együttműködésüket.⁵¹ Ha a Nyugat a viszonyok rendezése után megtartotta volna a vitát, közvetetten saját tulajdonosainak kiadói gyakorlatát bírálta volna.

Az ősszel megghiúsult irodalompolitika-ankétra azután a Világ nevű szabadkőműves lapban került sor. 1911. december 30-án láttak napvilágot az első hozzászólások, amelyekből akár az a kíváncsi is kiolvasható, hogy a Nyugat mérsékelje tehetségfelfedezői akcióit, bár a megszólalók többsége a kiegyensúlyozó semmitmondásra törekedett.⁵² December 31-én megjelent viszont Hatvany *Irodalompolitika. A Nyugat szerepe* című, Osvát-ellenes kitételekben bővelkedő, személyeskedő és sok tekintetben ízléstelen támadása.⁵³ A benne kifejtett nézeteket Osvát január 3-án kegyetlen tárgyilagossággal utasította vissza: „A Nyugatot én – irodalmi oldaláról – közintézménynek tekintem, és amíg – ebben – én vagyok érte felelős: semmiféle tisztátalan irodalompolitikának nem lesz benne helye.”⁵⁴

Osvát válaszcikke után a Berlinben tartózkodó Hatvany Lajos Budapestre sietett, és január 6-án a Fodor-féle vívóteremben Osváttal kardpárbajt vívott, amelynek eredményeként mindketten megsebesültek. Az újságbeszámolók szerint Magyar Mór rendkívüli aggodalommal követte a szerkesztőségben belüli harcokat. A december 31-i Hatvany-cikk megjelenését követően borotvával kezét felvágva öngyilkosságot kísérelt meg, ekkor megmentették. A január 6-i párbaj után közeli ismerőseivel beszélgetve utalt arra, hogy meghozta a végső döntést. A párbajt végzetesnek gondolta

⁴⁶ Hatvany Lajos – Ady Endrének, [Budapest, 1911. szeptember 1.] = *ADY Levelezése*, III., 282–283.; Kaffka Margit – Hatvany Lajosnak, [Budapest, 1911. szeptember eleje] = *A lélek stációi. Kaffka Margit válogatott levelezése*, szerk. SIMON Zsuzsanna, Nap, Budapest, 2010, 208.

⁴⁷ *Levelek Hatvany Lajoshoz*, 636.

⁴⁸ KOSZTOLÁNCZY–NEMESKÉRI, I. m., 539–540.

⁴⁹ *Levelek Hatvany Lajoshoz*, 632.

⁵⁰ RÉVAY, I. m., 1–27.

⁵¹ Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., Okmánytár. Lelőhely: Országos Levéltár, Z 1508. 1089., 1090. szám

⁵² ADY Endre et al., *Irodalompolitika. A győzelmes forradalom aktái*, Világ 1911. december 30., 9–10.

⁵³ HATVANY Lajos, *Irodalompolitika. A Nyugat szerepe*, Világ 1911. december 31., 11–12.

⁵⁴ OSVÁT Ernő, *Irodalompolitika*, Világ 1912. január 3., 9.

a Nyugat-vállalkozás jövőjére nézve, és felelősséget érzett azokért az elúszó befektetésekért is, amelyekre ismerőseit ő beszélte rá. Elkecsereződésében magánéleti gondok szintén közrejátszhattak. Magyar Mór 1912. január 12-én délelőtt a Ferenc körút 22. szám alatti lakásában halántékon lőtte magát, néhány órával később a Szent István Kórházban meghalt. A Pesti Hírlap beszámolója szerint Magyar az öngyilkosságot a Móricz Zsigmondtól kölcsönkért revolverrel követte el.⁵⁵ Móricz Zsigmond önnön érintettségét a Pesti Hírlap másnapi számában kategorikusan tagadta, azonban életrajzíró öccse a revolver kölcsönkérését utóbb tényként kezelte.⁵⁶

Magyar Mór felemelkedésének titka a szabályokhoz való ragaszkodás volt. Személyes ismerőse, Bródy Sándor az alábbiakat írta róla búcsúztatójában:

A szorgalmas és korrekt irodistát [Révaiék] magukhoz vették, és ő vigyázott az üvegtetejű könyvesházban a sok szép gép- és egyéb írónőre, a segédekre és a szolgálókra, hogy dolgozzanak. A főnökei, főképp a Mór nevű, nagyokat koncipiáltak, tömték tele Magyarországot kultúrával. Magyar ügyelt, végrehajtott, az asztala tiszta volt, mint a tükör, a nagy, kék ceruza a vékony kezében frissen megfaragva. Emberben ilyen pontos, megbízható és kevesebb lármával mozgó gépet még nem láttam.⁵⁷

Magyar tökéletesen működő alkatrész volt Révaiék nagy gépezetében.⁵⁸ És talán el is felejtette, hogy amíg egy vállalat a maga renoméját megteremti, számtalan akadályt kell leküzdeni, és nem kevés emberen: átgázolni. Csak ezután jön a tükörfényes íróasztalok korszaka. Magyar feltehetően bízott „problémamegoldói” hozzáértésében; a fizetéseképtelenné vált cégeknél nyilván azt tapasztalta, hogy az új befektető szava „szent”, hiszen az ő elégedettsége biztosítja a túlélést.

A Nyugaton nem ez volt a fő szempont. A legjelentősebb befektető, Hatvany Lajos mindeneelőtt (fölött) *győzni* akart – az üzlet fiatalkorában sem érdekelte.⁵⁹ Viselkedése radikalizálta Osvádot, ő viszont jelentős kiutalásokkal honorálta az írókat, akik a Palermo kávéházban mellette kiálltak, és akikre az elkövetkezendőkben is számított. Magyarnak tudnia kellett volna – hiszen az irodalmi életben mindenki értesült róla –, hogy a Nyugat szerkesztőségét kibékíthetetlen ellentétek feszítik. Az általa elképzelt „rendcsinálás” a Nyugaton kivitelezhetetlen volt. Tényleg úgy gondolta, hogy az egykori lámpagyári tisztviselő fogja megmondani Hatvany Lajos-

⁵⁵ [Név nélkül], *Öngyilkos lett a Nyugat igazgatója. Menekülés a halálba*, Pesti Hírlap 1912. január 13., 11–12.; [Név nélkül], *Öngyilkos igazgató. Magyar Mór agyonlőtte magát*, Pesti Napló 1912. január 13., 6–7.; [Név nélkül], *Magyar Mór öngyilkossága. A „Nyugat” igazgatója föbe lőtte magát*, Világ 1912. január 13., 15.

⁵⁶ MÓRICZ Zsigmond *Nyilatkozata*, Pesti Hírlap 1912. január 14., 13.; vö. MÓRICZ Miklós, *I. m.*, 135., 288–289.

⁵⁷ BRÓDY, *I. m.*, 33.

⁵⁸ A Révai Könyvesházzal lásd RÓZSAFALVI Zsuzsanna, *„A múzsák versenytársa az ipar”. Az Üllői úti Révai Könyvesház és megépítésének előzményei = Tér(v)iszonyok és térkép(zet)ek*, szerk. BÍRÓ Csilla – VISY Beatrix, OSZK–Gondolat, Budapest, 2014, 146–156.

⁵⁹ HATVANY Lajos, *Gyulai Pál estéje*, Nyugat, Budapest, 1910, 10.

nak, hogy mit tehet? Ha Magyar mindezzel nem volt tisztában, vagy mindezzel nem vetett számot, akkor nem volt jó üzletember: „sorsa az egyik tipikus pesti karrier: vidékről jön, de nem bírja el Pestet, belehal.”⁶⁰

5.

Magyar Mór halálával a Nyugat Irodalmi és Nyomdai Rt. megindult a csőd felé. A részvényesek a felügyelőbizottságtól várták a dolgok rendbetételét, azonban a testület az igazgatóságtól igényelt üzleti adatokat 1912. március közepéig sem kapta meg. A Pesti Futár 1912. március 25-re keltezett, *A „Nyugat” pénzügyi válsága* című cikkében azután feltűnő részletességgel ismertette a vállalkozás anomáliáit. Ekkor kerültek napvilágra az előző évi nyomdavétel során elkövetett szabálytalanságok, illetve ekkor fedték fel, hogy az Rt. pénztárából a tisztviselők jogellenesen előlegeket vettek fel, illetve hogy Rovó Aladártól és Molnár Imrétől (akik nyilván tisztában voltak a csődhelyzettel) a vállalat visszavásárolta részvényeik jelentős hányadát. A Pesti Futár értesüléseit a Nyugat Rt. nem cáfolta, de a Pesti Hírlap 1912. március 23-i [!] számában megjelentettek egy gyors közleményt, tagadván a Nyugat Rt. fizetéseképtelenségét.⁶¹

A likviditás biztosítására 1912. március végén a Nyugat Rt. a Nyugat Könyvtár eladásából származó, 1913. január 1-jén esedékessé váló kifizetések előrehozatalát kérte az Athenaeum Rt.-től. A mintegy 7.000 koronányi, az (egykori) alaptőkéhez mérten csekély összeget az Athenaeum kilenc hónapra számított hét százalékos diszkont kamattal folyósította.⁶² A későbbi (töredékesen fennmaradt) üzleti levelezés arra utal, hogy Hatvany-Deutsch Sándor ezt követően megállapodást kötött az Athenaeum Rt.-vel. Az Athenaeum feladata lett, hogy mint a Nyugat Rt. hitelező-



Rövid hír a Tolnai Világlapja 1912. január 21-i számából (208. oldal)

⁶⁰ BRÓDY, I. m., 33.

⁶¹ COSYMA, I. m., 10–11., illetve [Név nélkül], *A „Nyugat” pénzügyei*, Pesti Hírlap 1912. március 23., 19. A Pesti Futár állításait számos kontrolladat igazolja. Az informátor eredeti dokumentumokból dolgozott (a szövegben előforduló néhány tévedés minden bizonnyal a nevek helytelen kiolvasásából adódott), ismerte például a Nyugat Rt.-nek a Hazai Bank Rt.-nél vezetett folyószámla-kivonatait, illetve a Nyugat Rt. felügyelőbizottságának levelezését. A Pesti Hírlap idézett cikke szerint az informátor a Nyugat Rt. egy „elbocsátott alkalmazottja” volt.

⁶² Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., Okmánytár. Lelőhely: Országos Levéltár, Z 1508. 1267. szám

je ellenőrizze és visszafogja a Nyugat kifizetéseit, az általuk folyósított összegek felével azután a Deutsch Ignác és Fia cég számláját terhelték meg.⁶³

A párbajt követően a Nyugat folyóirat sorsára vonatkozóan többféle terv is körvonalazódott. A szerkesztők 1915 nyaráig tartó „határozott idejű munkaszerződéssel” rendelkeztek.⁶⁴ A folyóiratnál bekövetkező esetleges lefokozásukba – ami együtt járt volna Hatvanynak a publikációkra vonatkozó döntő szó megadásával – nem egyeztek bele, ebben az esetben a végkielégítéssel történő távozást választották volna. A pénz segítségével új lapot alapítottak volna, lényegében a Nyugatot folytatták volna új néven, de a régi szerzőgárdával. Hatvany utóbbi megakadályozására azt gondolta ki, hogy „a Nyugat egynémely tekintélyesebb írói jelentsék ki, hogy Ignotus, Fenyő lejárato lapjába nem írnak”⁶⁵ – ez azonban semmiféle realitással nem bírt. Hatvany tehát ismét azt a „megoldást” választotta, hogy maga mögött hagyja az egész problémahalmazt, lemondott elnökségéről és igazgatósági tagságáról, és március elején eltávozott Berlinbe.

Időközben Hatvany tanácsadói egy minden addiginál célratörőbb ajánlatot dolgoztak ki: megpróbálták a Nyugat-szerkesztőket rábírni, hogy a folyóiratot saját tulajdonukba vegyék. Emögött az az elképzelés munkált, hogy a részvénytársaság ily módon megszabadul a közfigyelem fókuszában álló, de előre nem kalkulálható deficitet termelő tételtől (a folyóirat költségvetésének megnyirbálása ellen a szerkesztők korábban a legkülönbözőbb érveket hozták fel, a skála a művészi szempontok hangoztatásától az érzelmi zsarolásig terjedt).⁶⁶ A könyvkiadási jog viszont a részvénytársaság birtokában marad; a kéziratok megvásárlásával közben elegendő muníciót szereztek, viszont a szerzők a „névtelen” kiadói szakemberek előtt immáron nem hivatkozhatnak a folyóiratnál szerzett érdemeikre.

A Nyugat Rt. igazgatósága 1912. május 31-én hozzájárult ahhoz, hogy a vállalat a folyóiratot Ignotuséknak átadja.⁶⁷ Az elkövetkező két hétben Ignotus és Fenyő megpróbálták minél kedvezőbb feltételeket kiügyeskedni maguknak, azonban Pap Dávid, a DIF jogtanácsosa, elkötelezetten képviselte Hatvany Lajos érdekeit. Még Ignotus Hatvanytól kapott 14.000 koronás magánkölcsona is az üzleti megállapodás része lett:

⁶³ Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., Okmánytár. Lelőhely: Országos Levéltár, Z 1508. 1307. szám. Az Athenaeum Rt. 1912. május 6-i levelében tudatta a Deutsch Ignác és Fia céggel, hogy a Nyugat Rt.-től kapott tárcaváltókat nem leszámítolásra, hanem fedezeti váltókként veszik át. Mindez az ügy diszkrét kezelését jelzi, hiszen ekként a váltók nem kerülhettek banki forgalomba.

⁶⁴ Ignotus és Fenyő Miksa szerződése ismeretese (lelőhelyük: PIM, V. 5090/29., illetve PIM, V. 3181/80.); Ignotus szerződése 1915. május 31-ig, Fenyőé 1915. június 30-ig szólt, Osvát Ernő terminusa is hasonló lehetett.

⁶⁵ Hatvany Lajos – Schöppflin Aladárnak, [Budapest, 1912. február vége előtt] = *Hatvany Lajos levelei*, szerk. HATVANY Lajosné – ROZSICS István, Szépirodalmi, Budapest, 1985, 289–290.

⁶⁶ „Hát szabad ezt? Van ennek értelme? Nekem nincs jogom azt mondani, hogy akkor százszor inkább vesszen az egész részvénytőke, mert elvégre én vagyoniilag nem vagyok érdekelve, de – engedd meg, hogy őszinte legyek – valósággal minden érzésem fellázad az ilyen szöröstitül-böröstitül való eladás ellen” – tudatta felháborodását Fenyő Miksa Hatvany Lajossal 1910. december 8-i levelében, midőn Hatvany először akart megválni a részvénytársaságtól (*Levelek Hatvany Lajoshoz*, 103.).

⁶⁷ Pap Dávid – Hatvany Lajosnak, [Budapest, 1912. június 1.]. Lelőhely: MTA KIK, Ms 388/10.

Úgy Veigelsberg Viktor, mint már előzetesen Ignotus is, célzást tettek Ignotusnak Báró Úrral szemben fennálló tartozására és egész leplezetlenül kifejezést adtak annak az óhajtnak, hogy nagyon szeretnék, ha Báró Úr a követelését elengedné. Én erre természetesen kijelentettem, hogy erről szó nem lehet, az ez irányban való intervenciót sem vállalhatom magamra, de ígérem, hogy addig amíg az ügyek egyébként simán folynak, emiatt a követelés miatt Ignotusnak baja nem lesz. Azután teljes határozottsággal megmondtam, hogy ha azonban liquidálásra kerül a sor, akkor Ignotus nem számíthat a 14.000 korona elengedésére, de sőt el kell készülnie arra, hogy a neki kijáró végkielégítési összegből le fog vonatni a részvénytársaságnak 3.000 koronás követelése, valamint le fog vonatni Báró Úrnak 14.000 koronás követelése is, úgy hogy Ignotusnak kevés fog maradni.⁶⁸

Újabb tárgyalási fordulókat következtek, mígnem Pap Dávid Berlinbe, június 15-én 7 óra 54 perckor befutó távirata a következőkről tájékoztatta Hatvany Lajost: „Nimolisten haben Zeitschrift übernommen. Vertrag unterfertigt. Geld behoben”⁶⁹ – vagyis a „semmi-emberek” átvették a lapot, a szerződés aláíratott, a pénz felvétel. Fenyő Miksa végkielégítésének összegét az általa aláírt, 1912. június 15-i átvételi elismervény alapján pontosan tudjuk, számára 22.000 korona járt,⁷⁰ Ignotus végkielégítése 27.000 korona volt,⁷¹ az Osvát Ernőnek járó összeget nem ismerjük.

A Nyugaton bekövetkezett változásokról a napilapok röviden tudósítottak, majd Ignotus *A Nyugat olvasóihoz* intézett cikkében foglalta össze mindazt, amiről úgy gondolta, hogy a közönségre tartozik: „A Nyugat ezen számával s most kezdődő kötetével, a Nyugat Irodalmi és Nyomdai Részvénytársasággal való barátságos egyezkedés után, e folyóirat az én tulajdonomba megy át, és mivel Osvát Ernő barátunk egyéb munkássággal egybeült van lekötve, átveszem a szemle szerkesztését s az azzal járó felelősséget is.” Osvát, a Nyugat számítván „tanácsára, ítéletére, érdeklődésére, ügyünkért való minden szerető fáradságára”, főmunkatársi kinevezést nyert, míg Fenyő Miksa mellett Ady Endre lett a másik szerkesztő.⁷²

A közkeletű legendával ellentétben a Nyugat folyóirat Fenyő Miksa tulajdonába került.⁷³ Ady Endre egyetlen napot sem szerkesztett, azonban a cím birtokában Hatvany Lajos előtt bizonygathatta, ő majd megkísérli, hogy személyes mecénása szerkesztői politikáját érvényesítse a folyóiratnál.⁷⁴ A júliusi bejelentés szellemében Ignotus 1912 második felében számos kéziratkerő levelet küldött a Nyugat szerzőinek, azonban néhány hónapon belül visszaállt a régi rend, és mindenki ismét Osvát irodalmi véleményére volt kíváncsi. Még Ignotus is.⁷⁵

⁶⁸ Pap Dávid – Hatvany Lajosnak, [Budapest, 1912. június 6.]. Lelehel: MTA KIK, Ms 388/12.

⁶⁹ Pap Dávid – Hatvany Lajosnak, [Budapest, 1912. június 15.]. Lelehel: MTA KIK, Ms 388/17.

⁷⁰ Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., Okmánytár. Lelehel: Országos Levéltár, Z 1508. 1308. szám

⁷¹ Pap Dávid – Hatvany Lajosnak, [Budapest, 1912. június 13.]. Lelehel: MTA KIK, Ms 388/14.

⁷² IGNOTUS, *A Nyugat olvasóihoz*, Nyugat 1912. július 1., 1.

⁷³ Lásd Fenyő Miksa, Miklós László és Ranschburg Viktor – Budapest Székesfőváros Polgármesterének, [Budapest, 1912. június 21.] = Kosztolánczy–Nemeskéri, I. m., 739–740.

⁷⁴ ADY Összes prózai művei, X., 470–472.

⁷⁵ Lásd Ignotus Osvát Ernőnek szóló, 1912. június 24. és 1913. június 11. között írt leveleit: Kosztolánczy–Nemeskéri, I. m., 741–742, 746–747, 779–780, 791–793, 822–824, 841–842.

6.

1912 nyarán megtörtént a folyóirat és a részvénytársaság szervezeti szétválása. A Nyugat június [!] 1-jei címlapja szerint a szerkesztőség már ekkor a IX. kerület Lónyay utca 18. szám alatt működött, és az Üllői útról ide költözött a részvénytársaság nyomdája is. A folyóirat szerkesztőinek egyik legsürgetőbb teendője az új mecénások megtalálása lett. Fenyő Miksa emlékirataiban csak érintette, hogy a Nyugat finanszírozásában a kulcsszerepet az 1910-es évek közepétől (feltehetően 1912-től) ő játszotta: főként „a gyáripár irodalmilag művelt köreiből” keresett támogatókat.⁷⁶ Azt, hogy Fenyő a saját jövedelméből már a tízes években juttatott a Nyugatnak, a Fenyővel munkakapcsolatban lévő, különböző kereskedelmi szervezeteknél titkárként dolgozó Mórícz Miklós is megerősítette.⁷⁷

A Nyugat Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság igazgatósága egy meglehetősen furcsa, de az előző nyári nyomdavételből „logikusan” következő döntéssel 1912. június 30-án Salamon Józsefet nevezte ki az rt. cégvezetőjének (mint ismeretes, Salamon József volt a veszteséges nyomda egyik tulajdonosa). A cégbíróshoz 1912. augusztus 27-én érkezett meg a bejelentés, miszerint Ignótus, Fenyő Miksa, Osvát Ernő, Helvey Tivadar, Elbogen Károly és Miklós László lemondtak igazgatósági tagságukról, helyükbe az 1912. december 17-i közgyűlésen – „közfelkiáltással” – Hatvany Lajost, Pap Dávidot, Wilhelm Arthurt, Salamon Józsefet és Vidor Jenő ügyvédet választották meg. (A közfelkiáltás Révai Arthur, a másik egykori nyomdatulajdonos ötlete volt, ő ugyanezen közgyűlés határozata alapján a felügyelőbizottságba került be).⁷⁸ Egy héttel később, december 24-én a Nyugat Rt. igazgatósága fennálló könyvkészletük és jövőbeni kiadványaik terjesztési jogait az elkövetkező másfél évre átadta az Athenaeumnak.⁷⁹ Ezzel lényegében megindult az rt. „kiüresítése”, és kezdett értelmet nyerni az, amit Pap Dávid még a szerkesztőkkel folytatott tárgyalások elején kinyilvánított, miszerint a folyóirat kiválása után a részvénytársaság már nem lesz tényező: „teljes léleknyugalommal határozhatunk abban a kérdésben, hogy magát a részvénytársaságot fenntartjuk-e, vagy liquidáljuk-e”.⁸⁰ Buda Artilla kutatásai szerint 1914–1915-re a Nyugat Rt. által megjelentetett könyvek száma drasztikusan csökkent, a nyomda jobbára bér munkát végzett, főként szakkönyveket állítottak elő. A részvénytársaság felszámolását az 1916. május 30-i közgyűlésen határozták el.⁸¹

7.

Hatvany Lajos ebben a történetben rendre kedvezőtlen színben tűnik fel, végül pedig Pap Dávidnak az 1912-es tárgyalások során tanúsított kíméletlenségét is az

⁷⁶ *Feljegyzések és levelek a Nyugatról*, szerk. VEZÉR Erzsébet, Akadémiai, Budapest, 1975, 211–212.

⁷⁷ MÓRICZ Miklós, *I. m.*, 125–126.

⁷⁸ *Lelőhely: BFL, Cégb. VII.2.e. 628.*

⁷⁹ Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., Okmánytár. *Lelőhely: Országos Levéltár, Z 1508. 1359. szám*

⁸⁰ Pap Dávid – Hatvany Lajosnak, [Budapest, 1912. június 1.]. *Lelőhely: MTA KIK, Ms 388/10.*

⁸¹ A „Nyugat nélkül maradt” részvénytársaság utolsó éveiről lásd BUDA, *A Nyugat Kiadó története*, 47–57.

ő számlájára írhatták. Hatvany azonban nem akarta korábbi szerkesztőtársait lehetetlen helyzetbe hozni. Többek között azért sem, mert arra gondolt, hogy az indulatok egy-két év alatt lecsillapodnak, és akkor a szerkesztők sem tiltakoznak majd, ha ő újra csatlakozni kíván hozzájuk – különösen, ha „a szerkesztőségbe való bevonulás útja megfelelő számú bankjeggyel leendő beborítva”. Mindez nem így történt. Évtizedekkel később Hatvany a következőképpen magyarázta távolmaradását: „Én tudtam, ki: Ady, – ki: Ignotus, – ki: Móricz, – de annál jobban fájt, hogy az *eszmében* nagyok, a gyakorlatban oly kicsinyek. Nem vitt rá a lélek, hogy újra közéjük álljak, amikor annak percze bekövetkezett.”⁸²

Hatvany ugyanakkor azt is érezhette, hogy a Nyugat-válság alatt az ő viselkedése sem volt mindig úriemberhez méltó. Amikor Hatvany-Deutsch Sándor 1913-ban meghalt, Hatvany Lajos új végrendeletet készíttetett, és saját halála esetén nagyobb összegeket kívánt juttatni több íróársának: „Testamentumomban: Adyt, Móriczot, Ignotust, Szép Ernőt, Bródyt akartam nagyobb tőkével megajándékozni, – Babitsra könyveimet hagyni. Mindent tudva, mit róluk tudtam, – talentumok s Ady és Móricz esetében, a zsenijük mellett sáfárkodtam.”⁸³ Aztán ez a szándék is elhalt, mint Hatvany annyi más ötlete. Hangulatember volt, a Nyugattal szembeni viselkedését is ez határozta meg.

⁸² Lásd Pap Dávid Hatvany Lajosnak szóló 1912. június 3-i levelét, és Hatvany Lajosnak a levélhez fűzött megjegyzését. Lelőhely: MTA KIK, Ms 388/11.

⁸³ Hatvany Lajos megjegyzése Pap Dávid neki szóló, 1913. október 17-i levelén. Lelőhely: MTA KIK, Ms 388/16.

„Örök visszatérés” – avagy miből jelenjen meg a Nyugat?*

A Nyugat Kiadó és Irodalmi Részvénytársaság, 1920–1923

Az irodalmi művek olvashatósága nem kizárólag a szerzői tér jelenlétének a függvénye, a kéziratokat befejezésük, véglegesítésük után egy másik médium segítségével közösségi fogyasztásra is alkalmassá kell tenni, vagyis másfajta tárgyasululás vár rájuk – bármilyen is a kézirat (ha már van) és bármekkora is a befogadói közösség (ha még esetleg nincs is). Az irodalmi gazdaságtörténet-írás, amely elősorban evvel a másodikkal, a szövegek lezárása utáni időszakokkal foglalkozik, új megközelítés, hasonlóan a szövegekből kirajzolódó, azokhoz kapcsolódó érzelmek történetéhez.¹ Határtudomány: több tudományággal és résztudománnyal érintkezik, például az irodalom-, a kiadás- és kiadó-, valamint a gazdaságtörténettel, de vizsgálatainak köre bővebb, mint a felsoroltaké. Forrásanyaga, amelyet feltár, közöl és megszólaltat, egyszerre látható és láthatatlan. Látható, mert elsősorban köz- és magángyűjtemények egyedi dokumentumaiból, kéz- és gépiratokból áll, amit kiegészítenek a sokszorosított napisajtó, a különféle folyóiratok írásai, s csak ezek átvizsgálása után fordulhat a kutató érdeklődése a már feldolgozott irodalom felé, és láthatatlan, mert olvasni kell a sorok között: nemcsak napvilágra hozni, hanem beszéltetni is a forrásokat; nem tapadva csupán a leírt betűkhöz, hanem a mögöttük lévő értelem interpretációjára is törekedve. A hivatali iratanyagnak, az egyéb kéziratok dokumentumoknak megőrzését és kutathatóságát, vagyis a hozzáférést ugyanis számtalan akadály gátolhatja, az elveszés, megsemmisülés, sőt a hamisítás is előfordul. A kutatónak néha folytonossági hiánnyal is szembesülnie kell, aminek látható jelei vannak, de azt már nehezebb észrevenni, tetten érni, ha a megőrzött, megörökített cselekvésnek, történésnek semmi vagy nem sok köze volt ahhoz, ami egykor valóban történt. Utóbbit a körülmények ismeretében – hacsak kimondottan a különbözést megörökítő forrás nem áll rendelkezésre – legfeljebb valószínűsíteni lehet, de az iratanyag szakadásának regisztrálása, a betű és a tett különbségének érzékeltetése egyaránt a dokumentumok megszólaltatásának része. Ugyanezért vizsgálati körébe tartoznak a (néha példamutató, néha kínos) személyi, alkotói vonások, viselkedések, reakciók is. Természetesen tárgyává teheti

* A szerző köszönetét szeretné kifejezni Varga Katalinnak, a Petőfi Irodalmi Múzeum kézirattára egykori vezetőjének, akinek a segítségével, még a kilencvenes évek végén, soha nem kerültek volna a kezébe a Nyugattal és a Nyugat Kiadóval kapcsolatos iratok. A kiadó teljes történetét több szerző tanulmányával, illetve a Nyugat kiadványainak repertóriumával együtt lásd „[...] de mi lesz a következő folytatással?” I. A Nyugat Kiadó könyvei és dokumentumai, a könyvismertetőket írta, szerk. BUDA Attila, Ráció, Budapest, 2023. (Megjelenés előtt.)

¹ „Mije lehetek én önnek?”. Ambrus Zoltán és Jászai Mari levelezése, 1885, összegy., s. a. r., bev., jegyz., szerk. BUDA Attila, Ráció, Budapest, 2022. (Megjelenés előtt.)

magát a kiadáspolitikát is, az egyes művek megjelenését elősegítő és/vagy befolyásoló körülményeket, eredményei az irodalom megjelenésének és érvényesülésének megismerését szolgálják, értékrendjének a szerző utáni működését mutatják.

*

A Nyugatnak első évtizede végén két kikerülhetetlen és kiküszöbölhetetlen körülménnyel kellett szembenéznie: egyfelől a szerkesztőség személyi változásaival, másfelől a világháborút követő inflációval.

Az 1919-es év az első évtizedhez képest jelentős változásokat hozott a Nyugat életébe. Január elsejétől Osvát kivált a szerkesztők közül, helyére Babits Mihály lépett, aki – a lap fejléce szerint – a főszerkesztővel, valamint Ady Endrével folytatta tovább a kéziratfogadás és a szerkesztés fáradtságos munkáját. Csakhogy Ignotus ekkor már Svájcban volt, s bár főszerkesztői címe megmaradt, az aktuális számok összeállításában nem tudott részt venni, igaz, március elején szerkesztői tanácsokkal ellátta Babitsot.² Ady Endre pedig január 27-én meghalt, a február 16.–március 1-jei Ady-számban Babits már egymaga szerepelt szerkesztőként. A lap augusztusi, szeptemberi és októberi számai nem jelentek meg,³ a novemberi számot a Budapesten működő román cenzúrahivatal átvizsgálta.⁴

A következő évtől a politikai változások mellett a Nyugatnak szembe kellett néznie a világháború utáni évek egyik legsúlyosabb gazdasági következményével, a korona értékvesztésével, ami különösen 1923 után gyorsult fel. Az árak ugrásszerű emelkedése a nagy tőkeerejű cégeknek, így a kiadóknak is igen nehezítette a rentábilis termelést. A Nyugat azonban a papír árának növekedését némileg ellensúlyozó bevételről sem álmodhatott, legfeljebb a jelenség elviselhetővé tételéről. A 1923. március 16-i számban például az olvasható, hogy egyfelől „irodalmi kötelességérzetből” a lap terjedelmét mintegy kétszeresére növelték, másfelől azonban, mivel az előállítási költségek is rohamosan emelkedtek, ezért lapárváltozást kénytelenek bejelenteni, igaz, az előfizetők kedvezményben részesültek. A Nyugat árának emelésére az év folyamán még többször kényszerült a szerkesztőség, a július 1-jei és az augusztusi számokban is ilyen hírek olvashatók. A pengő bevezetéséig, 1927. január 1-éig az árak egyébként olyan mértékben és gyorsan emelkedtek, hogy például a könyvkereskedelemben már nem is a változásokat közölték, hanem a naponta egyre növekvő szorzószámokat, melyek segítségével az alapárból az új árakat meg kellett állapítani. Az anyagi bizonytalanság maga után vonta a megjelenési káoszt is. Nyáron nem jelent meg lapszám, szeptemberben is csak egyetlen egy, 12-i dátummal. Az októberi szá-

² Ignotus – Babits Mihálynak, Bern, 1919. március 3. = *Babits Mihály levelezése 1918–1919*, s. a. r. SIPOS Lajos, Argumentum, [Budapest], [2011], 281–282, 748–750. (Babits Mihály Műveinek Kritikai Kiadása – Levelezés.) Babits mellett 1919-ben Földi Mihály segédszerkesztői munkát végzett, talán ennek volt ellentételezése, hogy még e nagyon nehéz anyagi körülmények között is megjelentette a *Nyugat Szahara* című, kétkötetes regényét; a következő *Nyugat*-impresszumú könyv 1928-ban jelent meg.

³ Július 6-án még a tanácsköztársaság szüntette meg kiadását papírhíányra hivatkozva.

⁴ A Budapestet is megszálló román csapatok 1919. augusztus 6-án cenzúrárt vezettek be, a hivatal, amely a *Nyugat* közleményeit is ellenőrizte, a Váci utcában működött, lásd PERCZEL Olivér, *„Míg a tábornokok haboznak, a románok rabolnak.” Budapest román megszállása 1919-ben*, Fons 2019/4., 415.

mok is a szokásostól eltérő jelzéssel kerültek ki a nyomdából, az első 4-én, a második 10-én jelent meg. S a decemberi második számon is ez áll: december 20.⁵

*

Egy 1920. október 17-én Móricz Zsigmond által Gellért Oszkárnak írt válaszlevél alapján értesülhet az utókor arról, hogy aznap volt a „Nyugat részvénytársaság”, azaz hivatalos nevén Nyugat Kiadó és Irodalmi Részvénytársaság alapító értekezlete – legalábbis Gellért (és nyilvánvalóan Osvát) előzetes terve szerint.⁶ Bár Móricz az igazgatói tagságot és evvel az alakuláson való részvételt is lemondta „[...] nem is épp elvi okok, de az írói műszer-érzékenység miatt [...]” ennek ellenére „[...] mint író az eddigi viszonyban képzelem magamat a jövőre is a Nyugattal. [...]”⁷ Az elutasítás háttéréhez szükséges hozzáfűzni, hogy a magyar irodalom egyik ikonikus lapja, a Nyugat, miközben elődlapjai – a Figyelő, a Magyar Génusz, a Szerda – első számától kezdve igyekezett saját helyét megtalálni a városi olvasók számára akkor már hosszabb idő óta szerkesztett, részben vagy teljesen irodalmi jellegű közleményeket megjelentető folyóiratok – a Vasárnapi Újság, A Hét, az Új Idők – között, egyfelől önérvényesítő harcot folytatott az olvasókért, másfelől az anyagi fennmaradásért. Csakhogy míg az előbbi lapok mögött tőkeerős kiadók álltak – a Franklin-Társulat, Hornyánszky Viktor, a Singer és Wolfner –, addig Osvát Ernő csupán az olvasókra akart építeni, hogy szerkesztési elveit ne kockáztassák az anyagi támogatást kísérő, feltételezhető kívánságok. Amennyi elkötelezettség, annyi idealizmus is volt ebben az elképzelésben, hiszen olvasóközönsége – példányonkénti vásárlói és rendszeres előfizetői – a lapelőállítás pénzügyi fedezetének csak egy részét tudta előteremteni. Az ízléskülönbség, a nyelvi és tartalmi hagyományszabadság, az önálló arculat felépítésének kívánsága ezért már az első évben negatív anyagi kényszerré, azaz deficitessé vált. Ezért kellett igen hamar mégis támogatók után nézni, s emiatt jött létre a lap mögött először a Nyugat Könyvkiadó Részvénytársaság,⁸ majd pedig a Nyugat Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság.⁹

⁵ Az 1923-as év árai és megjelenései, zárójelben a koronaár: január 1. (200), január 16. (200), február 1. (300), február 16. (300), március 1. (300), március 16. (300), április 1. (400), április 16. (500), május 1. (500), május 16. (500), június [1–]16. (2000), július 1. (800), július 16. (1200), augusztus [1–]16. (4000), szeptember 12. (5000), október 4. (4500), október 10. (4500), november 1. (4500), november 16. (5000), december 1. (5000), december 20. (8000). Az 1908. január 1-jei szám ára egy korona volt, a pengő bevezetéséig, 1927-ig pedig felment 50 000 koronára, illetve a részvénytársaság nehézkes megalakulása után 20 000 koronába került egy-egy szám.

⁶ A Nyugat (világháború előtti) anyagi körülményeiről először Farkas Lujza írt, felhasználva Fenyő Miksa szóbeli emlékezeit, s Knapp Miksát és Hartenstein Jenőt (1869–1928) mint támogatókat (helytelenül) egyaránt a kezdeti időszakban említette, lásd FARKAS Lujza, *A Nyugat és a századeleji irodalomforduló*, Gyarmati Könyvnyomtató Műhely, Budapest, 1935, 44. Az 1920-as kiadóalapítási tervről Gellért is szót ejtett, közölte Móricz levelének hasonmását is, ő viszont Hartenstein Jenőt felejtette el vagy hagyta ki, lásd GELLÉRT Oszkár, *Egy író élete*, I. 1902–1925, Bibliotheca–Gondolat, Budapest, 1958, 396–397. Emlékezeivel, amelyek ideológiailag determinált időszakban íródtak, Gellért sokat tett önmaga visszamenőleges pozicionálásáért, Ignótus és Fenyő Miksa háttérbe szorításáért, valamint a Nyugat és szerzői „haladó hagyományainak” kidomborításáért.

⁷ Móricz Zsigmond – Gellért Oszkárnak, Budapest, 1920. október 17. = GELLÉRT, I. m., 397.

⁸ BUDA Artila, *A Nyugat Kiadó története*, Borda Antikvárium, Budapest, 2000, 19–30.

Az 1920-as első számtól Babits mellett Osvát ismét szerkesztőként volt feltüntetve. Ekkor került előtérbe Gellért Oszkár, akit Osvát – tanulva az első évtized kudarcaiból – elsősorban a lapelőállításához szükséges anyagiak megteremtése miatt tartott a Nyugat közelében. Gellért ilyen irányú működésének lett első eredménye Knapp Miksa megtalálása, akivel kölcsönös előnyökkel járó „üzletet” kötött,¹⁰ s a segítségével megszerzett papírral lehetővé tette a folyamatos megjelenést. Azonban „[s]zeptemberig elfogyott a papíros is, a pénz is, és a mecénásnak elment a kedve attól, hogy tovább támogassa a Nyugatot” – ahogy Gellért írta.¹¹ Ekkor vetődött fel egy újabb, régi-új részvénytársaság megalapítása, amelynek tagjai révén Osvát és Gellért anyagi támogatást remélt, ami még a gyorsan inflálódó fizetőeszköz, a korona értékcsökkenése¹² ellenében is hozzásegít az egyes számok megjelenéséhez, a szerzői honoráriumokhoz, valamint a szerkesztők fizetéséhez. Móricz október közepi levele után egy hónappal azonban Gellért ezt írta Babitsnak: „az alakulást, sajnos el kellett halasztani”,¹³ vagyis már az első lépések nehézségekkel jártak. Nem lehet tudni, hogy október 17-én ténylegesen volt-e alakuló közgyűlés, hiszen erről az alkalomról semmiféle írásos dokumentum nem maradt fenn, s arra is csak következtetni lehet a ténylegesen megvalósult közgyűlés november 25-i jegyzőkönyvéből, hogy mi lehetett a késlekedés vagy halasztás oka. Talán a leendő gazdasági szervezetben október folyamán, november elején még nem volt meg a kellő számú aláíró a kibocsátott részvényekre, és/vagy a legnagyobb részvényvásárló biztosítékot kívánt arra, hogy a Nyugat megjelenése sem kézirathiany, sem bármilyen más ok miatt nem fog akadózni, erről pedig csak a legfontosabb szerzők nyugtathatták meg, azaz szerkesztőként és szerzőként Babits, aki hallgatólagosan, de mégis köztudottan Ady helyébe lépett, Schöpplin, a nyugatos kritika doyenje, illetve Osvát. Az is feltételezhető, hogy az október közepi megbeszélés részben Osvát betegsége miatt szenvedett halasztást, október 25-én ugyanis Tóth Árpád arról írt Nagy Zoltánnak, hogy miskolci operáció és gyógykezelés után Osvátot Budapesten ápolják.¹⁴ Az a tény azonban,

⁹ Lásd KOSZTOLÁNCZY Tibor tanulmányát e számban: „*valami mást kell kigondolni*”. A *Nyugat folyóirat második részvénytársasága*.

¹⁰ BUDA, A *Nyugat* Kiadó története, 64. A húszas évek elejének szerkesztőségi viszonyairól lásd KOSZTOLÁNCZY Tibor – NEMESKÉRI Erika, *A Nyugat szerkesztősége az 1920-as években = Tessék színt valani. Osvát Ernő szerkesztői levelezése*, II., s. a. r., tan. UőK., Gondolat – Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 2019, 1347–1354.

¹¹ GELLÉRT, I. m., 396–397.

¹² Már a háború alatt, de különösen a háború után igen erős inflálódás érte a koronát, amelynek oka elsősorban a rossz pénzügyi politika – fedezetlen kölcsönök és mértéktelen bankjegynyomtatás –, majd az öngerjesztő pénzromlás volt; a húszas évek elejére az árak az utolsó békeévek árainak sokszorosára emelkedtek. A korona 1914 vége és 1925 közötti értékvesztéséről lásd KUNCZ Ödön – KARCH Kristóf, *Aranymérleg. A mérlegvalóság helyreállításáról szóló 7 000/1925. P. M. számú rendelet és magyarázata*, Athenaeum, Budapest, 1926, 105.

¹³ Gellért Oszkár – Babits Mihálynak, Budapest, 1920. november 16. = *Babits Mihály levelezése 1919–1921*, s. a. r. MAJOROS Györgyi – TOMPA Zsófia, Argumentum, [Budapest], [2012], 163. Emlékezéseiben viszont 1920 októberére tette a részvénytársaság megalakulását, lásd GELLÉRT, I. m., 397.

¹⁴ Tóth Árpád – Nagy Zoltánnak, Budapest, 1921. október 25. = *Tóth Árpád levelei*, s. a. r. KOCSUTUR Gizella, Akadémiai, Budapest, 1973, 225–226, 426–427. (Tóth Árpád Összes Művei.) Bár ebben a levélben többek között arról is írt, hogy a részvénytársaság megalakult, s Babits, Móricz és Schöpplin igazgatósági tagok lettek; értesülését nem tudni, honnan szerezte.

hogy Gellért a legnagyobb részvényessel folytatott megbeszélésre egy kávéházba és nem a Nyugat hivatalos helyiségébe hívta Babitsot – ahol jelen volt Osvát és Schöpflin is –, alátámasztja: november közepe még csak a tárgyalások időszaka volt.

Ez a 18-i (csütörtöki) megbeszélés azonban hatékony lehetett,¹⁵ így aztán 1920. november 25-én (hétfőn) a Vilmos császár út 51. szám alatt, feltehetően a harmadik emeleten, ahol akkor a Nyugat szerkesztősége és kiadóhivatala volt, komoly férfiak jelentek meg, hogy egy Nyugat Kiadó és Irodalmi Részvénytársaság nevű új intézmény alakuló ülésén vegyenek részt.¹⁶ Jelen voltak először is a részvényjegyzők: Hartenstein Jenő 347/10, Dr. Fenyő Miksa 348/10, Fodor Miklós 1/1, Horváth Imre 1/1, Sándor Pál 1/1, Laendler György 1/1, Tóth Elemér 1/1,¹⁷ rajtuk kívül megjelent még: Babits Mihály, Osvát Ernő, Schöpflin Aladár, Hegedűs Gyula, Fodor Oszkár, valamint dr. Kun Andor, Nagy Zoltán, Kádár Endre, dr. Stern Endre és dr. Elek Kálmán.¹⁸ Hartenstein Jenő a Hazai Fatermelő Rt., illetve a Baranyai Erdő- és Mezőgazdasági Rt. igazgatósági tagja volt¹⁹ – utóbbi Horváth Imre is –, de ugyanezt a tisztséget töltötte be az „Artes” Művészeti Rt-ben és²⁰ a Teleki téri Bérházépítő Rt.-ben is.²¹ 1923-ban igazgatósági tagja lett a budapesti központú, bécsi fiókkal rendelkező Központi Hitelbank Rt.-nek.²² A felsoroltakon kívül több, hasonló mű-

¹⁵ November 23-án Babits Mihály és Osvát Ernő (külön-külön) nyilatkozatban igazolta, hogy a Nyugat felelős szerkesztését és az avval járó kötelességeket vállalja. Lelőhely: BFL Nyugat-iratok. Ikt. szám: 121 597/11 537/XI, érk.: 1920. november 25. (A tanulmány hivatkozott iratainak lelőhelye 1985 és 1998 között nem mindig ott volt, ahol ma megtalálhatók, de a jelzetek nem változtak.)

¹⁶ A Nyugat Kiadó és Irodalmi Részvénytársaság iratanyaga Budapest Főváros Levéltárában (Bp. Kir. Törvényszék cégbírói iratok – Nyugat Kiadó és Irodalmi Részvénytársaság VII. 2.e. Cg 13 712/1921.; Nyugat Kiadó és Irodalmi Részvénytársaság VII. 2.e. Cg. 16 001/1921.; Nyugat Könyvkiadó Kft. VII. 2.e. 38 259/1936; Gellért Oszkár igazolása XVII. 1 709/1945.), a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában (Nyugat Kiadó és Irodalmi Részvénytársaság MNL–OL 398–II. 1 061–1.; MNL–Lánglilium utca Z 720–249/256.) és a Petőfi Irodalmi Múzeum írói hagyatékaiban (Gellért-, Móricz-, Illyés-) található. A jelzetek az elmúlt évtizedekben az intézményi változások következtében némi módosuláson mentek át.

¹⁷ Az első szám a részvényeké, a második a szavazatoké. Egy részvény értéke ezer korona volt, a hétszáz részvény mögött (névleg) hétszázezer korona állt, lásd még a továbbiakban.

¹⁸ A jogi doktorátussal rendelkezett urak egy része ügyvédként kereste kenyerét, Fenyő Miksa, aki a Gyáriparosok Országos Szövetségének magas rangú hivatalnokja volt, a részvénytársaság alapítójaként, egyben a Nyugat kiadótulajdonosaként jogi végzettségét, azaz egy jogi ügyletben való kompetenciáját jelezte így.

¹⁹ Központi Értesítő 1916. január 13., 43.; Központi Értesítő 1921. október 27., 967. A Hazai Fatermelő Rt.-ben igazgatórása volt többek között Éber Antal, Apponyi Gyula, Szüllő Géza, lásd [Közgazdasági kishírek], Világ 1920. július 17., 4. A részvénytársaságok igazgatóinak és felügyelőbizottsági tagjainak megválasztásáról, feladatairól, jogosultságaikról, a döntéseikről és az azokért viselt felelősségről, a tagság megszüntetésének feltételeiről az 1875-ös Kereskedelmi Törvény negyedik fejezete intézkedett. Az igazgatóság az aktuális ügyeket intézte, a részvénytársaságot harmadik személyek előtt képviselte, az éves mérlegeket elkészítette, a felügyelő bizottság pedig mindezt ellenőrizte. Lásd <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=87500037.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D29>. És a törvénybe bele nem foglalva, de nyilvánvalóan: személyes ismeretségeit felhasználta a nyereséges működés érdekében.

²⁰ Központi Értesítő 1921. október 27., 963. Itt igazgatórásai voltak többek között Andrassy Gyula, Hoitsy Pál, Telcs Ede.

²¹ Központi Értesítő 1921. június 23., 592.

²² Központi Értesítő 1923. június 28., 753.

ködésű részvénytársaság igazgatói tagságát is betöltötte,²³ ennek alapján arra lehet következtetni, hogy széles kapcsolati hálóval rendelkezett; sikerességét a Hazai Fatermelő Rt. tőkeemelése is bizonyította.²⁴

Laendler György társasági tisztviselő²⁵ szintén a Hazai Fatermelő Rt. igazgatósági tagja volt, Fodor Miklós hivatalnokot 1920. július 15-én nevezték ki ugyanezen cég főtitkárának.²⁶ Sándor Pál feltehetően az 1920-as nemzetgyűlés tagja, aki Budapest V. kerületét képviselte; liberális politikus, Apponyi Albert után a legrégebben megválasztott képviselő. Ismertségét fokozta, hogy 1920-ban is több, éles hangú vita országgyűlési résztvevője volt.²⁷ Tóth Elemér azonosíthatatlan, az eddigi forrásokban nem szerepel. A második névsorból Hegedűs Gyula újságíró volt, a világháború előtt napilapok munkatársa, 1920-ban a Magyarság szerkesztője (Milotay István felelős szerkesztése mellett), 1938-ban a Magyar Nemzet egyik alapítója.²⁸ Fodor Oszkár szintén újságírói pályát futott be, közgazdasági kérdésekkel foglalkozott.²⁹ A harmadik névsorból Nagy Zoltán a Nyugat szerzője, költő, ügyvédként kereste a kenyerét, nem mellesleg azonban Nagy Bélának, a Hazai Fatermelő Rt. igazgatójának az öcséje.³⁰ Kádár Endre is a Nyugat szerzője, talán az előző évben megjelent regénye, a *Balalajka* miatt gondoltak rá, Schöpflin írt róla az előző évi novemberi Nyugatba,³¹ a többiek pedig ügyvédek voltak.

²³ Többek között a Bank és Pénzváltó Rt.-ben (1919), az „Universum” Kereskedelmi Rt.-ben (1920), a „Lori” Művészeti Játékárúgyár Rt.-ben (1920), a Magyar Népművészeti és Háziipari Rt.-ben (1921) és más részvénytársaságokban töltött be igazgatósági tagsági tiszteket.

²⁴ Mint vezérigazgató, ő vitte végbe néhány hónappal korábban ezt az ügyletet, az evvel kapcsolatos rendes közgyűlés július 15-én volt, lásd Budapesti Közlöny 1920. július 6., 8. Segítséget nyújtott ehhez Éber Antal, igazgatótársa, mellesleg az Olasz–Magyar Bank vezérigazgatója – ebből a tényből azt lehet feltételezni, hogy a tőkeemelés forrása hitel (vagy kölcsön) volt; a Hazai Fatermelő Rt. egyébként a bank érdekeltségi körébe tartozott. Az alaptőke értékét 17,5 millió koronáról 30 millióban szabták meg, s új, 2 500 korona névértékű részvényeket vezettek be. „Hartenstein intenciója az volt, hogy ne a bankok, ne a tartalékalap keressen, hanem a részvényesek”, s azt feltételezte és sugallta: „minden részvényes élni fog azzal a jogaival, hogy két régi részvény után egy új részvényt átvehessen”. Magyarul: vásároljon. A társaság pedig olyan üzletmenetet produkáljon, amely nem csupán a kivehető részese-dést, hanem a felvett hitelt is vissza tudja fizetni. Lásd Ország–Világ 1920. július 18., 348. A pénzügyi művelet kritikájáról és konklúziójáról: „A nagyszabású tranzakció érdemében a Magyar–Olasz Bank vezetői és Hartenstein Jenő, a Hazai Fatermelő Rt. vezérigazgatója osztozkodnak, néhány társaikkal egyetemben.”, lásd Magyar Kereskedők Lapja 1920. július 25., 2. Hartenstein Jenő evvel egyidejűleg hasonló tőkeemelést ért el az Universum Kereskedelmi Rt.-ben is.

²⁵ Laender Aladár, hibás névközlés, lásd Központi Értesítő 1924. március 13., 383.

²⁶ [Közgazdasági kishírek]. I. m. Hartenstein Jenőt is ezen a napon választották igazgatósági tagnak.

²⁷ Sándor Pál (1860–1936).

²⁸ Hegedűs Gyula (1887–1953). Gellért ezt írta: „Hegedűs Gyula közvetítésével [...] egy fatermelő nagyvállalat kezébe jut a részvények fele, a másik fele Fenyő Miksáé”, lásd GELLÉRT, I. m., 396. Lehet, hogy így volt, de éppen úgy közvetíthetett Nagy Zoltán is, akinek a bátyja a Hazai Fatermelő Rt. igazgatója volt. Arról nem is beszélve, hogy Hartenstein Jenőhöz képest, ha csak eggyel is, de Fenyő kezében volt a több részvény, az összes részvényt figyelembe véve pedig a Hazai Fatermelő Rt. képviselőinek a kezében volt a nagyobb számú részvény, egyenlőségről tehát nem lehetett beszélni.

²⁹ Fodor Oszkár (1886–1968).

³⁰ Nagy Zoltán (1884–1945); lásd Tóth Árpád levelei, I. m., 225–226, 426–427.

³¹ SCHÖPFLIN Aladár, *Balalajka. Kádár Endre regénye*, Nyugat 1919. november, 951–954. A Schöpflin által szerkesztett Magyar Színművészeti Lexikon Kádár Endre címszavában többek között ez áll: „A világháború idején Svájcban telepedett le. 1920-ig ott élt, majd hazatért [...] *Balalajka* c. regénye

Ezt a névsort, s az akkor történeteket, pontosabban, amit írásba foglaltak ebből, az alakuló ülés jegyzőkönyve tartalmazza. (Ez az irat azonban hamarosan érvényét veszítette – erről később –, s szövege egy négy hónappal később néhány helyen kézírással aktualizált változatból ismert.)³² Először is megállapították, hogy a hét részvényjegyző, akik hétszáz részvénnel és huszonöt szavazattal rendelkeztek, hiánytalanul megjelent, vagyis a közgyűlés határozatképes. Elnökké „közfelkiáltással” Hartenstein Jenőt választották meg, mellette jegyzőkönyvvezetőt s hitelesítőket is kijelöltek. Ezt követően az elnök javaslatára a közgyűlés egyhangúlag kimondta, hogy a társasági alaptőke a kellő részvényjegyzés, valamint az annak megfelelő befizetés által biztosítva van. A részvényjegyzők nevei a fenti, első névsorban olvashatók, akik között Fenyő Miksa a Nyugatot képviselte. Azonban a megszavazott alapszabálytervezet szerint az alapító – kiadótulajdonosként Fenyő maga – nem készpénzzel, hanem természetbeni betéttel járult hozzá a vállalkozáshoz. (A szavazásnál ő természetesen tartózkodott.) Ez az ingóságokból álló vagyon leltárberendezésből, 4000 próbakötetből, 4000 könyvből, valamint nyomdai papírkészletből és kéziratokból állt. Ennek ellenértékéért kívánt magának 348 részvényt, eggyel többet, mint amennyi az aláírás és tényleges, pénzbeli befizetés alapján Hartensteinnek járt. A természetbeni betét biztosította a folyamatos működést, a leltárberendezés feltehetően szerkesztőségi berendezésből állt. De vajon mi lehetett a nagy számú próbakötet és a szintén jelentős mennyiségű könyv? Talán a Nyugat korábbi évfolyamai értendők ez alatt, amelyeket Barta Sándor barna egésvászon kötésében árusítottak, fedőlapján Falus Eleknek a Nyugat betűiből összeállított emblémájával? Ezek még a háború előtt készültek, s már akkor is avval a céllal, hogy exkluzivitásuk felkeltse a leendő vásárlók érdeklődését, visszamenőleges vásárlásra is csábítva őket. Egy-egy évfolyam számait két-két kötetbe kötötték, mivel azonban nem ismert pontosan sem az előfizetők/vásárlók, sem a Nyugat példányszáma, nem ad értékelhető eligazítást – még csak arról sem, hogy sok-e vagy kevés – a pusztán szám önmagában. Másfelől az előző (két) részvénytársaság kiadványait ekkor már más kiadók és könyvkereskedők is árusították, ennek ellenére még mindig négyezer önálló kötet lett volna a Nyugat kiadóhivatalában, s a fokozódó infláció, a háború után mindenkit sújtó gazdasági helyzet, a könyvkereskedői konkurencia ellenében bízni lehetett az eladásukban? Lantos Adolf könyvesboltja 1919. november 30-án hosszú könyvlistát közölt a következő bevezető mondattal: „A Nyugat összes régibb és újabb kiadványát átvettem, és azok ezentúl csak nálam kaphatók.” 1921 elején és 1922 márciusában ismét hosszú címsorozatot közölt az előzőn nem található Nyugat-kiadványokról.³³ Győző Andor könyvkereskedése is árusított és hirdetett Nyugat-kiadványokat, árváltozással is.³⁴ Mindezek ellenére a Nyugat 1922. november 16-i számában kilenc tételt kínált saját, korábbi

nagy irodalmi sikert aratott.” Lásd *Magyar Színművészeti Lexikon. A magyar színjátszás és dráma-irodalom enciklopédiája*, II., szerk. SCHÖPFLIN Aladár, Országos Színészegyesület és Nyugdíjintézete, [Budapest], [1929], 349.

³² Lelőhely: BFL Cg. 13 712/1/1921.

³³ Corvina 1919. november 30., 12.; Corvina 1921. január 14., 7.; Corvina 1922. március 3., 38.

³⁴ Corvina 1922. augusztus 11., 148.; Corvina 1922. október 13., 198.; Corvina 1923. február 9., 30.

kiadványai közül.³⁵ Akkor hát ezekből lett volna annyi, amennyi kitett négyezer (körüli) példányt? A nyomdai papírkészlet talán még a Knapp Miksa-féle ügylet után maradt, bár erről Gellért azt írta, hogy 1920 szeptemberére elfogyott. De ha mégis volt, esetleg más forrásból, az nyilván kiadáscsökkentő hatású lehetett, ahogy a kéziratok is – csakhogy vajon ezek megint olyan nagy számban álltak rendelkezésre, és szerzőik ingyen vagy minimális honoráriumért adták át azokat a Nyugatnak, hogy szintén lehetett rájuk gazdasági vonatkozásban is építeni? Ha voltak nagyobb számban kéziratok, azokat nem lehetett rögtön előteremteni, hacsak nem számították bele az előző években közlés nélkül maradtakat is... Vagy egyszerűen ez a felsorolás sejtette a gazdasági siker zálogát, s tette lehetővé a pénzbeli befizetők számára a megterülés vagy legalább az osztalék valószínűsítését?

A részvények és befizetések ellenőrzése után a közgyűlés elfogadta az alapszabály-tervezetet az új részvénytársaság alapszabályaként,³⁶ és elhatározta a társaság megalakulását. Majd három évre megválasztották az igazgatóságot és egy év tartamára a felügyelőbizottságot – utóbbit szintén „közfelkiáltással”.³⁷ A közgyűlés az elnök javaslatára felmentette az alapítót a részvényösszeggel kapcsolatos felelősség alól – ez nem volt törvénytelen,³⁸ ellenben arra utal, hogy Fenyő nem akart a részvénytársaság ügyeivel foglalkozni, s az alapító szerepet feltehetően azért vállalta, mert 1920 végén még sem Osvát, sem Gellért nem volt abban a helyzetben (politikailag), hogy ezt megtehessek, emellett ő volt a Nyugat kiadótulajdonosa is. A létrehozni kívánt részvénytársaság pénzügyeit a Magyar–Olasz Banknál intézte.³⁹ Legvégül az elnök utasította az igazgatóságot, hogy a cégbejegyzéssel kapcsolatos ügyintézkést kezdje meg, illetve, ha a cégbíróság az alapszabályokkal kapcsolatban módosítást kívánna, azt saját hatáskörben, újabb közgyűlés összehívása nélkül hajtsa végre. Ez az előrelátás, amit talán a hivatali ügyintézés bonyodalmaival kapcsolatos tapasztalat sugallt, nem lett ok nélküli.

Az ismertetett jegyzőkönyv akkor materializálódott, amikor egy olvashatatlan aláírású közjegyző előtt december 7-én megjelent az igazgatóság megszavazott nyolc tagja, valamint Hartenstein Jenő, hogy saját kezű aláírásukat elhelyezzék beadványukra. Ehhez mellékeltek az alapítási tervezetet, a részvényaláírási ívet, az alakuló

³⁵ Barbey D'AUREVILLY, *A karmazsin függöny*; BARTA Lajos, *Szerelem*; BARTA Lajos, *Az élet arca*; KAFFKA Margit, *Az élet útján*; NAGY Lajos, *Az Andrássy út*; TERSÁNSZKY J. Jenő, *Viszontlátásra, drága*; TERSÁNSZKY J. Jenő, *Kísérletek, ifjúság*; TÓTH Árpád, *Lomha gályán*; SZOMORY Dezső, *Az élet diadala*.

³⁶ Eszerint az új cég célja „[...] a Nyugat című folyóirat kiadása, általában pedig könyvek, folyóiratok, irodalmi és tudományos művek előállítás, kiadása, forgalomba hozatala és terjesztése, valamint nyomdai termékek előállítás, végül a mindezekkel kapcsolatos és rokon üzletágak körébe eső ügyleteknek folytatása, úgyszintén hasonló vállalatokban való részvétel.” Lelőhely: PIM V. 3 452/93/71.

³⁷ Az igazgatóság tagjai: Fenyő, Babits, Osvát, Schöpflin, Hegedűs, Fodor Oszkár, Fodor Miklós, Horváth. A felügyelőbizottságé: Kun, Nagy, Kádár, Stern, Elek. Lásd még 1929-ig BUDA, *A Nyugat Kiadó története*, 165–166.

³⁸ A Kereskedelmi Törvény 152. paragrafus szerint: „Az alapítók a részvényekre befizetett pénzekért az aláíróknak vagy ezek jogutódainak egyetemlegesen mindaddig felelősek, míg ez alól a közgyűlés határozata folytán fel nem oldatnak.”

³⁹ A bejegyzési kérvényhez mellékeltek a Bank által kiállított folyószámlakivonatot, amely a pénzbeli befizetéseket igazolta. Lelőhely: BFL Cégbírósági iratok, VII. 2/e. Cg 13 712/3/1921.

közgyűlés jegyzőkönyvét, az alaptőke befizetését igazoló iratot, három példányban az alapszabályokat, valamint a címpéldányokat, s törvényes képviselőjük, dr. Sebestyén Samu⁴⁰ által kérték a Budapesti Királyi Törvényszéket mint Cégbíróságot, „[...] méltóztassák a »Nyugat« Kiadó és Irodalmi Részvénytársaság cégének, az alapszabályoknak és a közgyűlés által megválasztott, alulírt igazgatósági tagoknak ezen minőségük bejegyzését elrendelni”. A beadványt december 10-én látták el okmánybélyegekkel s a hivatal iktatási bélyegzőjével, ekkor kapta a cégajstromszám szerinti kezdőiratcímét – először hibásan, majd javítva: 13 712/b/192< 0 >1 –, s ekkor került a megszólítás alá ugyanúgy kézírással: „Uj cég 921 I/11 [olvashatatlan szignó]”.⁴¹

Evvel az aktuussal a leendő iratcsomó megkezdte önálló életét, hiszen a benyújtás után azonnal megmozdultak a hivatal fogaskerekei. Az irat felzetet kapott, amelyen feltüntették a tárgyat, az elintézéshez szükséges utasításokat, valamint a végzést. A tárgy a cégnévnek és az alapszabályoknak a kereskedelmi társas cégek jegyzékébe való felvétele volt. A felzetre írt adatok és ismeretek alapján készült a kérvényt lezáró irat, feltéve, hogy jogilag minden rendben volt, s ezért a dátumban a kitöltés pillanatában a napot még üresen hagyták.⁴² A kérvényt iktatták, majd először a cégjegyzékvezető elé került, aki január 27-én át is vette, evvel párhuzamosan többek között kivonat készült az Ipari- és Kereskedelmi Minisztérium részére, valamint felzet a budapesti adófelügyelőségnek meg a budapesti Kereskedelmi és Iparkamarának. Érdekesség, hogy az aláírók az irat címzésében névsorban szerepeltek, ennek következtében a részvénytársaság székhelye Reviczky utca 7. lett, vagyis Babits lakóhelye.

A cégjegyzékvezető még aznap rá is írta az iratkísérőre öt kifogását:⁴³

- 1.) Hasonló cég már van bejegyezve.
- 2.) A kérvényt Hartenstein Jenő mint igazgatósági [tag] aláírta, cégalaírása is be van terjesztve, holott az alakuló év közgyűlési jegyzőkönyv szerint igazgatósági tagul megválasztva nem lett.
- 3.) Nincs igazolva a természetbeni betét fennállása.
- 4.) Az alapszab[ály]. 8. §-ában az évi rendes közgyűlés megtartásának ideje – tekintettel a 29. §-ra – túl hosszúra van megállapítva.
- 5.) Az alapszab[ály]. 9. §-ának pontja ellenkezik a K. T. 178. §-ának rendelkezésével.

Érdemes ezeket a kérdéseket sorra venni.

1.) Hasonló nevű cég. Bár az 1920-as alapításkor vigyáztak arra, hogy az előző és az újonnan létrehozni kívánt részvénytársaság neve ne egyezzen, kétségtelen, hogy a lap neve mindkettőben szerepelt. A Nyugat Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság

⁴⁰ Meghatalmazásának dátuma 1920. december 14. Az aláírók a teljes igazgatóság, valamint a jegyzőkönyv szerint de iure meg nem választott Hartenstein Jenő.

⁴¹ Lelőhely: BFL Cégbírósági iratok, VII. 2/e. Cg 13 712/b/1921., az iraton azonban megtalálható a Cg 13 712/2/1921. ügyiratszám is.

⁴² Lelőhely: BFL Cégbírósági iratok, VII. 2/e. Cg 13 712/1/1921.

⁴³ Lelőhely: BFL Cégbírósági iratok, VII. 2/e. Cg 13 712/1/1921.

háború előtti éveit, valamint lassú elhalását Kosztolánczy Tibor foglalta össze. Felszámolását az 1916. május 30-i rendkívüli közgyűlés határozta el, amit a cégbíróságon augusztus 12-én jegyezték be.⁴⁴ Megszűnéséről azonban a Központi Értesítő nem tartalmaz értesítést, pedig csak ezzel lépett volna hatályba az erről szóló határozat. De a véghatározat elkészült, ez egy, a nyomdával kapcsolatos, 1923-as aktából derül ki: „[...] a Nyugat Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság megszűnését tudomásul vevő 107 805/1916. I. számú véghatározat az iratok közt fel nem található [...]”.⁴⁵ Tehát az 1920-as alapítási kísérlet után három évvel véghatározat készült egy előző véghatározat hűlt helyéről. A néhány évvel korábban a Nyugat Irodalmi és Nyomdai Részvénytársasággal egy gazdasági egységben működő, eredetileg Révai és Salamon nevet viselő, majd a Nyugat nevét felvevő nyomda betűkészletéből srappel készült, 1916. június közepétől már nem jelenik meg neve a korábban itt nyomott újságok impresszumában. Július elsejével szüntette be működését, az előbb idézett irat is emiatt készült, a szöveg így folytatódik: „[...] a X. ker. elüljáróságtól bekért iratok alapján sajtóhatósági szempontból ismételt tudomásul veszem, hogy a Nyugat Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság a részére a VIII. kerületi elüljáróság által ismeretlen szám alatt kiadott iparigazolvány alapján a IX. ker. Lónyay utca 18. számú házban gyakorolt kő- és könyvnyomdai iparüzletét 1916. évi július hó 1-jén megszüntette.” Ennek ellenére az 1917-es budapesti telefonkönyvben megtalálható a Nyugat Irodalmi és Nyomdai Rt. nyomdájaként a IX. kerületi Lónyay utcában. Ezt még lehet az adatok frissítésének hiányával, az átfutási idő rövidségével magyarázni. Csakhogy az 1920. évi telefonkönyvbe is belekerült a Nyugat Irodalmi és Nyomdai Rt. nyomdája, ekkor már egy IX. kerületi Erkel utcai címmel, ami Salamon Józsefnek, a nyomda korábbi vezetőjének a magánlakása volt. Mindezek után több kérdés is felmerül. Miután a cégkönyvbe nem jegyezték be, s a Központi Értesítőben nem is jelent meg a végzés az előző részvénytársaság megszűnéséről, a cégjegyző jogosan kifogásolta, hogy „Nyugat” néven van már egy működő cég – hiszen az adatok hiánya is az adatok változatlanlanságát sejteti, csak nem működő, hanem felszámolása alatt lévő, ám azt még be nem fejező cégre utalva. Ebben az esetben viszont miről szólhatott az 1923-ban ügyiratszámmal említett 1916-os akta, s hova tűnhetett 1920–1921-re? Ha a megszűnésről szólt, miért nem jelent meg a véghatározat a Központi Értesítőben? Másfelől, ha 1921-ben valóban ismeretlen volt a megszüntető végzés a cégbíróság előtt, s ezért (is) feltételezhetette a cégjegyzékező, hogy (legalább)

⁴⁴ A módosított cégszöveg – az eredeti kiegészítve evvel: „felszámolás alatt” –, az igazgatósági tagok és hivatalnokok cégjegyzési jogosultságának megszűnése a Központi Értesítő 1916. szeptember 17-i számában jelent meg. Ezt követően – amennyiben a céggel szemben támasztott összes követelést a felszámolók megszüntették – kerülhetett sor a cég megszűnésének bejegyzésére. Ez az utóbbi mozzanat nem következett be – feltehetően azért, mert nem jelentkeztek az adósok, a Nyugat megjelenítése pedig más úton lett biztosítva. A Központi Értesítő számaiban 1921-ig nem fordul elő a Nyugattal kapcsolatos bejegyzés, és a Nyugat Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság utolsó folyó- és alszámát – Cg. 628/6. 11 311/11. – követően új irat nem található.

⁴⁵ Lelőhely: BFL Nyugat-iratok. Kerületi anyag, a Nyugat Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság iratai. Sorszám: 99 950/1923–IX. Iktatási szám: XI–48 747. Dátum: 1923. december 3. Aláíró: Buzáth János, alpolgármester. Lásd még: BUDA, *A Nyugat Kiadó története*, 56–57.

papíron még működik a részvénytársaság, hogyan lehetett az ügyiratszámot 1923-ban pontosan tudni, idézni, holott a mögötte lévő megszüntető iratot sem akkor, sem 1920–1921-ben nem lehetett kézbe venni?⁴⁶ A Nyugattal mint folyóirattal kapcsolatos ügyek a sajtóhatóság, a nevét viselő részvénytársaságok viszont a gazdasági ügyosztály fennhatósága alá tartoztak, s a köztük lévő iratkezelés során esetleg még az az anomália is megeshetett, hogy önálló iratszámok a mögöttük lévő iratok nélkül bolyongó útra indultak a hivatali iratcsomók labirintusában – hol elveszve, hol előkerülve?

2.) Hartenstein Jenőt nem választották meg igazgatósági tagnak. Valóban, az 1920. november 25-i, alakuló közgyűlés jegyzőkönyvében neve a részvényjegyzők között szerepel, ő volt az ülés elnöke is, de neve nem található meg az igazgatóság tagjai között,⁴⁷ viszont a kérvényt „Babits Mihály budapesti (VIII. Reviczky u. 7.) lakos és bentírt igazgató-társai” nyújtották be, s az aláírások között az első Hartenstein.

3.) A természetbeni betét fennállása. Ez a kifogás is megállta a helyét, mert részben túl általános a *próbakötet* és a *könyv* fogalma, létüket tételes listával lehetett volna igazolni, ahogy például a leltárberendezést, valamint a kéziratokat is. Ilyenek azonban a kérvény mellett nem voltak.

4.) Az alapszabály nyolcadik paragrafusa szerint a részvénytársaság „minden év első felében Budapesten” tartja a rendes közgyűlését. A 29. paragrafus szerint minden év december 31-én le kell zárni az évi számadást és gazdasági mérleget kell csinálni. Sajnos a kérvénnyel benyújtott alapszabály szövege nem ismert, csak egy nem sokkal későbbi másolat. Ebben a fentiek szerepelnek, s nem lehet tudni, hogy a korábbi változat mit tartalmazott. A Kereskedelmi Törvény 177. paragrafusa szerint azonban részvénytársaságok közgyűlését évente legalább egyszer össze kellett hívni – feltételezhető ezért, hogy az első alapszabályban ennél távolabbi időpont volt megadva.

5.) Az alapszabály kilencedik paragrafusának – amely a rendkívüli közgyűlés összehívásának okait tartalmazza – C pontja az ismert (későbbi) változatban így szól: „Ha az alaptőkének egytized részét képviselő részvényes vagy részvényesek a közgyűlés egybehívását ezen részvénybirtokuk egyidejű letétbe helyezése mellett kívánják, s a kívánságukat az ok és cél megjelölése mellett az igazgatóságnak bejelentik”. A Kereskedelmi Törvény 178. paragrafusa viszont nem tesz különbséget rendes és rendkívüli közgyűlés között, hanem kimondja: „Az alaptőke egy tizedrészét képviselő részvényes vagy részvényesek a közgyűlés egybehívását az ok és a cél kijelölése mellett bármikor követelhetik”.

A névazonosságot felfedezve az új cég létrehozása két szálra bomlott: a hivatal tisztázott helyzetet kívánt teremteni a papírok között, hogy megfelelhessen a döntéselőkészítő iratkezelés kötelmének, az alapító és a részvényesek viszont legalább papíron működőképes céget kívántak, ezért elhatározták a cégbírószági kifogások miatt a november 25-i közgyűlésen tervezett cégalapítás visszavonását, evvel párhuzamosan egy új, hasonló/azonos célokra alkalmas cég létrehozását és bejegyeztetését.

⁴⁶ Talán az iktatókönyvek segítségével, ha azok rendelkezésre álltak.

⁴⁷ Lásd a 38. számú jegyzetet.

A fennmaradt iratanyag azonban bizonyos pontokon követhetetlen, sem az iktatási bélyegzők dátumai, sem a tartalom nem ad időrendi sorba állítható, logikus, a történeteket pontosan rögzítő láncot.

Január 31-én a Nyugat szerkesztőségében a még be nem jegyzett cég részvényesei rendkívüli közgyűlést tartottak. Ezen a még be nem avatottak is szembesülhettek az alapítás kudarcával, és a következő határozatot hozták:

[...] a cégbíróság a részvénytársaság megalakítása tárgyában tett bejelentést különböző hiányok pótlása végett visszaadta. Tekintettel arra, hogy a kifogásolt hiányok miatt a részvénytársaság a tervbe vett módon nem lesz bejegyeztethető, [az elnök] javasolja, hogy a részvénytársaság 1920. november 25-én történt alakulását a közgyűlés tekintse meg nem történtnek, mondja ki, hogy úgy a részvényjegyzők, mint az alapító, a megválasztott igazgatósági és felügyelőbizottsági tagok a részvényjegyzéssel, illetve alapítással vállalt kötelezettségeik és felelősségeik alól feloldatnak, és az igazgatóság tagjai együttesen intézkedjenek a Magyar-Olasz Bank Részvénytársaságnál, hogy a részvényjegyzők által befizetett összegek nekik a befizetés napjától járó 5% kamattal együtt visszafizetessenek.⁴⁸

A jegyzőkönyv ugyanazon az írógépen készült, mint a november 25-i, de a Hartenstein Jenőn kívüli részvényesek neve és az általuk jegyzett részvénytársaság, valamint a szövegben a két hitelesítő neve később lett kitöltve, vagy legalábbis más írógép-szalaggal lett írva. Ezen kívül a részvényesek névsorából kikerült Tóth Elemér, helyére az igazgatósági névsorból Hegedűs Gyula került ugyancsak egy részvényessel – magyarázat, megokolás a cserére a jegyzőkönyvben nincs. A Cégbíróság erre a következő végzést hozta:

Ezen kérvény érdemleges elintézése előtt felhívatik a Nyugat Kiadó és Irodalmi Részvénytársaság Dr. Sebestyén Samu ügyvéd útján, hogy az 1921. évi január hó 31-én tartott közgyűlésen megjelentek jogosultságának megállapítása végett a Cg 13712/1. számú kérvénnyel beterjesztett |: s rövid úton visszavett :| alakulási iratokat 8 nap alatt mutassa be.⁴⁹

Vagyis észrevették a cserét, s az alakulási iratokat, amely a részvényesek névsorát is tartalmazta, feltehetően emiatt kérték. Az 1920. december 10-i kérvény mellékletei közül az alapítási tervzet és a részvényaláírási ív valóban nem található meg az iratcsomóban, lehet, hogy a „visszavett” ígét nem visszavont értelemben kell érteni, s a cégbírószági kifogások után az alapítandó részvénytársaság képviselője ezeket visszakérte? Rejtélyes azonban az is, hogy e tintaírást végzős dátuma hiányos – „Budapest, 1921. Június”⁵⁰ –, s a végére ceruzaírással van odaírva a nap: 25, és a kiadási

⁴⁸ Lelőhely: BFL Cégbírószági iratok, VII. 2/e. Cg 13 712/2/1921.

⁴⁹ Lelőhely: BFL Cégbírószági iratok, VII. 2/e. Cg 13 712/2/1921.

⁵⁰ A kézírás máshol előforduló hónapneve alapján Januárnak is olvasható, ebben az esetben egyértelműen az irat valamilyen ok miatti hosszú lezárására utal.

bélyegzőn a dátum: 1921. július 4. Miért kellett annyi ideig fektetni az iratot – talán keresték a hiányzó tervezetet és ívet? – és miért június/július határán kellett kiadni?

Részleges választ a „Babits Mihály és igazgatótársai” által június 14-én benyújtott irat ad: „kérelem visszavonásáért”.⁵¹ Ebben mellékelték (ismét) „az alakulásra [...] ide eredetiben csatolt bejelentést”, amit a cégbíróság egyszer már visszaadott,⁵² valamint a január 31-i közgyűlés jegyzőkönyvét (ismét?), amely szerint „a cégbejegyzési kérvényt visszavonjuk”. Erre augusztus 2-án a következő végzés született – a kiadási bélyegző dátuma: 1920. augusztus 6.:

A Nyugat Kiadó és Irodalmi Részvénytársaságnak 1921. évi január hó 31-én tartott rendkívüli közgyűlésén hozott határozata alapján a kir. törvényszék az alakuló közgyűlésen megválasztott igazgatóságnak ezen bejelentését, mellyel a részvénytársaság cégének bejegyzése iránti kérelmét visszavonja – tudomásul veszi.

Ugyanezen az iratszámom található a Magyar–Olasz Bank kimutatása a részvényesek nevééről és az aláírt, befizetett részvények névértékéről, a névsorban Tóth Elemérrel.⁵³ Eredeti, közjegyző által igazolt dátuma 1921. január 8., a cégbírósághoz – először vagy újból – július 14-én érkezett. Ezt követően kerülhetett az akta nyitóoldalára a bélyegző: Megszűnt.

*

Ahogy már volt szó róla, az 1920. november 25-i első alakulási jegyzőkönyv nem eredeti alakjában található meg az iratok között, a gépírást szöveget több helyen kézírással, a sorok fölött aktualizálták.⁵⁴ Formailag tehát nem végleges tisztázat, legfeljebb fogalmazvány, piszkozat. Az eredeti, 1920. november 25-i dátum fölött a harmadik sorban 1921. március 17. olvasható, a napirendben kétszer felsorolt igazgatói névsorban pedig a harmadik oldalon mindkét helyen a „Hart. Jenő” beszűrés szerepel. Utóbbi nyilvánvalóan a cégjegyző második kifogásának orvoslása, de az bizonytalan, hogy március 17-én próbálkoztak-e újabb, immár a hiányosságokat kiküszöbölni akaró alakuló értekezlet összehívásával, mintegy semmissé téve azt, ami előtte volt, vagy csak szándékukban állt, hiszen ezt a dátumot hivatali iratkezeléssel nem lehet alátámasztani; ennek következtében nem is lehet tudni, miért maradt fenn a jegyzőkönyv így az iratcsomóban.

⁵¹ Lelőhely: BFL Cégbírói iratok, VII. 2/e. Cg 13 712/3/1921.

⁵² Feltehetően az 1920. november 25-i alakuló közgyűlés jegyzőkönyvét, lásd a 33. számú jegyzetet.

⁵³ Lásd a 40. számú jegyzetet.

⁵⁴ Lásd a 33. számú jegyzetet. Több Nyugat részvénytársasági iraton, elsősorban jegyzőkönyveken megfigyelhető, hogy a korábbi, gépírást szövegen, a sorok között kézírással odaírtak egy későbbi körülmény – dátum, név – teljes vagy rövidített szavait a következő jegyzőkönyv szövegének véglegesítését megkönnyebbítendő. Ez a technika néha az elírások vagy hibás adatok magyarázata is lehet, amennyiben mind a gépírást, mind a kézírást javított szöveghez képest a megvalósult eseményben valamilyen előre nem látható változás történt. Ezt a gyakorlatot Kosztolányi Tibor tapasztalatai is megerősítik.

A kereskedelmi cégek társas jegyzékében azonban 1922. február 4-i dátummal olvasható egy bejegyzés a részvénytársaságról, ami azt sugallja, sikerült az újra-újralakítást tető alá hozni:

Ezen részvénytársaság az 1921. évi április hó 1. napján tartott alakuló közgyűlés által elfogadott, és az alakuló közgyűléstől nyert felhatalmazás alapján az igazgatóság által módosított alapszabályok szerint keletkezett.⁵⁵

A március 17-i próbálkozás tehát nagy valószínűséggel képzetes maradt, helyette nagyjából két héttel később sikerült újabb alakuló ülést tartani; ennyiben követték az előző próbálkozás hagyományát. A működés helye, igazgatói névsora, tárgya, alaptőkéje megegyezik az 1920. november 25-i alakító értekezlet jegyzőkönyvében olvashatókkal, a bejegyzés meg is jelent a Központi Értesítőben,⁵⁶ s evvel hatályba lépett. Az igazgatói névsor kiegészült Hartenstein Jenővel,⁵⁷ a részvénytársaság tárgya változatlan.⁵⁸ A társas jegyzékben két név hibás: Babits Mihály helyett Babits Bálint, Schöpflin helyett Schäpflin olvasható a folyamatos szövegben, ezek a nyomtatásban is így szerepelnek. A részvénytársaság neve változatlan maradt, mintha folytatása lenne az 1920. november 25-én kezdődöttnek, de új irattári számot kapott, új aktát nyitottak iratainak, s a következő években – 1929-ig, amikor új fejezet kezdődött működésében – a társas cégek jegyzékéből, a kompaszokból, illetve a Központi Értesítő változásokat regisztráló adataiból lehet működésére – legalábbis az iratok, beszámolók szintjén – következtetni.

Kérdés viszont, hogy az 1921. április 1-jén ismét megalakult részvénytársaságot miért csak majd egy év múlva, 1922. február 4-én jegyezték be a cégkönyvbe, s a bejegyzés ténye miért csak hónapokkal később, június 8-án jelent meg a Központi Értesítőben?

De a bejegyzés után sem azonnal tért vissza a normális működés. A Budapesti Közlöny 1922 júniusában és augusztusában is rendes közgyűlés összehívását jelezte a Nyugat Vilmos császár út 51. szám alatt lévő kiadóhivatalába,⁵⁹ amelyek jegyzőkönyve, határozatai nem maradtak fenn. A következő, 1923. évi közgyűlés egyik jegyzőkönyvi megállapítása alapján azonban látszik, hogy a működési veszteség okozhatta a fejtörést,⁶⁰ ami nem is csoda, hiszen az 1921. január 1-jén tartott rendkívüli közgyűlés határozata szerint a Hartenstein-féle részvények összegét öt százalékos kamattal vissza kell fizetni. Hogy 1921 áprilisa és 1922 júniusa, majd 1923 márciusa között ténylegesen létezett-e egyáltalán a részvénytársaság, vagy a lapkiadás

⁵⁵ Lelőhely: BFL Bp. Kir. Törvényszék, cégbírói iratok. A kereskedelmi cégek társas jegyzéke, 94/2. kötet, 302. lap. Iktatási szám: Cg. 16 001/2. Sorszám: 19 463/1. Okmánytári szám: 4 690.

⁵⁶ Központi Értesítő 1922. június 8., 487.

⁵⁷ Lásd a 33. számú jegyzetet.

⁵⁸ Lásd a 37. számú jegyzetet.

⁵⁹ Az első időpontja június 30., lásd Budapesti Közlöny 1922. június 23., 4., a másodiké augusztus 12., lásd Budapesti Közlöny 1922. augusztus 2., 4.

⁶⁰ Jegyzőkönyv a Nyugat Kiadó és Irodalmi Részvénytársaság 1923. március 23-i rendes közgyűléséről. Lelőhely: PIM V. 4 130/75/1.

és a szerkesztőség csupán alkalmi adományokból, összegekből folyt tovább, hogy milyen forrásból finanszírozták a Nyugat megjelentetését, a fizetéseket, a honoráriumokat – rejtély. Mindenesetre az 1923. március 23-i közgyűlésen

[Az] Elnök ismerteti az igazgatóság és a felügyelőbizottság jelentéseit az 1922. évi üzleteredményről, ezek kapcsán a mérleg, valamint a nyereség–veszteség számlát azzal, hogy a részvénytársaság további zavartalan fennállása és üzemvitale érdekében a tervbe vett, a társasorozat [!] 3. pontját képező alaptőke felemelése lesz hivatva a jelentkező veszteség ellensúlyozására.

A tőkeemeléssel kapcsolatos ismereteket ugyanebből a jegyzőkönyvből merítheti az utókor. Ennek érdekessége, hogy fennmaradt egy fogalmazvány- és egy tisztázat változata is, az előbbi szövegébe az aktuális helyzetnek megfelelő javítások kerültek, majd azok alapján született meg a tisztázat.⁶¹ Az első változatban a részvényesek névsora Hartenstein Jenő, Fenyő Miksa (175), Osvát Ernő (80), Gellért Oszkár (40), Csató Sándor (145), Fodor Oszkár (162) és Hegedűs Gyula (100) neveiből állt össze.⁶² Hartenstein Jenő mint az igazgatóság elnöke szerepelt, de részvényjegyzőként nem, a többiek az első változatban a zárójelben lévő részvények tulajdonosai voltak. Ő, Fodor Oszkár és Hegedűs Gyula az 1920 végén alakult, majd visszavont részvénytársaság tagjai voltak, Fenyő Miksával együtt, aki mellett most Osvát és Gellért is a részvényesek közé lépett. Az egyetlen új név Csató Sándoré. Ő is epizódszereplő lett a részvénytársaság életében, Gellért Osvát tanácsára kereste meg, amikor hirtelen pénzhez jutott.⁶³ Mint látható, Fodor Oszkár után övé volt a második legnagyobb számú részvény, mivel Fenyő részvényei valójában apportból álltak. De az igazgatósági tagok közé nem került be, noha Gellért szerint „kinevezte magát”, s 1923 augusztusa és decembere között az egyes Nyugat-számok kolofonjában így szerepel a neve.

A közgyűlésen azonban történt valami, amit Hartenstein Jenő részvénytársasági elnöke, illetve a Hazai Fatermelő Részvénytársaság korábbi képviselőinek a hiánya jelez. Ez a valami a veszteség felszámolásának kényszere miatt következett be, s azt eredményezte, hogy még ebben a jegyzőkönyvben Hartenstein Jenő, Fodor Oszkár és Hegedűs Gyula nevét kihúzták,⁶⁴ illetve a megmaradók részvényösszegeit is, s helyükre új értékeket írtak. Eszerint míg Fenyő Miksa 173, Osvát és Gellért 4-4, addig Csató Sándor 344 részvénnel vett részt a további működés biztosításában. Így a megmaradt négy részvényes – Fenyő, Osvát, Gellért és Csató – összesen 525 részvénnel rendelkezett. Miután azonban egy részvény névértéke ezer korona volt, az 525 részvény nem fedte le azt az összeget (700 000 korona), amennyi alaptőkével a részvénytársaságnak rendelkeznie kellett, a tisztázatba visszaírták Fodor Oszkár

⁶¹ A tisztázat az előző lábjegyzetben, a fogalmazvány lelőhelye: PIM V 3 452/93/70.

⁶² Ezek az első részvénytársaságváltozatok együtt 702 részvényt adnak, a szükséges 700 helyett.

⁶³ BUDA, *A Nyugat Kiadó története*, 70–71.

⁶⁴ Nem tudni, hogy ők egyáltalán jelen voltak-e, a tisztázott jegyzőkönyv szövege szerint az „elnök” titulus Fenyő Miksára és nem Hartenstein Jenőre vonatkozott.

és Hegedűs Gyula nevét, előbbi 75, utóbbit 100 részvénnel, és máris előállt az alapítás szerint szükséges alaptőke: 6 részvényes, 700 részvény.

A fogalmazvány első, idézett pontjából először kihúzták a tőkeemelésre vonatkozó tagmondatot, a tisztázatra nyilván azért került vissza, mert főrészvényes-váltás történt. A fogalmazvány következő pontjaiból, a javítások – áthúzás, beillesztés – irányát is figyelembe véve, a részvényesek közötti nézeteltérésre lehet következtetni. Ez úgy kezdődött, hogy Gellért Oszkár – neve áthúzva és helyére beillesztve Csató Sándoré – javaslatot tett arra, hogy az igazgatóság névsorát Rakovszky Antallal egészítsék ki, illetve a felügyelőbizottság 1923-ra teljesen újuljon meg. Rakovszky Antal feltehetően az 1871-ben született, talán 1944-ben elhunyt műgyűjtő volt, a kapcsolati tőke egyik képviselője. Hartenstein Jenő azonban azt indítványozta, hogy az igazgatóság névsorának módosítását halasszák a következő közgyűlésre; az ezzel kapcsolatos, azonos sorszámú, kihúzott és beillesztett pontok helyett a tisztázatlan Rakovszky neve nem szerepel, csak a felügyelőbizottság tagjainak nevei. A szerkesztés nehézségeire utal, hogy ebben a tisztázatlanban a különböző szövegű pontok azonos sorszámmal olvashatók, háromszor is egymás után.

A közgyűlés legfontosabb feladata a tőkeemelés volt. A második jegyzőkönyv szerint a már említett 700 darab részvényük volt a tulajdonosoknak, egyenként 1000 korona névértékben, ennek összege tette ki a 700 000 korona részvénytőkét. Ezt úgy emelték fel 2800 darab, egyenként 1000 koronás részvény kibocsátásával 3 500 000 koronára, hogy a felemelés előtti régi tulajdonosok 1000 koronánként 4 új részvényre elővételi jogot szereztek. Ami azt jelentette, hogy akinek például volt 10 régi részvénye, az $10 \times 4 = 40$ új részvényt vehetett, 40 000 koronáért. Ezek után talán érthető, hogy a második jegyzőkönyvben miért szerepelt Osvát Ernő és Gellért Oszkár is csak 4-4 részvénnel, s miért nőtt Csató Sándor részvényeinek száma 145-ről 344-re. További érdekesség, hogy a második jegyzőkönyvet július 16-án az a megjegyzés egészítette ki, miszerint Fenyő Miksa korábbi természetbeni betétje továbbra is fennáll, s annak megfelelően neki 348 darab teljesen befizetett részvényt elismertek. De ez most sem jelentett pénzmozgást.

A részvénytársaság iratok és nyomtatott megfelelőik által dokumentált további élete az első korszak lezárultáig – Osvát haláláig – bizonyos rendszert mutat. Az üzleti év a húszas évek elején nyártól nyárig tartott, később, a pengő bevezetése után a naptári évet követte, azaz januárban kezdődött és decemberben fejeződött be. Lezárulta előtt, a végén üzleti beszámolót kellett összeállítani, amivel egyfelől a részvényesek számára a cégvezetés demonstrálta a jövedelmező működést, másfelől az adóhatóság számára az adók befizetését, a kompaszok nyilvánossága előtt pedig saját magát. Ebben az évtizedben az üzleti beszámolók formái, jogszabályi követelményei is változtak, amit legjobban a gazdasági adattárak közlései mutatnak. Az első világháború utáni országos zűrzavar, amit a Bethlen István nevével kanonizálódott politikai-gazdasági konszolidáció zárt le, a Nyugat életében 1929. október 28-án ismét megjelent. Ez már egyébként is a gazdasági világválság előszele volt, recesszió és túltermelési komplikációk mindenhol, amelyek egy, a magyar kultúrában fontos, de kellően be nem ágyazott folyóirat életében másként jelentkeztek ugyan, mégis a világjelenséghez hasonlóan törést okoztak.

Az 1923. március 24-i közgyűlés jegyzőkönyvei

Jegyzőkönyv (piszkozat)⁶⁵

Budapest, 1923. március 24.

Felvétetett a Nyugat Kiadó és Irodalmi Részvénytársaságnak 1923. évi március hó 24-én délután 5 órakor Budapesten a Hazai Fatermelő Részvénytársaság V. Hold utca 21. sz. alatti helyiségében megtartott rendes közgyűléséről.

Jelen vannak:

< Hartenstein Jenő, mint a rt. igazgatóságának elnöke. >

Dr. Fenyő Miksa < 175 > |: 4 :| db részvény

Gellért Oszkár < 40 > |: 4 :| db részvény

Csató Sándor < 145 > |: 344 :| db részvény

< Fodor Oszkár 162 db részvény >

< Hegedűs Gyula 100 db részvény képviselőjében > |: összesen 4 részvényes 525 db részvény képviselőjében :|

[Az] Elnök a közgyűlést megnyitja. Megállapítja, hogy a közgyűlés szabályszerűen az alapszabályoknak megfelelően hivatott össze. A közgyűlés hatánapjá< t > több mint 8 nappal megelőzőleg a Budapesti Közlönyben < megtekintett > |: meghirdetett :| és a részvényesek ezen hirdetmény útján a tárgysorozat feltüntetése mellett hívtak meg. Megállapítja továbbá, hogy a közgyűlésen < teljes számban > megjelent részvényesek ebbeli minőségöket a társaság pénztáránál alapszabályszerűen letétbe helyezett részvényeik letéti elismervényeivel igazolták. Ezek után a jegyzőkönyv vezetésére < Gellért Oszkár > |: Csató Sándor :|, hitelesítésére Osvát Ernő és < Fodor Oszkár > |: Gellért Oszkár :| urakat kéri fel.

1.) [Az] Elnök ismerteti az igazgatóság és felügyelőbizottság jelentéseit az 192< 2 > |: 3 :|. évi üzleteredményről, ezek kapcsán a mérleg, valamint nyereség-veszteség számlát, < azzal, hogy a részvénytársaság további zavartalan fennállása és üzletvitele érdekében a tervbe vett tárgysorozat 3. pontját képező alaptőke felemelés lesz hivatva a jelentkező veszteség ellensúlyozására. >

2.) A közgyűlés az igazgatóság és felügyelőbizottság jelentéseit egyhangúlag tudomásul veszi, és a felmentvényt az igazgatóságnak és a felügyelőbizottságnak megadja.

< 3.) « Gellért Oszkár » |: Csató Sándor :| javasolja, hogy az igazgatóság Rakovszky Antal úrral egészítsék ki, és a felügyelőbizottság 1923. évre teljes egészében újra választassék meg.

Indítványozza, hogy ezen választások közfelkiáltással történjenek. >

:| 3.) [Az] Elnök indítványozza, hogy a közgyűlés az igazgatóság kiegészítését ezúttal mellőzze, s azt a jövő közgyűlésnek tartsa fenn. :|

⁶⁵ A szövegközléshez felhasznált jelek: < > = kihúzás, « » = kihúzáson belüli kihúzás, < ... > = olvashatatlan kihúzás, |: :| = beillesztés, [] = a sajtó alá rendező kiegészítése, [!] = pontos olvasat.

< 4.) A közgyűlés a jelenlegi igazgatóság működésének időtartalmára közfelkiáltással egyhangúlag az igazgatóság tagjává választja Rakovszky Antal urat, a felügyelőbizottság tagjaivá pedig 1 év tartamára újra Dr. Kun Andor, Dr. Nagy Zoltán, Dr. Elek Kálmán, Kádár Endre és Dr. Stern Endre urakat. >

|: 4.) A közgyűlés az elnök indítványához egyhangúlag hozzájárul és az igazgatóság kiegészítésétől eltekint. :|

5.) Elnök javasolja, hogy a 700 000 korona alaptőke 3 500 000 Koronára emeltessek fel olyképpen, hogy a részvénytulajdonosok minden egyes 1 000 K névértékű részvényükre a kibocsájtandó 2 800 db 1 000 Koronás névértékű részvényből < 1 > |: 4 :| db< –ot > |: ra :| < jelen javaslat elfogadása által > névértéken < átve« sznek, »|: hetnek :| > < további 3 db-ra pedig ugyancsak > névértéken elővételi jogot < nyernek |: nyerjenek :| |: gyakorolva :| > |: nyerjenek :|. – Az elővételi jog a részvénytársaság helyiségeiben a rendes hivatali órák alatt gyakorolható folyó év április 4. du. 6 órájáig, < mely időpontig a jelen közgyűlésen átvett részvények névértéke is befizetendő lenne. >

6.) A közgyűlés ezen javaslatot névszerinti szavazással egyhangúlag elfogadja, s a 700 000 Koronát kitevő alaptőkét 3 500 000 Koronára emeli fel olyképpen, hogy 2 800 db 1 000 Korona névértékű új részvényt bocsájt ki, |: akként, hogy a < ... > részvényesek minden részvényük után :| < ebből a részvénytulajdonosok minden egyes részvényükre 1 db részvényt névértéken már most átvesznek, további > |: < ... > :| < 3 > |: 4 :| db-ra < ... > < ugyancsak > névértéken elővételi jogot nyernek. Az elővételi jog a részvénytársaság hivatalos helyiségeiben a rendes hivatali órák alatt folyó év április 4. délután 6 óráig gyakorolható, < mely időpontig a jelen közgyűlésen átvett részvények névértéke is befizetendő. > Egyben a közgyűlés az alapszabályok 4. paragrafusának módosított szövegét a következőképp állapítja meg:

Az alaptőke 3 500 00 Koronában állapíttatik meg, és 3 500 db egyenként 1 000 Korona névértékű, bemutatóra szóló részvényből áll.

Egyéb indítvány hiányában elnök a közgyűlést berekesztette.
Kmf.

|: Csató Sándor :|
< Gellért Oszkár >
< Hartenstein Jenő >
jegyzőkönyvvezető

Osvát Ernő
jegyzőkönyv hitelesítő

|: dr. fenyő miksa :|

elnök

|: Gellért Oszkár :|
< Fodor Oszkár >
jegyzőkönyv hitelesítő

LELŐHELY: PIM V 3 452/93/70. Gépirat, kézirásos javításokkal és kiegészítésekkel.

Jegyzőkönyv (tisztázat)

Budapest, 1923. március 24.–június 16.

Felvétetett a Nyugat Kiadó és Irodalmi Részvénytársaságnak 1923. március 24-én du. 5 órakor, Budapesten [a] Hazai Fatermelő Részvénytársaság V. Hold utca 21. szám alatti helyiségében megtartott közgyűléséről. Jelen vannak: dr. Fenyő M. 173 db részvénnel, az igazgatóság alelnöke és a közgyűlés vezetésére felkért elnök, Osvát E. 4 db részvénnel, Gellért O. 4 db részvénnel, Csató Sándor 344 db részvénnel, Fodor O. 75 db részvénnel, Hegedűs Gyula 100 db részvénnel, összesen 6 részvényes 700 db részvény képviselőben. Elnök a közgyűlést megnyitja. Megállapítja, hogy a közgyűlés szabályszerűen, az alapszabályoknak megfelelően hivatott össze. A közgyűlés határnapja több mint 8 nappal megelőzően a Budapesti Közlönyben meghirdettetett, és a részvényesek ezen hirdetmény útján, a tárgysorozat feltüntetése mellett hívtak meg. Megállapítja továbbá, hogy a közgyűlésen az összes részvényesek megjelentek, és ebben minőségüket a társaság pénztáránál alapszabályszerűen letétbe helyezett részvényeik letéti elismervényeivel igazolták. Ezután a jegyzőkönyv vezetésére Csató Sándor, hitelesítésére Osvát E. és Gellért O. urakat kéri fel.

1.) [Az] Elnök ismerteti az igazgatóság és a felügyelőbizottság jelentéseit az 1922. évi üzleteredményről, ezek kapcsán a mérleg, valamint a nyereség–veszteség számlát azzal, hogy a részvénytársaság további zavartalan fennállása és üzemvitele érdekében a tervbe vett, a társaság 3. pontját képező alaptőke felemelése lesz hivatva a jelentkező veszteség ellensúlyozására.

1.) [!] A közgyűlés az igazgatóság és a felügyelőbizottság jelentéseit egyhangúlag tudomásul veszi, az évi mérleget, valamint nyereség–veszteség számlát megállapítja, és a felmentvényt az igazgatóságnak és a felügyelőbizottságnak megadja.

2.) [Az] Elnök indítványozza, hogy a közgyűlés az eddigi felügyelőbizottság tagjait újból válassza meg, és az igazgatóság kiegészítését ezúttal mellőzze, és ez utóbbit a jövő közgyűlésnek tartsa fenn.

2.) [!] A közgyűlés az elnök indítványához egyhangúlag hozzájárul, az eddigi felügyelőbizottság tagjait, név szerint dr. Elek Kálmán, Kádár Endre, dr. Kiss Andor, dr. Nagy Zoltán és dr. Stern Endre urakat újból 1 évre egyhangúlag megválasztotta, és az igazgatóság kiegészítésétől eltekint.

3.) [Az] Elnök indítványozza, hogy a 700 000 korona alaptőke 3 500 000 koronára emeltessék fel olyképpen, hogy a részvénytulajdonosok minden egyes 1 000 korona névértékű részvényükre a kibocsájtandó 2 800 db 1 000 Koronás részvényből 4 db-ra elővételi jogot nyerjenek. Az elővételi jog a részvénytársaság helyiségeiben a rendes hivatali órák alatt gyakorolható folyó év április 4. de. 6 óráig.

3.) [!] A közgyűlés ezen javaslatot név szerinti szavazással egyhangúlag elfogadja, és a 700 000 Koronát kitevő alaptőkét 3 500 000 Koronára emeli fel olyképpen, hogy 2 800 db 1 000 Koronás részvényt bocsájt ki olyképpen, hogy a részvényesek minden részvényük után 4 db-ra elővételi jogot nyernek. Az elővételi jog a részvénytársaság hivatalos helyiségeiben a rendes hivatalos órák alatt folyó év [április] 4. du. 6 óráig gyakorolható. Egyben a közgyűlés az alapszabályok 4. paragrafusának

módosított szövegét a következőképpen állapítja meg: Az alaptőke 3 500 000 Koronában állapíttatik meg, és 3 500 db egyenként 1 000 Korona névértékű bemutatóra szóló részvényekből áll.

Egyéb indítvány hiányában elnök a közgyűlést berekesztette.
Kmf.

Csató Sándor jegyzőkönyvvezető, Fenyő M. elnök, Gellért O.
és Osvát E. hitelesítők

Alulírottak megállapítjuk, hogy a fenti, 1923. márc. 24-én megtartott közgyűlés 4. paragrafusának módosításánál a természetbeni betétre vonatkozó megállapodást semmiképpen nem kívánta érinteni, csupán tollhibából maradt ki a módosított szövegből. Ennélfogva a közgyűlés az alapszabályok 4. paragrafusának módosított szövegét helyesen a következőképpen állapította meg: Az alaptőke 3 500 000 Koronában állapíttatik meg, és 3 500 db egyenként 1 000 Korona névértékű bemutatóra szóló részvényből áll. Fenyő Miksa a társaság alapítója leltárberendezéssel, 4 000 próbakötettel, 4 000 db könyvvel, nyomdai papírkészlettel és kéziratokkal, mint természetbeni betétekkel járul a társasághoz, ezen természetbeni betétekért az alapító magának 348 000 Koronát kötött ki, mely 348 db teljesen befizetettnek tekintendő részvényekből áll.

Kelt Budapesten június 16-án, Csató Sándor jegyzőkönyvvezető, Fenyő M. elnök, Gellért O. és Osvát E. jegyzőkönyvhitelesítők

LELŐHELY: PIM V. 4 130/75/1. Gépirat, másolat.

A kívülről megjegyzés biopoétikája

(József Attila)

A líra mnemotechnikai funkciója ismeretesen közeget képez fiziológiai-szomatikus mozzanatok számára is, illetve intenzifikálja ezeket. Semmilyen memorizálás, kívülről megjegyzés nem függetleníthető a költészetben a szavak elrendezésének hogyanjától, főleg hangzós jellegüktől – és fordítva. A hangnem, a ritmus, a metrum, a szavak és elhelyezésük fonemikus karaktere (például rím, alliteráció, különböző intratextuális visszhangok), vagyis a költészet mint melosz az említett megjegyzés szolgálatában állnak, legalábbis ezt elősegítik. A líra mint a kimondott szó, a szó mint kimondás médiuma¹ ennyiben afféle diktátumként működik, ezért válhat megjegyezhetővé, sőt memorábilissá, emlékezetes szóvá.² Azért jegyzik meg, mert már eleve diktátumként, magának a megjegyzésnek a médiumaként működik. Paul Valéry így fogalmaz híres tanulmánya egyik kulcsszöveghelyén: „Amint az utcát róttam, amelyben lakom, egyszerre csak egy ritmus kapott el, egészen rámtelepedett és nyomban valami különleges működés benyomását keltette. Minthacsak valaki az én élő gépezetemmel [machine à vivre] rendelkezett volna.”³ Jonathan Culler nagy líraelméleti könyvében pedig a következőket írja a költészet ritmusának funkciójáról: „érvelhetünk amellett, hogy mindenekfölött a ritmus az, ami attraktív, csábítóvá és emlékezetessé teszi a lírát. Ha a líra élvezetes nyelv, olyan nyelv, amely élvezetet kelt, akkor ezért messzemenően ritmusai és hangzásmintái felelősek. Ha a líra emlékezetes [memorable] nyelv – olyan nyelv, amely arra kér, hogy kívülről megtanulják és ismételjék, recitálják –, akkor ez ritmusainak köszönhető.”⁴ Ez a nem-szemantikai elem, illetve rendszer függetlenedik

¹ Hegel szerint a költészetre a következő jellemző, és ez amennyire evidensnek hat, olyannyira alapvetőnek tartható: „a kimondott szó csak azért létezik számára, hogy kimondott legyen” (Georg Wilhelm Friedrich HEGEL, *Estétikai előadások*, III., Akadémiai, Budapest, 1980, 187.). Ez a „kimondott szó” lényegében nem egyéb, mint diktált (hangoztatott, recitált, deklamált) szó.

² „Kezdetleges viszonyok között a költői kifejezés nem érzelemkeltő és érzelem-kifejező hatása által különbözik a mindennapi prózától, hanem azáltal, hogy rögzíti a nyelvet. A költői kifejezés kiragadja a pillanatnak szánt beszéd formáit a mulandóságból és maradandóvá, feledhetetlenné teszi a kifejezést, mely a prózában csak pillanatnyilag él és elhangzása után örök feledésbe merül. A megfogalmazásban van a költő művészete és hatalma [...] A költői nyelv abban különbözik a mindennapi beszéd prózájától, hogy kötött, az emlékezetbe vésődő szöveget alkot. Az emlékezet pedig az érzellemmel telített élményeket ragadja meg a legjobban, ezért a szóhagyományának konzerváló eszközei: a gesztus, sztereotip formulák, ismétlések részben azonosak az affektív beszéd kifejező eszközeivel.” (THIENEMANN Tivadar, *Irodalomtörténeti alapfogalmak*, Danubia, Pécs, 1931², 55.) A kívülről megjegyzés retorika- és esztétikaelméletének történetéhez vö. Anselm HAVERKAMP, *Auswendigkeit. Das Gedächtnis der Rhetorik = Uö., Figura cryptica. Theorie der literarischen Latenz*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2002, 121–148.

³ Paul VALÉRY, *Költészet és elvont gondolkodás = Uö. Versei és oxfordi előadása a költészetről*, ford. SOMLYÓ György, Parnasszus, Budapest, 1946, 82. (Kiemelés az eredetiben.) A „machine à vivre” szintagma legalább hármas jelentéssel bírhat: 1. élő gép, 2. élesre szolgáló gép, 3. megélésre való gép.

⁴ Jonathan CULLER, *Theory of the Lyric*, Harvard University Press, Cambridge–London, 2015, 137–138.

a jelszerűség vagy kódoltság mozzanataitól és „szomatikus kényszer” működtet, amely „hívta a szavakat, de független volt tőlük”.⁵

Ez a memorizáció tehát nem teljesen intencionális mozzanat, hanem akarattalan-tudattalan effektus is, beíródás a testbe, a testiesített tudat terébe. Testies *materializációja* tehát a szónak (a szavak ezáltal persze betűkké is válnak, mind a beíródás, mind a szétagolódás értelmében: „K betűkkel szól keményen”), ugyanakkor *virtualizációja* is, hiszen grafikai valóságában, jelölőként nem megragadható. A szó mint hang(zás) diktátumjellegében mintegy igénybe veszi az olvasó vagy megszólaltató fiziológiai apparátusát, vagy fordítva: ezt mintegy kölcsönadják a hang megszólaltató átvitele számára.⁶ Ebben az apparátusban íródik be vagy visszhangzik a szó vagy a hang/betű, illetve ennek ritmikus és hangzásbeli komponensei – ezek komplex összjátékát nevezzük memorizációnak. A memorizáció mint materializáció mondhatni hangot kölcsönöz a testnek, a phüszisznak, ugyanakkor némaságra is ítéli azt más tekintetben, ennek „saját”, organikus hangját illetően (ezért esett szó fentebb virtualizációról).

A líra nyelvének memorizációs létmódja József Attilát, számos verset kívülről tudó, a kortársak tanúságai szerint bravúros emlékezőtehetséggel megáldott költőt, alighanem alaposan foglalkoztathatta. Szövegkezelésének, költői írásmódjának egyik fő, jellegadó eljárása, vagy még inkább: diszpozíciója, kondicionáltsága ismeretesen egyes szövegelemek (sorok, nyelvi szerkezetek, szintagmák, trópusok, „komplex képek”) olyan modulokként történő ismétlése, vándoroltatása, újrahasznosítása, amelyek aligha lehet kielégítően megragadni a motívum fogalmával, amennyiben itt e szövegelemek nyelvi-textuális materiális formáinak mindenkor szövegi rögzítettségé elengedhetetlen azonosításukhoz. E dolgozat fő tézise mindezek fényében a következő: ezek a modulok a kívülről megjegyzés effektusai, afféle memorizált elemek, amelyek különböző, adott esetben jelentős műfaji, poétikai, retorikai és szemantikai eltéréseket mutató költeményekben térnek vissza vagy ismétlődnek. A textuális, illetve textualizált emlékezet entitásai, indexei vagy inskripciói, magukkal hozzák mindazokat az effektusokat, amelyek a költői szó diktátumszerűségéből és mnemotechnikai létmódjából fakadnak. Ugyanakkor beíródásuk az emlékezetbe az észlelhető, például hangzási aspektusok alapján vagy mentén csak egyik vetületét, külső oldalát (a nyelv érzéki, megjelenő oldala felől) jelenti ennek az inskripcionalitásnak, másik, belső, ilyen értelemben vett materiális oldala inkább anagrammatikus szerveződést mutat. A fent hozott idézetten szemléltetve: a „K betűk” mintegy kikülönülnek a szövegből, nem pusztán hangzásminta alapján, de betűként újabb szavakat, konfigurációkat evokálhatnak vagy hozhatnak létre. Hang és betű differenciális viszonyba kerülnek, ami a vers önreflexív deixisében exponál is („Ez a második sora” – vagyis

⁵ Uo., 138. Culler itt Isobel Armstrongtól kölcsönzi ezt a leírást, aki olyan „emlékezési” tapasztalatról tudósít, amelyben a ritmus emlékezte a „szomatikus kényszerben/nyomásban [pressure]” elnyomja magát a szöveget mint verbális-jelentéstani mintát. Ez a ritmustapasztalat olyan „pulzus, amely félúton van hang [sound] és nyomás/kényszer között”.

⁶ A rapszodosz kapcsán vö. SIMON Attila, *Platón és az entusiasmos médiapolitikája = Verskultúrák. A líraelmélet perspektívái*, szerk. KULCSÁR SZABÓ Ernő – KULCSÁR-SZABÓ Zoltán – LÉNÁRT Tamás, Ráció, Budapest, 2017, 403–432.

nem az első vagy a harmadik, hanem a második, nem hang vagy mondat, hanem „sor”, a „K” kurzíválása stb.). A *valami* és a *semmi* ugyancsak differenciális viszonya úgy reflektálhatja a „K” eme kettős létmódját, hogy újfent annak szimbolikus jelentését transzformálja materiális dimenzióba: a „K betűk” éppen a „valaminek [...] a pora” is lehetnek, olyan maradékok, amelyek potenciálisan végtelen osztódásban léteznek (vö. *szállong*).⁷ A jelölő eme differencialitása nem oppozíciót jelent és nem is kötődik az egyes szó lexikai-grammatikai elkülöníthetőségének értelmében vett „verbális nyelv”-hez,⁸ amit az inszenírozás is mutathat, amennyiben *semmi* és *valami* szétszalazhatatlan módon mennek át egymásba: a *semmi* „úgy szállong” a költeményemben, „mintha valaminek lenne / a pora...” A *semmi* nem definiálható referenciális-fogalmi módon (hiszen így *valamivá* válna), hanem csak ebben az indefinit szállongásában, egy öndestruktív hasonlat hozzávetőleges módján. Következésképpen a „K betűk” materialitása – minden végtelen osztódás mellett⁹ – egyszerre van kívül és belül, a papíron és a tudatban, az észlelésben és a kognícióban, a hangban lévő írásban (a hangot egyszerre implikáló és ki is oltó – a ki-mondhatóság határait manifesztáló – megjegyzésben) és az írásban lévő hangban (nem tagolható, nem diszkretizálható visszhangban). Talán egyfajta (anagrammatikus) látencia ez – kevésbé performancia, például a hang(zás) megszólaltatásában, hangoztatásában megvalósuló performatív vagy tételező aktus¹⁰ –, a megjegyzettek beíródása (emlékezése), ugyanakkor anagrammatikus szóródása (felejtése), multiplikálódása a tudatban (vagy tudattalanban), materiális maradék módján (a szó mint seb, a szó megsebzésének értelmében is), ennek különböző (szenzorikus, tropológiai, emlékezeti, jelentéstani) effektusaival.

A „K betűk” keményen szólnak, vagyis szomatikus indexszel bírnak (a kemény az emlékezetbe történő beleíródásuk metonímiája vagy effektusa is lehet),¹¹ ez már

⁷ A benne vonatkozhat a költeményemre, de annak az előző sorban felvonultatott címére is (eszerint a *semmi* már a vers címében – persze még inkább annak szövegbeli idézett vagy iterált létmódjában – *szállong*). Filológiaiilag a vers címének írásmódja nem a költőtől származik, így a cím idézőjelek közötti megjelenése mintegy versbeli idézésének folyománya, mondhatni: onnan szívárogoz át a címbe.

⁸ Mint Saussure kapcsán Samuel Weber tömören összegzi a svájci nyelvész nyelvelméletének ilyen implikációit: Samuel WEBER, *The Future of Saussure. A Signifying Moment* = Uő., *Singularity. Politics and Poetics*, University of Minnesota Press, Minneapolis–London, 2021, 321–325.

⁹ Weber szerint Derrida a saussure-i differencialitás (játékának) lezárhatatlanságára, végtelenségére figyelmeztetett a strukturalista, lezárást implikáló rendszerelvűséggel szemben. A dekonstrukció hozadéka azonban korántsem merül ki ebben az inkább gesztusjellegű ellenvetésben, hanem a jelölő vagy jelölés, illetve ezt magát fel is függesztő (vagy aztán de Mannál: az inskripció) materialitásának a strukturalizmus szimbolikus logikáján messze túlmenő effektusaira figyelmeztetett (amelyeket Roman Jakobson is csak a „tudattalan nyelvi formálás” alakzatával tudott domesztikáló módon megragadni).

¹⁰ Haverkamp szerint „a performancia elmélete nem tehet mást, mint előfeltételezi a latencia elméletét.” (Anselm HAVERKAMP, *Anagrammatik der Gewalt. Benjamins Poetik der Latenz* = Uő., *Latenzzeit. Wissen im Nachkrieg*, Kulturverlag Kadmos, Berlin, 2004, 159.) Vö. még a kötet bevezetőjében, Uo., 16.; illetve Uő., *Anagramm und Trauma. Die vergessene Markierung* = Uő., *Figura cryptica*, 163–174.

¹¹ Nietzsche szerint: „talán nincs is semmi az ember egész előtörténetében, ami félelmetesebb és rémítőbb [unheimlicher] volna a *mnemotechnikájánál*. »Hogy valami megmaradjon az emlékezetben, bele kell égetnünk: csak ami szüntelenül fájdalmat okoz, marad meg az emlékezetben« – íme egy főtétel a világ legrégebbi (sajnos úgyszintén a leghosszabb életű) pszichológiájából [...]» (Friedrich NIETZSCHE, *A morál genealógiája. Vitairat*, ford. ÓVÁRI Csaba, Attraktor, Máriabesnyő, 2019, 42. [Kiemelés az eredetiben.]

a vers címére is érvényes volt („*Költőnk és Kora*”, nagybetűkkel szedve), vagyis a *kemény* sajátos tautológiát működtet, ugyanakkor modalizálja, retorizálja és szemantizálja is a „K betűk”-et (a *kemény* szó elháríthatatlan jelentéstani vonatkozásai okán). Ráadásul a *kemény* kifejezés is hangok és betűk között oscillál a „K betűkkel szól” paradox értelmében (adódik a kérdés: mi *kemény* itt, a hang vagy a betű?). A mondott tautológia így mégsem pusztán redundáns ismétlés, hanem – egy újabb szó, annak minden potenciális szemantikai következményével együtt (nemcsak a szó jelentéstani emlékezte révén, de annak betudhatóan is, hogy egyrészt a címre, másrészt a rímen keresztül a *költeményem*re referál, ami már önmagában is számos jelentést hívhatott elő, s ezeket a címbéli jelentéseket tovább értelmezheti). Ám nem egyszerűen szó követ szót, mivel ez az asszociativitás alapvetően a materiális hangzás differenciális hálózatában adódik. Saussure kifejezésével szólva a *keményen* itt nem pusztán valamilyen minősítő-attributív kifejezés, hanem a „*Költőnk és Kora*” cím, illetve a *költeményem* paraszémája. A *költeményem* esetében ez bekövetkezik a rím poétikai ekvivalenciája révén, de ettől függetlenül anagrammatikusan majdnem egészében tartalmazza a *keményen* hangsort. Vagyis a *keményen* valóban hang (a rímes hangzás) és betű (anagrammatika) között oscillál.

A *keményen* – *költeményem* önreflexív mozzanata előhívhatja a „középső” (1928–1932 körüli) József Attila-korszak egyik enigmatikus költői chiffre-jét, a „*kemény a menny*” szintagmát, amely az említett József Attila-i jelvándoroltató modulszerűség egyik markáns példája (sőt annak egyik kezdete) lehet az életműben. Ennek a trópusnak az auditív aspektusa nem hallható félre, sem a rímes hangzáshoz közelítő fonemikája, sem a tisztán jambikus lejtése, skanzió (*kemény*) és kádencia (*a menny*) együttese, amely – skandalást elősegítő – jellemzőkkel kifejezetten emlékezeti vonást ölt magára, emblematikus nyomatékkal íródva be az olvasói memóriába.¹² Egyfajta mnemotechnikai mátrixot jelent tehát (ez volna az itt körvonalazott hipotézis). Különös feszültségben áll az auditív jelleggel eközben a *kemény* taktilis nyomatéka, nemkülönben a *menny* potenciális vizuális jelentésével is, így legalább hármas érzékelési síkon építve fel a trópus szerkezetét, noha sajátos feszültségben is tartva azt. Jelentésszefüggése ugyanakkor ambivalens marad, ami a költőre olyanmilyre jellemző nyelvi kettőzésből, hibriditásból származik, érzéki és elvont minőségek, különböző szenzoriális mozzanatok, referencia és trópus között. Sőt, maga a *menny* szó is meghasad e jelentésirányok között (referenciaként a *mennybolt*, trópusként a transzcendens értelmű kifejezés között). Kifejezetten nyomatékos a *kemény* mint tapintási minőség vonatkoztatása a *menny* jelölőjére, mintegy kitörölve vagy legalábbis viszonylagosítva annak vizuális síkját. Ebben akár antiesztétista gesztust is sejteni lehet, amennyiben itt – az átvitel bizonyos olvashatatlansági effektusa révén – a *menny* tropológiai-mediális „fordíthatósága” kérdőjeleződik meg (ellentétben például az *Esti* kérdéssel, amelyben az *est* minden további nélkül fordul át – szintén

¹² Ismeretes, hogy Szabolcsi Miklós monográfiájának harmadik kötete ezt az idézetet viseli címként: „*Kemény a menny*”. József Attila élete és pályája 1927–1930, Akadémiai, Budapest, 1992. Érdekes, hogy Szabolcsi négykötetes József Attila-monográfiája mindegyik kötetéhez a költő adott korszakából választott idézetet, de a négy esetből csak a „*kemény a menny*” jelenik meg idézőjelben.

egyszerre haptikus és vizuális módon, költői figura etimologica által is megtámogatva – „lágyan takaró / fekete, síma bársonytakaró”-ba).¹³

A kifejezés és ellentételező származéka legalább három József Attila-versben fordul elő 1928 ősze és 1929 nyara között, ezek az *Óh szív! nyugodj!*, a *Harmatocská* és a *Tiszazug*. Az első (egyébként Ágnes Vanilla által megzenésített) versben a kifejezés az első versszak második sorában bukkan fel, erőteljesen allegorizált tájleírás keretei között: „Fegyverben réved fönn a téli ég, / kemény a menny és vándor a vidék”. Már ez a vers összekapcsolja egymással a költőre jellemző módon a tájleíró és szerelmi líra jelölőit, motívumait, így a „kemény a menny” modulja mindjárt ebben a kettős műfaji összefüggésben is olvashatóvá válik. Szemantikailag és tropológiai az első sor motivikus ismétlése vagy interpretánsa lehet (vö. *fegyverben – kemény, téli ég – menny*), ugyanakkor hangtanilag is annak e–é hangjait variálja, illetve ülteti át egy könnyen megjegyezhető formulába (mint mágikus beszédaktusba).¹⁴ Míg a „vándor a vidék” szerkezet ugyanezt teszi fonemikusan a „fegyverben réved” szintagmával, a *v* és *d* hangok mentén, illetve jelentésánál a *réved* és a *vándor* bizonyos közelségével. A második sor két szintagmája fonemikusan mintegy felbontja az első sort, annak különböző hangtani paradigmáit ismételve vagy variálva. (Hogy mennyire fontos itt a hangzás önreflexív és metafiguratív potenciálja és szerepe, továbbá mindenkori interszenzoriális közvetítettsége, azt a következő, harmadik sor kezdete is jelzi: „halakul a hó”). Míg a „Fegyverben réved fönn a téli ég” még viszonylag közelebb marad a referenciális nyelvhasználathoz (persze metaforizált-perszonifikált elemekkel), addig a „kemény a menny” jóval allegorikusabb jellegű nyelvi mátrixot implicál (a *kemény* haptikus értelemben konkrétabb referencialitással bír, mint a *fegyverben*, a *menny* elvontabb jelentéssíkot aktivizálhat, mint a „téli ég”). Az első sor elemeinek továbballegorizálása tehát hangtani síkon is megvalósul, mintegy könnyen megjegyezhető formulákat, mondásokat, Spruchokat állítva elő, ugyanakkor azonban jelentésánál és tropológiai éppen nem „megfejtve” az ismételt-interpretált sorokat vagy nyelvi állományt, hanem tovább hatványozva a már azokban is jelenlevő allegorikus kódot, annak ambivalenciáit. Akár azt is lehet mondani, a vers mintegy önmaga megjegyz(őd)ésének folyamatát generálja és inszenzírozza, szövegeződését ilyen folyamatként állítja elő (ennek analitikus-dekomponáló-széttagoló módusza pedig látványosan jelzi, hogy itt nem klasszikus-modern metaforizációról van szó). Ezzel ezek a szekunder alakzatok az általuk iterált sorok, szintagmák, trópusok textuális kísérteteivé válnak, felerősítve az azokban már jelenlevő kísértetszerűséget: az allegorikus (kép és jelentés, referencia és trópus közötti) megkettőzések kísértését.¹⁵ Tematikus,

¹³ Babits versének e vezérmetaforája bibliai idézetet is transzformálhat, a 104. zsoltár híres helyét: „A ki körülvette magát világossággal, és kiterjesztette az egeket, mint egy kárpitot.” Ezt Hegel a fenségesség példaként említette, vö. Georg Wilhelm Friedrich HEGEL, *Eszttikai előadások*, I., ford. SZEMERE Samu, Akadémiai, Budapest, 1980, 382–383. Ugyanitt hivatkozik a 90. zsoltárra is, amely pedig az *Esti kérdés* záróképét szolgáltathatta: „5. Elragadod őket; olyanokká lesznek, mint az álom; mint a fű, a mely reggel sarjad. 6. Reggel virágzik és sarjad, és estvére elhervad és megszárad.”

¹⁴ A líra mágikus jegyeihez lásd Heinz SCHLAFFER, *Geistersprache. Zweck und Mittel der Lyrik*, Reclam, Stuttgart, 2015².

¹⁵ A vers aztán ikonikusan is kísértetszerűségbe, a szerelem allegorikus, ugyanakkor az említett szét-

retorikai és hangoltsági síkon a fentiekkel korrelatív módon a vers gyászmunkát hajt végre, az eltávozott másik, a véget ért kapcsolat, maga az én bizonyos képzetének elbúcsúztatását (ennek részletesebb elemzésére itt nincs lehetőség).

A *Tiszazug* című vers egészen más műfaji keretben és szemantikai irányultsággal íródik, itt alapszinten egy szociális töltetű költeményről van szó, a címben jelzett régió paraszti (főleg idősebb) lakosságának tárgyi, természeti és animális, továbbá akusztikus környezetét, ugyanakkor mentális diszpozícióját, szociális imagináriusát avatva témájává, kölcsönözve hangot nekik, szólaltatva meg őket.¹⁶ A versben alapvetően valamiféle tehetetlenség, bénultság, nem-cselekvés atmoszférája bontakozik ki, az ökonómiai körforgásból kihullott szereplőkkel a középpontban („S mit ér a vén?”). Az utolsó versszak afféle, kompozitorikus értelemben is allegorikus pozícióba helyezett subscriptio-jellegű versszakkal zár: „És lágý a tanya, langý az ól. / Csillagra akasztott homály! / Kemény a menny. A gally alól / bicegő cinke sírdogál.” Ebben a strófában is felfedezhető az iterációs-szinonimikus intratextuális átírási logika: a „kemény a menny” a „Csillagra akasztott homály!” egyfajta megfelelője lehet (ugyanakkor viszonylagosítva is annak vokális – a felkiáltójelben jelzett – karakterét). A *csillag* nyilvánvalóan implikálja a *menny* mozzanatát, ugyanakkor az *akasztott* valamiféle hordozójaként vagy gyámként a *keményt* is, a *homály* opak, a vizualitásnak ellenálló jellege pedig szintén kapcsolatba hozható a *kemény* – átlátást, továbbhaladást stb. megakasztó – jelentésével. Ahogy a *homály* tulajdonképpen kioltja a *csillagot*, úgy a *kemény* is ellenáll a *menny* bizonyos jelentéseinek, megfosztja azoktól. Következtes, hogy a „bicegő cinke” már nem is igazán van jelen vizuális módon, hanem csak hangja hallatszik „a gally alól”.¹⁷ A „kemény a menny” – exponált ellentétben a „lágý a tanya, langý az ól” képzeteivel – egy kollektívum evilági és transzcendens megváltatlanságának emblémájaként olvasható. Ebbe a megváltatlanságba vagy kérügmatikus értelemben deficiens létbe az állatok is beletartoznak, szinte nincs versszak, amelyikben ne fordulnának elő állatok (legalább annyira fontosnak tűnén, mint az antropomorf szereplők), pontosabban animális komponensek az allegorikus ábrázolási módban: báránybunda, „puli pillanat”, tyúk, „pöttyös állatok” (itt az emberekkel azonosítva, a vers közepén), malacok, cinke. Az ebben a versben is jelenlevő kísértetszerűség, sőt, költői gyászmunka állati hangokban, pontosabban az antropomorf szereplők lelkéhez kapcsolódásában, ezek kölcsönös kontaminációjában nyilvánul meg: „Kárál a tyúk keservesen / az eresz alatt, mintha már / vénasszony lelke volna, mely / rimánkodóan visszajár.”¹⁸ A zárlatbeli cinke „sírdogálása” szintén ilyen auditív kísértetjelleggel öltöztet magára, „siratóének a halottakért”,¹⁹ amellyel a vers önprezentációs funkcióját nyeri el. A vers végére az elsíratás testamentáris effektusa tehát az animális instanciának

tagolás nyomait magán viselő alakjának evokációjába torkollik a zárlatában: „Vad boróka hegyén / szerelem szólal, incseleg felém, / pirkadó madár, karcsu, koronás, / de áttetsző, mint minden látomás.”

¹⁶ A vers referenciális alkalmát a *Tiszazugban* 1929-ben napvilágra került mérgezési büntettség-sorozat szolgáltatta. Vö. SZABOLCSI, I. m., 441.

¹⁷ A „bicegő cinke” részleges magánhangzós homofóniája ezt az akusztikus síkon színre is viszi.

¹⁸ A *rimánkodóan* lehetséges asszociációja lehet az imádkozás. Továbbá ebben a versben is előfordul a *révül* ige, akár a *réved* az *Óh szív! nyugodj!*-ban.

¹⁹ SZABOLCSI, I. m., 444.

(énekesmadár) utalódik oda, mintegy a „kemény a menny” kitételére adott válaszként. A tulajdonképpeni, strukturális érvényű kísértetszerűség azonban a „kemény a menny”-szerű modulok vagy alakzatok egyszerre intra- és intertextuális viselkedése, valamint feltételezettségi aspektusa, létmódja.

Látható, hogy noha a „kemény a menny” allegorikus jel vagy modul textuális létmódja és környezete mindkét esetben strukturálisan hasonló (műfaji, motivikus, referenciális, szemantikai, absztrakt), kontextusaik és vonatkozó jelentéseik már nagymértékben eltérnek egymástól. Különösen fontos textuális beágyazottságuk, a szövegeződésben való részvételük tekintetében, hogy ezek a vándorló jelek vagy modulok mégsem pusztán „kívülről” kerülnek be a mindenkori versbe, hanem annak belső, intratextuális dinamikájában keletkeznek vagy abból fejlenek ki, mintegy a szöveg potenciális fenotípusát szimulálva, ugyanakkor afféle interpretánsként íródnak bele a szövegbe, annak jelölési folyamatába. Mégis maguk is csak az adott versszövegben szemantizálódnak (lásd például a *lág*y – *ke*mény ellentételezést a *Tiszazugban*), vagyis maga az adott szöveg implicálja azt az allegorikus kódot, amely interpretálni engedi, potenciális jelentésekkel ruházza fel őket.

Az ugyanezen a nyáron keletkezett *Harmatocska* című négystrófás, dalszerű vers²⁰ ugyancsak tájköltészeti scenográfiát működtet, amelyet összeköt a költemény önreflexiójával, itt a második versszakban: „Lágy a táj, gyöngy az est; / tömött, fonott falomb. / Hegyek párája rezg / a halmokon s dalom.” A *dalom* ugyanúgy rezeg (illetve *ringadoz* a *málnatő* az első szakaszban), ám nyilván az auditív dimenzióban, mint a „hegyek párája” „a halmokon”, vizuális atmoszféraként vagy – Walter Benjamin azonos hasonlatát felidézve – auraként.²¹ A harmadik versszak ismét értelmezhető metapoétikai összefüggésben, valamiféle ars poetica-ként: „Hát dolgoztam hiven, / zümmögve, mint a rét. / Milyen könnyű a menny! / A műhely már sötét.” A „Milyen könnyű a menny!” jelölt megszólalás mintegy összesűríti a versbeszéd gracióz, csokornais jellemzőit, poetológiai emblémaként viselkedik, ismét csak allegorizálva is a tájat célzó leírást, a „*lág*y a *táj*, gyöngy az est”, „*fonott falomb*” és a „hegyek párája rezg” mozzanatait, azok meloszát az akusztikus síkon is megismételve (például a dupla *ny* ismétlődésében). A csillagok ugyanúgy *reszketnek*, mint a lírai én (vagy fordítva), ezzel a vers felállít egy *ringadoz* (kinetikus) – *rezg* (vizuális) – *reszketek* (fiziológiai-emocionális) paradigmátikus sort fonemikus, szinonimikus és mediális értelemben a vers egészen keresztül. Ehhez még hozzávehető a *zümmögve* akusztikus minősége a harmadik versszakban,²² ahol az én szólama áttételesen rovarszerű hangzáshoz is hasonlítódik, vagyis zoopoétikai aspektust nyer el.

²⁰ Vö. Uo., 420–424.

²¹ Benjamin az *aura* szó eredeti jelentésére rájátszva így fogalmazott: „Egy nyári délutánon pihenve követni egy hegyvonulatot a horizonton vagy egy faágat, amely árnyékot vet a pihenő emberre – azt jelenti: belelégezni e hegyek, e faág auráját.” (Walter BENJAMIN, *Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit* = Uő., *Gesammelte Schriften*, I. 2., Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1990, 479.)

²² Ez a nyelvi vonás is József Attila kivételes poétikai tudatosságát bizonyíthatja. Különösen, hogy az 1931–1933 között keletkezett tájvers-töredékek egyik darabjában ezek a jelölők egy alakzatban kapcsolódnak össze szintaktikailag is: „Gyenge muharos mezőt / terít a szél könnyedén, / a fű *zümmögő* időt / *ringat rezgő* levelén.” (Kiemelés tőlem – L. Cs.) Itt a két utolsó sor „képének” vizuális referenciája a rovar lehet.

Az én és a csillagok reszketése motívumának szemantikai-tropológiai effektusa abban állhat, hogy visszamenőlegesen értelmezi a „Milyen könnyű a menny!” sort az ikonikus síkon: ez a könnyűség a csillagfény vibrálásával, megfoghatatlanságával kerül metaforikus kapcsolatba, vizuális referenciát szolgáltatva a „könnyű a menny” emblémának, ám korántsem megfejtve, csupán olvasva azt. Továbbá a „reszketek, mint a fű” visszautal az ikonikus síkon a „zümmögve, mint a rét” hasonlatra, potenciálisan felvéve magába annak auditív mozzanatát (tehát a *reszketek* medializált kifejezéssé válik vizuális és akusztikus jelentésmozzanatok kereszteződésében). Vagyis a „Milyen könnyű a menny!” sor a természetlírai és poetológiai síkok összekapcsolásának is allegóriája, azaz egészen más kontextusban figurálja a „könnyű/kemény a menny” trópusát, mint a két másik vers. A *könnyű* és a *kemény* részben antonimiként viselkednek, ugyanakkor a *könnyű* szintén a hangzás szövegbeli materiális implementálásában érdekelt (a *k* és a kettős *ny*: *könnyű–menny* síkján). Tehát egy rögzített szemantikai ellentét helyett itt inkább differenciális a viszony a „könnyű a menny” és a „kemény a menny” alakzatai között.

A „kemény a menny” mint versek közötti vándorló modul retorikai státusza is különbözik: az *Óh szív! nyugodj!*-ban a leírás része (persze mint fentebb látható volt, ez egyszerűsítő megállapítás, amennyiben az első sor újrafogalmazó-ismétlő-transzformatív alakzatát hozza létre), a grammatikai énhez rendelhető, ugyanakkor a címbe, aztán a második, illetve utolsó versszakban megszólaló vokális mozzanatok, a pragmatikai és retorikai én megnyilatkozásai („Hol is vagyok?”, illetve „Óh szív! nyugodj!”) mintegy válaszként is értelmezhetők a „kemény a menny”-ben jelzettropológiai-szemantikai viszonyokra. A *Harmatocskában* a „Milyen könnyű a menny!” akklamációja jelölt vokális (skandáló) aktus, afféle felkiáltás. A *Tiszazug* esetében a „Kemény a menny” szintaktikailag és interpunkció útján elválasztódik a közvetlen szöveggörnyezetétől (összességében a vers egészének szcenografikus szólamatól) és ebben az izolált státuszában sajátos gnóma nyelvi alkatát ölti magára. Ugyanakkor a közvetlenül elébemenő sor nyilvánult meg a *Harmatocska* vonatkozó sorához hasonlóan hangsúlyozott vokális aktusként („Csillagra akasztott homály!”), a retorikai én megnyilatkozásaként, amelyre a „kemény a menny” afféle személytelen válaszként, a grammatikai én közleményeként hangzik el vagy íródik le (persze itt is ismételve-átírva-transzformálva a vokálisan exponált sort). Következésképpen így, hogy a vers zárlatában a „bicegő cinke sírdogál”-ása kerül a gyász munka tematikus végrehajtójának szerepébe (abból a szempontból is konzekvensen, hogy a vers nemcsak embereknek, de állatoknak, sőt kiasztikus kereszteződésüknek állít emléket). Látható ugyanakkor, hogy a modul mindenkor textuális létmódja különböző énfigurációk korrelátumait feltételezi, aktiválja. Allegorikus szerkezete magának az énnak az allegóriában implikált struktúráját hozza játékba: általánosság és különöség feszültségét, amely leolvasható a modul én-figurációs csomópontként működő jellegzetességéről, arról, hogy benne vagy környezetében perszonális és személytelen szólamok, beszédmódok kereszteződnek.

Mindhárom esetben a vándorló modul összetett, hibrid jellegű nyelvpragmatikai, retorikai, modális, szemantikai viszonyokban jelentkezik a szövegek textúrájában és

lírai beszédvégrehajtásának folyamatában (mind az opszisz, mind a melosz szintjén). Allegorikus nyomatéka a szövegeződés konstellációinak olvasásában, ugyanakkor sajátos fixálásában is megnyilvánul alapvetőbb szinten. Vagyis az allegorikus vonás nem csupán a beazonosítható topológiai síkon, az alakzatban mint olyanban figyelhető meg (érzéki és elvont, referencia és trópus kettőzésében), hanem a versszöveg textuális kifejlésének figuratív alakzataként, ugyanakkor megszakításaként, ebben az értelemben egyfajta jeleként, inskripciójaként is értelmezhető. Ekképpen az allegorikus viszony nem pusztán az egyes, izolálható trópus szintjén, de alakzat és szöveg(esülés) közötti dinamikus differenciális mozgásokban létesül. Mondott egyes trópus már mindig is effektusa az említett differenciális viszonynak, ugyanakkor utólagosságában mégis elő is idézi, de legalábbis többértelművé teszi azt. A vándorló modul mint sajátos chiffre felfogható a textuális környezetéből (akár mint morajból) történő szelekcióként – hordozza vagy evokálja ezt a morajt, ugyanakkor hatványozza is, újra megszólaltatja azt (a visszhang-effektus értelmében). Eme audiomateriális oldal mellett, ezzel összefüggésben pedig a már tárgyalt allegorikus vonás pregnánsabb előlépése a modulban erősíti fel a szöveg többértelműségét, bizonyos olvashatatlanságát.

Miként lehet értelmezni részletesebben magát a modult, annak nyelvpragmatikai, grammatikai, retorikai, auditív, metapoétikai, szemantikai, szemléleti szerepét? A „kemény a menny” szintagma mint mnemotechnikai entitás első szinten deixis-ként működik, a *mennyre* történő rámutatásként. Ugyanakkor nyitva hagyja nemcsak a két lexikai elem összekapcsolásának jelentéstani alapját, hanem magát a metaforikus felcserélés elvét bizonytalanítja el. Hiszen nem helyettesítődik a *menny* valami mással, tárgyi értelemben (vagy ha igen, nem derül ki, hogy mivel), noha grammatikailag (és hangtanilag) azonosítás megy végbe. Ugyanakkor a *kemény* mint perceptív (haptikus) minőség a *menny* metonímiájaként nyilvánul meg, sőt, metonimizálja a *mennyet*, legalább annyira, mint amennyire metaforizálja is azt. A *menny* mint jelölő ezzel katakrézissé is válik, ami által egyúttal virtuális tulajdonnévként is viselkedik. Mégsem pusztán a *menny* önmagában, hanem a teljes „kemény a menny” formula nyilvánulhat meg potenciális tulajdonnévként, mégpedig a fonemikus párhuzam révén, amihez képest a grammatikai azonosítás mondhatni másodlagos (tautologikus) vagy utólagos jellegű.

Ez az azonosítás tehát úgy oldható fel, hogy a *menny* identifikációja a *kemény* minőségén keresztül történik, utóbbi nyelvtanilag elsődleges a megnevezetthez képest. De nemcsak grammatikailag és szintaktikailag, hanem a beszéd fonemikus (a *menny* materiális módon mintegy a *kemény* visszhangja), illetve hangoltsági – újfent nem egyszerűen grammatikai vagy pragmatikai – nyomatékának síkján (akárcsak később az *Eszmélet*-beli „Sebed a világ” esetében: nem előbb a világ jelenik meg, hogy aztán sebként azonosítódjon, hanem a seb az elsődleges, csakis sebként jelenhet meg tehát a világ, nem egy konstatív közlés vagy regisztrálás, referenciális rámutatás módján). Ekképpen a szintagma mint formula performatív jellegéről tanúskodik. Ez a performatívum abban az értelemben is tételező jellegű, hogy – a hang olyan phüsziszeként, amely „nem akusztikus” jellegű, hanem „kommunikáció és test között formálódik és

reprodukálódik”²³ – mintegy afficiálja, mondhatni megsebzí, perforálja a hallgatót vagy a mondót a *kemény* ilyen elsődlegességével. A *kemény* skanziója úgyszólván ütés (taktilis jellegű mind jelentéstani, mind hangoltsági-ritmikus síkon), az ógörög typos értelmében²⁴ bevésés mint inskripció. Diktátumszerűsége éppen ebben az in-herens visszhang-struktúrában exponálódik: elhangoztatása, ki-mondása, de- vagy exklamálása (más szempontból: mágikus mondása) mindig abban áll, hogy „vissza-utaljon önnön visszhangjára és éppen ezáltal formálja ki magát”.²⁵ Látható a fentiek után, hogy a formula egyszerre hordoz magán performatív és materiális vonásokat.

Így az alakzat abban az értelemben is metapoétikai trópus lehet, hogy magának a nyelvi (hangzásbeli, anyagszerű, tulajdonnévszerű, anagrammatikus stb.) matériának a jelentésképzéssel szembeni ellenállására irányíthatja a figyelmet. A *kemény* innen nézve a *menny* (hagyományos értelemben vett) jelentésekkel való felruházhatóságának akadályaira utal. Mondott performatív jellemzői, a „(i) *kemény* (!) a menny” mint performatívum ebben az értelemben egyfajta ismétlést jelent (amelyet akár egy fonemikus, ilyen módon materiális kapcsolat indukálhat), olyan ismétlést, amelyben – Freuddal szólva – „az elfojtottat mint jelenbeli élményt ismétlik, ahelyett, hogy [...] emlékeznének rá mint a múlt darabjára.”²⁶ A *menny* mint a *kemény* visszhangja olyan ekhó, amely ki is törli önnön jelentését, elbizonytalanítva közlés és információ, jel és moraj, külső és belső különbségét. Ugyan a *kemény* felfogható külső effektusként, amely a szubjektumban visszhangzik (*menny*), akár pulzál, ám nem annyira annak bensőségességében, hanem külsővé téve a szubjektivitás észlelését és önérzékelését, ezért is hozva játékba annak fizioiógiáját. Az „elfojtott mint jelenbeli élmény” ismétlése – az ismétléskényszer (Wiederholungszwang) értelmében – ugyanis tett (Tat), megcselekvése (ausagieren) az elfojtottnak.²⁷ Ez az ismétlés mint tett, mint megcselekvés azonban egyúttal mindig átvitelt („Übertragung”, ismeretesen Freud másik fontos terminusa) is implikál, átvitelként – nem az elfojtott lineáris-identikus jellegű felszínre hozatalaként – megy végbe. Vagyis az elfojtott nem referenciálisan, hanem mindig is áthelyezett módon, például „elfojtási sebhelyekre”-re (!)²⁸

²³ Vö. Petra GEHRING, *Die Wiederholungstimme* = Uő., *Über die Körperkraft der Sprache. Studien zum Sprechakt*, Campus, Frankfurt am Main, 2019, 89.

²⁴ Vö. Jean-Luc NANCY, *Zum Gehör*, Diaphanes, Zürich–Berlin, 2010, 56. A *typto* ütés, csapást jelent.

²⁵ Uo., 48. A „*Költőnk és Kora*” aztán ebben az irányban szálazza tovább diktálás és beszélés, hallgatás és olvasás, beszélő és scriptor-alany kettősségeit.

²⁶ Sigmund FREUD, *Jenseits des Lustprinzips* = Uő., *Studienausgabe*, III., *Psychologie des Unbewussten*, S. Fischer, Frankfurt am Main, 1989, 228. (Kiemelések az eredetiben.)

²⁷ Freud ide kapcsolódó másik írásának kifejezései szerint, vö. Sigmund FREUD, *Erinnern, Wiederholen, Durcharbeiten* = Uő., *Studienausgabe. Ergänzungsband. Schriften zur Behandlungstechnik*, S. Fischer, Frankfurt am Main, 1982, 205–215.

²⁸ A *Verdrängungsnarbe* kifejezés Freud kései nagy tanulmányában, a *Der Mann Moses und die monotheistische Religion*ban fordul elő: az ösztönrezdülés (Triebregung) gátoltsága és elfojtása nem szünteti meg azt, „ezzel a folyamat nem zárul le, az ösztön vagy megőrizte erősségét, vagy újjáéled, vagy pedig új alkalom ismét feléleszti. Ekkor megújítja az igényét, és mivel számára az út a közönséges kielégítéshez elzárva marad azáltal, amit az elfojtási sebhelynek, hegnek nevezhetünk, úgy máshol, egy gyenge ponton másik utat tör magának a helyettes kielégülés felé, amely így mint tünet jelentkezik, az én beleegyezése, sőt megértése nélkül.” (Sigmund FREUD, *Studienausgabe*, IX., *Fragen der Gesellschaft. Ursprünge der Religion*, S. Fischer, Frankfurt am Main, 1997, 572.) A „Sebed a világ” aposztrófikus

merőlegesen vagy azoktól eltérve ismétlődik – hiszen ha mint olyan válna tettként megismételtté, akkor ez a tudat reflexív struktúráját feltételezné, márpedig éppen utóbbival áll ellentétben (lehet, hogy az elfojtott már mindig is átvitt létmódja akadályozza az elfojtottról alkotható referenciális-kognitív tudást). Ennek az átvitelnek a struktúramozzanata itt a „kemény a menny” chiffre allegorikus természetét jelenti (az átvitel pedig a „fegyverben réved” és a „téli ég” lecserélését a *keményre*, illetve a *mennyre*). És mindazt, amit a chiffre magával hozott, amiként megnyilvánult: a *kemény* perforáló performatív hatását, az allegorikus megkettőződés cezúráját vagy törését, a fenséges traumatikus mozzanatát (erről később). Ezekben az átvitelekben nem az elfojtott tör felszínre, hanem sokkal inkább közvetett, sűrített, deformált, s átvitt módon ismétlődik, aktivizálva az elfojtás erőszakának nyomait.²⁹

Látható, hogy az intratextuális transzformáció nem csupán az alakzat és szövegi környezete között, de magán az alakzaton belül is végbemegy (ám nem egyszerűen valamilyen automatikus vagy strukturális ismétlés módján, hanem a *kemény* hangoltsági nyomatékának köszönhetően). Ezt sajátos rezonancia, újraelhangzás módján teszi, mintegy a mondó vagy hallgató testében és testeként rezegve, rezonálva: „a hangzástest [Klangkörper] ugyanakkor mindig az a test is, amely elhangzik, és a ráhallgató testem, amelyben elhangzik, illetve amely felhangzik tőle.”³⁰ Ezáltal mintegy az inskripcionalizálódás, az inskripcióvá válás útjára léptetve a formulát. Ez tehát mintegy önmagában is színreviszi az ismétlés következtében materializálódó profilját, az emlékezeti beíródás mozzanatát, ám nem valamilyen tudatos, intencionált, konvenció által működtetett mnemotechnika, hanem a performatív ismétlés, az ismételt uralhatatlan előlépésének függvényében. Az ilyen ismételt nyomok, emlékenyomok (Gedächtnisspur) Freud szerint ismeretesen olyan emlékezeti maradékok (Erinnerungsreste), „amelyeknek semmi közük a tudatossá váláshoz.”³¹ Erősségük és tartóságuk azzal a feltétellel áll egyenes arányban, hogy „az őket hátrahagyó folyamat sosem vált tudatossá” („niemals zum Bewußtsein gekommen ist”). Ha ez a folyamat maradéktalanul tudatossá válna, akkor nem hagyhatna hátra ilyen nyomokat, maradékokat. Ebből vezeti le Freud híres, irodalomtudományos összefüggésekben is sokfelé (például Walter Benjammánál) idézett tételét: „egy emlékezeti nyom tudatossá válása és hátrahagyása ugyanazon rendszer számára egymással összeegyeztethetetlenek.”³²

Észrevehető, hogy Freud felől is megerősíthető a „kemény a menny” alakzatának mint ismétlésfüggő modulnak az egyszerre textuális és iterábilis létmódját alkotó,

akklamáció (nem egyszerűen gnóma) innen nézve így is megfejtethető: éppen az elfojtott világ avagy a világ elfojtása hagy hátra sebeket az énben vagy énen vagy inkább a megszólított te-n – és éppen a megszólítás által. (Gottfried Benn olvasóinak távolról eszükbe juthat a „das gezeichnete Ich” többértelmű chiffre-je a *Nur zwei Dinge* című vers zárlatában.)

²⁹ „Mindez azonban azt is világossá teszi, hogy nem egy meghatározott eseményt ismételnék pontos másolatban, hanem az elfojtott ösztönrezdülés körül feszülő *konfliktust*.” (Birte LÖSCHENKOHL, *Freiheit und Wiederholung. Politisches Handeln ohne Zukunft*, Fink, Paderborn, 2018, 73.)

³⁰ NANCY, I. m., 15. „A rezonancia a hangzástest rezonanciája, amely saját maga számára hangzik el újra, és a hangzósság rezonanciája egy ráhallgató testben, amely odahallgatva maga is elhangzik.” (Uo., 53.)

³¹ FREUD, *Jenseits des Lustprinzips*, 235.

³² Uo.

illetve dinamizáló összefüggése: az aktív értelemben vett, nem pusztán lehetőségként vagy struktúraként adott idézhetőség, az újramondásban mint külső és belső ellentétét elbizonytalanító reprodukálhatóságban. Ami itt viszont különösen fontos: a Freud által emlegetett folyamat jelen összefüggésben textuális folyamatot jelent, a szövegesülésnek a mozgását, amelyből – mint egyfajta nyelvi és a nyelv peremét is mozgósító látenciából – bármilyen kívülről, fejből megtanulható, tudható emléknymom mintegy kiemelkedhet. Pontosan abban az értelemben, ahogyan fentebb kiderült, ezek az emléknymomok mint ismételhető, idézhető (illetve: már mindig is idézett) modulok csakis az élébemenő szövegi folyamatok, illetve textuális környezetek transzformatív, átírási, mintegy olvasási (vagy az olvasásból mint textuális móduzból fakadó) alakzataként nyilvánulnak meg, juthatnak egyáltalán olyan nyelvi jelenléthez, amely idézhetővé teszi őket. Vagyis ez az idézhetőség nem pusztán a jel(ölő) fogalmából eredeztethető strukturális iterabilitást jelent – illetve, ha már Derrida nyelvén fogalmazunk, akkor azt kellene mondani, ez az ismételhetőség nem pusztán (eleve adott?) jelek strukturális ismételhetőségét nyilvánítja meg, hanem a *différance* dimenziójából történő kifejlésükből, avagy – azt meg is szakító – arra való visszautalásukból eredeztethető. Minden ismételtsben a *différance* mozgása vagy dimenziója (egyszerre, de nem teljesen homogén nyelvi és történeti mozgás) idéződik meg valamiképpen, noha látens, nem teljesen tudatosítható vagy reflektálható módon (vö. Freud *elfojtott* fogalmával).

A „kemény/könnyű a menny” részleges eufonikus vonása félreismerhetetlen tehát és képes felülírni a jelentéstani ellentétet vagy feszültséget. Memorizációs nyomatéka viszont implicit módon anagrammatikus viselkedését vagy létmódját állítja elő, rajzolja ki. Mármint ez az effektusa a látens kívülről megjegyzésnek nem bír rögzített eredettel vagy lokalizálható, netán formalizálható szövegi helyszerűséggel (filológiai locusként azonosítható származással), ugyanis végső soron nem eldönthető: ezek a modulok a szövegekből kiszakadva, a szövegek közötti cirkulációban válnak mnemotechnikai elemekké, vagy már mindig is ilyenekként léteztek? Immanens textuális alkatuk ez, vagy pedig az ismételhetőség, idézhetőség műveli ezt velük? Mint látható volt, e modulok – mint egyszerre alakzatok és inskripciók – textuális-poétikai megképződése mindkét lehetőséget affirmálhatja, egyszersmind túl is van egy ilyen vagylagosságon: ezek a textuális modulok az adott vers szövegződésének termékei, arra vonatkoznak vissza, abból emelkednek ki (emergálnak), ugyanakkor allegorikus létmódjuk függvényében ki is válnak abból, úton vannak más versekbe, szövegekbe, avagy azokból térnek vissza – virtuális emlékezeti effektusként – az aktuálisan olvasott versszövegbe (mondhatni textuális kísértetekként), e visszatérés által hatványozva allegorikus jellemzőiket.

Ismert tapasztalat, hogy az emlékezetben (akár önkéntelenül) megragadt és potenciálisan bármikor, nem szándékolt módon visszatérő, a tudatban vagy egyszerre belső és külső visszhangkamrában felcsendülő vagy elhangzó verssorok, töredékek nagyon gyakran nem is rendelhetők konkrétan beazonosított, címmel rendelkező szöveghez. Emlékezés és felejtés itt tehát különös összefonódásban, kölcsönös interpenetrációban mint nem totalizálható történésben működnek, indukálják egymást.

A József Attila-féle vándorló modulok poétikája mintegy a líra nyelvének illeten memorizációs feltételezettségét, illetve ennek vonatkozó hatásösszefüggéseit szimulálja (avagy ezekben szimulálja, prezentálja önmagát). Ám nem formális-absztrakt értelemben, hanem mint előreláthatatlan materializációs, performatív és ugyanakkor virtuális szemantizációs mozgások és a jövőből érkező visszatérések médiumát. Ezért sorjáznak e versekben a túlélés, az utóélet figurációi (a *látomás*; a *rezgés* szinonimái, *dalom*; kísértetek, az állati hangok gyászszólamként való inszenírozása vagy hangolása). Ezeknek a spektrális figurációknak, utó-képeknek a modulok allegorikus indexszel bíró beíródásában, vándorlásában, cirkulációjában, visszatérésében rejlik a textuális alapjuk.

Ha a versek mondhatni e modulok retorikai és szemantikai viselkedését, hatás-effektusait tesztelik, akkor következésképpen adja magát a kérdés, miben lehetne megközelítőleg látni a „kemény a menny” formula (mint sajátos „pátoszképlet”) jelentéstani-szemléleti implikációit és kontextusait, ha már ekkora jelentőséget tulajdonítunk neki? Feltételezhető, hogy a „kemény a menny” chifre emblematisan a líra természeti kódja problematizálásának háttére előtt értelmezhető, a lírai szubjektum természeti korrelátumának antagonisztikus rögzítésén túl (vö. például a „reszketek [...] mint a csillagok” többértelmű költői képével). A formula egyszerre eufonikus és materiális (ez utóbbi a hangoltsági és akusztikus komponens értelmében) jellege oszcillációban tartja azt különböző nyelvi paradigmák között, egy esztétizáltabb (nyugatos) és egy materializáltabb (avantgárd) nyelvi közeg között, ugyanakkor például az inherens visszhang-jelleggel, hangoltsági gerjesztődéssel és inskripcionális effektussal túl is mutatva ezeken. Nem a költői kifejezés esztétizáló funkciója (mintegy szekundér jelrendszerként a reprezentáció kódjai mellett vagy azok fölött),³³ hanem emlékezetes, emlékezetet létesítő karaktere a sajátja, ahol a (vizuális) referencia nem annyira denotátumként, mint inkább a medializált nyelv (allegorikus és hangzós-materiális nyelvi komponensek)³⁴ közegében nyomként nyilvánul meg. Ennek a kívülről megjegyzésnek tehát olyan notáció a korrelátuma (a nem-kép, nem ikonikus jellegű képiség, ezért is *kemény*),³⁵ amelynek hagyományos metaforálásként (Hegel „összehasonlító művészeti formájának” megfelelő) értelmezése problematikus. Sokkal inkább egyfajta fenségesség(i szimbolika) effektusát produkálja, mind nyelvmateriális, mind jelentéstani síkon. A *keményben* és a visszhang cezúrájában adódó törés sajátos hangvesztést vagy afóniát is implikál, nem-mondást

³³ Fennáll a gyanú, hogy Hankissnál is lényegében reprezentációesztétikai alapokon, ha az azoktól történő elhajlásként is, értelmeződnek a „komplex képek” trópusai. Itt a *természetes* kifejezés naturalizáló képzelete a viszonyítási pont legalábbis nemegyszer, ennek révén az értekező a komplex képeket visszaköti feltételezett referenciákra, a nyelvi kifejezőerő kontrollját kísérve meg. Vö. HANKISS Elemér, *József Attila komplex képei* = Uő., *A népdaltól az abszurd drámáig*, Magvető, Budapest, 1969, 13–40.

³⁴ Egyszerűbben szólva: a „komplex képek” egyúttal komplex hang(zás)i és betűkonfigurációk, netán inskripciók is.

³⁵ Paul de Man két sokat idézett tanulmányban dolgozta ki a jel, a notáció, a kívülről megjegyzés és a fenségesség kölcsönös összefüggéseit Hegelnél, vö. Paul de MAN, *Sign and Symbol in Hegel's Aesthetics and Hegel and the Sublime* = Uő., *Aesthetic Ideology*, University of Minnesota Press, Minneapolis–London, 1996, 91–118.

a mondásban, egyfajta traumát, amely még inkább kiemeli a versek gyászmunka-jellegét (újfent kapcsolhatónak mutatva a trópuszt a „Sebed a világ” inskripciójával). Ez az afónia vagy vonatkozó trauma „negatív bizonyosságot”, Kant fenséges-fogalma értelmében „negatív ízlésítéletet” feltételez.³⁶ Hegel szerint az emlékezet (Gedächtnis) neveket jegyez meg, olyan szavakat, amelyeket nevekként rögzít,³⁷ és a fenséges értelmezésében is kardinális szerepet mondhat magáénak.³⁸ A költészet mnemotechnikájának és medialitásának kontextusában pedig egyenesen tulajdonnevekként írva be ezeket vagy ilyenként viselkedtetve őket.³⁹ Így, amikor József Attila egyik kései költeményének, a már szóba hozott „Költőnk és Korá”-nak ihlete vagy verscsírája az utolsó versszak (a [Jön a vihar...]-ból is emlékezetes) rímei vagy rímokra (nyúl – lekonyúl – alkonyúl) alapján szerveződik, akkor ezt itt aligha valamilyen esztétikai eufónia, sokkal inkább e materiális hangzaskomplexum potenciális tulajdonnévként való megjegyzése indukálja.

Ez a fenségességi komplexum szemléleti síkon pedig annak a korrespondanciának a felszámolódását jelezheti, amely az európai kultúrtörténetben a természeti rend és a morális kód között, éppen a csoda révén, állt fenn, ahol is a kanti értelemben ez a – fenséges által manifestált⁴⁰ – csoda „az ész eszközeként” működött: „Kant fensége a csodát lényegében a törvények természeti és morális rendjének kifejezésévé tette.”⁴¹ A „kemény a menny” gnómába, chiffré-be vagy inskripcióba lényegében ennek a hagyománynak – mind a dualista rendnek, mind a „csoda” törvényelvű funkcionalizációjának – a modernsége már bekövetkezett felszámolódása sűrítődik bele. Ez az összefüggés olyan versek paradigmaképző vonulatának minősülhet, mint a *Téli éjszaka* vagy az *Eszmélet*, amelynek hetedik versszaka a mondott komplexum (temporális értelmezettségű) artikulációjának mesterpéldája lehet:

³⁶ Vö. Petra GEHRING, *Ob die Stimme lügt. Klaus Altmann – Klaus Barbie = Uő., Über die Körperkraft der Sprache*, 160.

³⁷ de MAN, I. m., 102.

³⁸ „Mert képzőművészet nem alakulhat ki itt [a zsidó szemléletben és annak szent költészetében], ahol lehetetlen Istenről kielégítő képet felvázolni; itt csak a képzelet [Vorstellung] költészete terjedhet el, amely a szó révén nyilvánul meg.” (HEGEL, *Esztétikai előadások*, I., 380.)

³⁹ Vö. KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Medialitás és önprezentáció a költészetben = Uő., Metapoétika. Önprezentáció és nyelvszemlélet a modern költészetben*, Kalligram, Pozsony, 2007, 28.

⁴⁰ A híres mondat: „Két dolog tölti el elmémet mindig új s egyre fokozódó csodálattal és hódolattal, minél gyakrabban és hosszabban gondolkodom el róluk: a csillagos ég fölöttem és a morális törvény bennem.” (Immanuel KANT, *A gyakorlati ész kritikája*, ford. PAPP Zoltán, Ictus, Szeged, 1998, 189. [Kiemelés tőlem – L. Cs.]

⁴¹ Lorraine DASTON – Katharine PARK, *Wonders and the Order of Nature 1150–1750*, Zone Books, New York, 1998, 363. A könyv utolsó mondatai: „A hatalmas, hat évszázad által tanúsított [...] változások ellenére az európai kultúrában egy sodor töretlen maradt, végighúzódnak a cselekvés, gondolkodás és érzés legkülönbözőbb módjain. Voltaire és Aquinói Szent Tamás számára ugyanúgy, ahogy a burgundi hercegek és babonás parasztok számára, a természeti rend egyúttal erkölcsi rend is volt a morál – mint minden, ami az emberihez tartozik, a politikumtól az esztétikumig – tág és némileg régimódi értelmében. Ezért a természet elhajlásai mindig erkölcsi jelentéssel töltődtek fel, legyenek ezek a haragvó Isten figyelmeztetései, a játékos természet időtöltései avagy fogyatékoságok a világegyetem egységeségében. Még Kant is, a kóbor csodáknak a törvénymegtartó fenségesbe való átváltoztatásában elismeréssel adózott a rendek ama dualitásának, amelyet a csodák kötöttek össze: »a csillagos ég fölöttem és a morális törvény bennem.«” (Uő.)

Én fölnéztem az est alól
az egek fogaskerekére –
csilló véletlen szálaiból
törvényt szőtt a mult szövőszéke
és megint fölnéztem az égre
álmain gőzei alól
s láttam, a törvény szövedéke
mindíg fölfeslik valahol.

SZMESKÓ GÁBOR

A Pilinszky-esztétika újrapozicionálása Mártonffy Marcell: *Biblikus hagyomány és történelmi tapasztalat Pilinszky esszéiben. Poétika és teológia II.*

Mártonffy Marcell Pilinszky-kutatásainak bő tizenöt év alatt született szövegeit fogja össze a 2019-ben kiadott habilitációs értekezés, a *Biblikus hagyomány és történelmi tapasztalat Pilinszky esszéiben*, amely 2020-ban elnyerte az Artisjus-díjat. Nagyon is méltónak kell tekintenünk a Mártonffy-könyvet erre az elismerésre, mivel megközelítésmódjában és témaválasztásában is újszerű mind a Pilinszky-irodalomban, mind a hazai kritikai életben. Külön öröm – legalábbis számomra –, hogy Mártonffy Marcell az Alföld 2021. októberi Pilinszky- emlékszámaiba mint interjúalany és mint recenzált szerző is megjelenik, ami az irodalmi nyilvánosság szélesebb körei számára is egyértelműbbé teszi, hogy méltán tekinthetjük őt avatott Pilinszky-értő teológus–irodalmárnak. Korábban megjelent könyvei, fordításai – a jelenből nézve – egészen egyértelműen utalnak kutatói tekintetének és beszédmódjának kiépülésére. S ez a nagyfokú gondolkodási koherencia az, amelyből többek között az is következik, hogy e majd húsz év során keletkezett kötet egységesnek tűnik föl.¹

Mindenekelőtt érdemes egy jelenségre fókuszálnunk: a Mártonffy-mondatra. Talán ezen a ponton tudjuk a legszemléletesebben megragadni gondolkodásának sajátosságát. A jelenség első alkalommal alá- és mellérendelt tagmondatok, bővítmények, betoldások és felsorolások ijesztő tömegével lepi meg az olvasót. Mártonffy a Pilinszky-életmű szélesebb kontextusát felvázolva, sokszor utalásszerűen kapcsolódik a legelemibb kérdésekhez, s igyekszik mellőzni a rövid, leegyszerűsítő kijelentéseket. Nem meghatároz, hanem felmutat. Nem rámutat, hanem körüljár. Meghagyja az olvasónak, hogy megtalálja, pontosabban, hogy keresse azt a pontot vagy köztes területet, amelyről szó van. Ez a precíz, irányadó magatartás szüli a hosszú,

¹ E tekintetben eligazításként értelemezhető a kötet alcíme – *Poétika és teológia II.* –, amely *Az újszövetségi példázatok irodalma* szemlélet- és megközelítésmódjához irányítja az olvasót (egyáltalán nem alaptalanul). A könyv egységességének képzetét még akkor is fenntartom, ha Mártonffy ezzel köztudottan nem ért egyet.

sok pontosítást, kiigazítást tartalmazó mondat típust, amely sajátos ízt kölcsönöz a könyvnek. Persze ebből adódhat egy jelentős probléma: vajon tapintatos állításai képesek-e karakteres gondolat közlésére? Didaktikailag jól elhelyezett összefoglalói, irányadó megjegyzései, s gondolkodásának visszatérő számai kellő bizonyosságul szolgálnak e tekintetben az olvasó számára. Kijelenthetjük, hogy nagyon is karakteres s következetesen vezetett véleménnyel találkozunk a könyvben. Szalagyi Csilla tapintatosan megemlíti „a koncentrált olvasói figyelem folytonosságának” kihívását,² amivel a szöveg gondolati megterheltségére, túlsúlyfoltosságára mutat rá. Ahogy Szalagyi mellett Visky András is jelzi,³ a szöveg szépirodalmi igényű megformáltsága azonban kárpótolja az olvasót az újraolvasás közben. Példaként erre a tartózkodóan megnyilvánuló, a párbeszédre nyitott, ugyanakkor rendkívül határozott állásfoglalású beszédmódra idézek egy mondatot, amely nagyon elegánsan és informatívan nyilvánítja idejétmúltnak Pilinszky teológiai gondolkodását és beszédmódját:

Aligha szükséges hangsúlyozni, hogy ő maga [Pilinszky] kikristályosodott szemléletmódja ellenére sem emel traktátusok érvelő és megvitatható okfejtéseinek koherens és sokfelől megtámogatott alapzatán nyugvó hittudományi építményt, sokkal inkább a nagy keresztény szimbólumok konvencionális – a katolicizmusban a tridentinai zsinattól egészen az 1960-as évek közepéig (a II. vatikáni zsinatig), de jórészt a zsinat részlegesen megvalósuló reformtörekvéseinek utóidejében is kizárólagosságra igényt tartó, noha értelemszerűen történeti meghatározottságú – magyarázataihoz kapcsolódik, ezek alkalmazási lehetőségeit aktualizálja saját poétikai és a történelmet érintő gondolatmeneteibe. (27.)

Mártonffy mondataiban szerves egységet alkot az egyes szövegekben megnyilvánuló beszéd- és gondolkodásmód, amely nem kíméli saját magát sem attól, hogy számonkérje azt a világhoz és nyelvhez való viszonyt, amelyet az elemzendő szövegtől is elvár. Nem nehéz felismerni metódusában Ricoeur, Derrida és Blanchot hatását.

Pilinszky publicisztikai írásait ma már széles körben ismertnek nevezhetjük. Vonatkozó szövegeit a 2000-es évek elejétől publikáló Mártonffy számára már elérhető volt az 1999-es *Publicisztikai írások* (az eddig legteljesebb és példaadó alaposággal jegyzetelt kiadás), s a 2000-es évekre már a költő esszéit is viszonylagos rendszerességgel hivatkozta a kritika. Persze pontosabb képet kaphatnánk, ha az 1982-es, nagyhatalús s figyelemfelkeltő *Szög és olaj* kötettől kezdve íránk le a Pilinszky-esszék befogadásának történetét, de a precizitás kedvéért egészen a *Nagyvárosi ikonokig* is visszamehetnénk, amelynek kötet szerkezete először tette teljesen egyértelművé a Pilinszky-esszék súlyát – vagy akár az Új Ember szerkesztőségébe való belépéséig, ahol az esszéírás penzumát rárótták. Most azonban csak utalni szeretnénk arra, hogy Mártonffy „terepválasztását” bizonyos értelemben nem tekinthetjük újdonságnak, ahogy teológiára érzékeny megközelítése sem példa nélküli, gondoljunk Hankovszky

² SZALAGYI Csilla, *Mártonffy Marcell: Biblikus hagyomány és történelmi tapasztalat Pilinszky esszéiben*, ItK 2021/5., 713.

³ VISKY András, *A lélek színpada*, Vigilia 2021/1., 74.

Tamás irányadó összegzéseire vagy Szigeti Lajos Sándor, Jelenits István szövegeire. Az azonban igaz, hogy az elemzők többsége elsősorban a Pilinszky-líra eszmeiségének, nyelvének vagy motívumvilágának megértése érdekében idézi az esszét, s a teljeskörű szisztematikusság Mártonffy előtt csak Hankovszkyra volt jellemző. A két perspektíva közti átmenetet legerősebben talán Szávai Dorottya *Bűn és imádság* című kötete képviseli.⁴ A teológiai szempontú elemzés elkötelezett híveként tűnt fel az utóbbi években a fiatalon elhunyt Kontra Attila, akinek tematikus elemzéseai szintén fontos támpontot nyújthatnak az irodalmároknak (is).⁵ A – szükségszerűen mindig hiányos – névsor még folytatható lenne, de nem tudnánk elvitatni Mártonffy könyvének újszerűségét, amely lehetővé tette, hogy Pilinszkyt új fényben lássuk.

Megközelítésmódjának megújító jellegét egyfelől annak a progresszív teológiának a képviselésében látom, amely többek között Johann Baptist Metz munkásságában testesül meg. Meg kell jegyezni, hogy Metz – habár teológiájában elszakad tőle – annak a Karl Rahnernek a tanítványa volt, akit előszeretettel idéznek Pilinszky kapcsán a kutatók. Mellesleg eddig senki sem elemezte mélyrehatóan, hogy miért épp a rahneri teológia felől kellene Pilinszkyt olvasni. (Benyomásaim szerint Mártonffy könyve indirekt módon elutasítja a jezsuita teológus perspektívájának bevonását.) Metz politikai teológiája holokausztra érzékenyen reagáló, a történelmi töréspontból kiindulva új kérdésfelvetéseket, megközelítésmódokat elindító gondolkodást javasol és képvisel. E progresszív teológiai gondolkodás (Metz mellett például a könyvben szintén idézett Jürgen Moltmann, a remény teológiájának képviselője vagy a felszabadítás, illetve a feminista teológia) képviselői határozottan rákérdeznek az olyan, statikusnak tűnő fogalmakra, mint a megváltás, engesztelés, áldozat, üdvösség, gondviselés vagy arra az evangéliumi ígéretre, miszerint Isten országa megvalósul a földön, de egyáltalán az egyház, az európai keresztény kultúra „hatékonyságára” is. Mindközben természetesen erős társadalom- és politikafilozófiai elköteleződést képviselnek. Ha ezekhez a szempontokhoz hozzáadjuk a Mártonffy írásaiban érzékelhető, s már említett Ricoeur-, Derrida- és Blanchot-hatást, akkor talán megkapjuk azt az alapot, amelyről elrugaszkodva könyvében beszél, s amely meglátásainak újdonságát biztosítja a Pilinszky-recepcióban. Konceptiójának – számomra mélyen elgondolkodtató – eleme a teológiai gondolkodás és az esztétikai tapasztalat kölcsönös egymásra hatásának tételezése (vö. 40–41.), amely az idáig külön említett perspektívák (a teológia és az irodalomelmélet) mély összefonódásáról ad hírt. A koncepcióból feltáruló kép – durva leegyszerűsítéssel – Pilinszky teológiai gondolkodásának mára már csak részlegesnek nevezhető időszerezésében és Pilinszky saját esztétikájának hatékonyságába vetett reményének a megkérdőjelezésében összegezhető.

Az értelmezők többsége – talán leginkább Jelenits István meglátásaira támaszkodva – eddig úgy vélte, hogy Pilinszky harmonikusan együtt mozgott korának teológiájával. Nem így lenne? Mártonffy intellektuális becsületességét támasztja alá, hogy

⁴ SZÁVAI Dorottya, *Bűn és imádság. A Pilinszky-líra camus-i és kafkai szöveg hagyományáról*, Akadémiai, Budapest, 2005.

⁵ Vö. például: KONTRA Attila, *A lélek halhatatlanságának problémája Pilinszky János publicisztikájában*, Új Forrás 2021/9., 10–22.

nem válaszol, hanem visszatérően elgondolkodik Pilinszky teológiájának köztességről. Az óvatosság abból is következik, hogy a Mártonffy képviselőjében megjelenő teológiai vélemény a hatvanas évektől kezdi bontogatni szárnyait, s Pilinszkynek igen kevés esélye volt arra, hogy ismerje az újabb teológiai áramlatokat. Így Mártonffy a II. vatikáni zsinat megújulásához köthető, de annak „forradalmi” törekvéseihez nem csatlakozó gondolkodóként mutatja be Pilinszkyt. Ennek megfelelően fenn tarthatjuk meglátásunkat Pilinszky teológiai érzékenységevel kapcsolatban.

A kötet szövegei hihetetlen tartalmi gazdagságról tesznek tanúbizonyságot. Emiatt, s azért is, mert Szénási Zoltán kiváló recenziója⁶ már tájékoztatta az érdeklődőket az egyes fejezetek tartalmát illetően, itt átfogóbb, problémacentrikus megközelítést alkalmazok. Mártonffy Pilinszky publicisztikai írásaira fókuszálva vizsgálja a „gondolkodóként és költőként” egyaránt jelentékeny alkotót. (Ezzel az állítással a Pilinszky-recepció nagyobbik részével kerül szembe, hiszen általában csak költőként szokták jelentősnek tartani, s publicisztikáját mint másodlagos alkotásokat szeretik hivatkozni.) A vállalkozás unikalitása rendszerező jellege miatt vitathatatlan. Az összetett szempontrendszerű elemzések egyáltalán nem fulladnak adorációba, sőt, a fejezetek vissza-visszatérően kérdeznak rá a gondolkodóként is komolyan vehető költő meglátásainak tarthatóságára. Úgy tűnik számomra, hogy Mártonffy két egymással összefüggő szempontot kér számon Pilinszkyen: egyfelől a holokauszt mint történeti nullpont gondolkodástörténeti kategóriaként való értelmezését, másfelől ebből következően egy olyan kritikai alapállást, amely szakít a hagyományos teológiai gondolkodásmóddal, és sokat merít a fogalmi gondolkodás metaforikusságából, vagyis a jelek pluralitásából (szemben az intézményesített értelmezéssel). Meglátásom szerint Mártonffy értékelése szintén kétlépcsős: az első feltétel, vagyis a nullpont komolyanvételében Pilinszkyt irányadó, hiánypótló alkotóként jellemzi: „Pilinszky odafordulása a »koncentrációs univerzum« felé Magyarországon páratlan jelentőségű történelemteológiai előmunkálatnak tekinthető” (33.), ugyanakkor a szöveg tanúsága szerint Pilinszky ennél többre nem képes. Az odafordulást nem követi a katolikus teológia radikális újragondolása, nem újul meg a gondolkodást hordozó jelrendszer, s főként nem lép ki a kijelentés értelmének rögzítését képviselő retorikából és logikából.

A *Katolikus historizmus és apokrif magánbeszéd* című fejezet egyértelműsíti a mást is körvonalazódó álláspontot: tulajdonképpen nemcsak Pilinszky, hanem a katolikus teológia sem vet igazán számot Mártonffy elváráshorizontjának összetevőivel, de különösen nem annak nyelvfilozófiai vonatkozásaival. Ehhez szorosan kapcsolódik a vallásos költészet formai-nyelvi feltételeit, jellemzőit meghatározó kérdésfeltevés kiaknázatlansága, amely Mártonffy szerint a diszciplínák hierarchiájából (a teológia egyoldalú primátusából), vagyis a kérdésfelvetések fókuszának meghatározottságából következik. Mártonffy Hans Urs von Balthasar csodálatos könyvét, *A dicsőség fel-fénylését* is elégtelen megközelítésnek látja, holott nagyon értékes kezdeményezésnek

⁶ SZÉNÁSI Zoltán, „Közvetve összefüggő tartományok”, *Alföld* 2021/10., 104–109. Érdemes Komálovics Zoltán recenzióját is kézbevenni, amely jelen szöveghez hasonló problémacentrikus megközelítést alkalmaz (A *megértés szabadösvényei*, *Pannonhalmi Szemle* 2020/3., 109–116.)

lehetne tartani, hogy Balthasar teológiai esztétikája Jézus Krisztus alakjának különböző formáit tárja az olvasó elé *Az alak szemlélése* című kötetekben. A Balthasar által összeállított heterogén névsor (például: Ágoston, Dante, Pascal, Hopkins stb.) az alkotók egyéni tapasztalatából fakadó kifejezőmódok gazdagságára és a teológiai gondolkodás számára is fontos összetevőire irányítja a figyelmet. Megemlíthetjük még, hogy a katolikus teológiai gondolkodásban a megszólalás módjának reflexiója már a korakereszténységben többféle formát öltött.⁷ Más aspektusból arra is felhívhatjuk a figyelmet, hogy a katolikus misztikusok sajátos nyelvhasználatában megmutatókozó reflexió, amelyet az egyéni tapasztalat közlésének nehézsége formált, szintén számol a nyelvi közölhetőség kérdésével. Gondoljunk csak a rút esztétikáját európai kultúránkban messze elsőként kidolgozó és alkalmazó Pszeudo-Dionüsziosz Areopagitészre (persze a közismert apofatikus beszédmodot és annak páratlan hatását is említhetnénk) vagy Hildegard von Bingen életművére, amely lehetőséget ad a képek rehabilitációjára.⁸ Sokáig sorolhatnánk a példákat, amelyek azt bizonyítják, hogy a keresztény gondolkodástól nem idegen a nyelvre irányuló kérdésfeltevés. Mártonffy nem hagy túl sok kétséget afelől, hogy a felsorolt példák elfogadhatatlanok lennének számára.

Mártonffy perspektíváját talán úgy lehetne legkézenfekvőbben karakterizálni, ha megközelítésmódját nem teológiai esztétikának (mint Balthasar esetében), hanem esztétikai teológiának nevezzük. Vagyis Mártonffy nem az esztétikát rendeli a teológia alá, hanem a teológiát az esztétika alá. Ez a megközelítés felfüggeszti az értelemdadás legitimációs központját – vagyis a teológiai kijelentés egyoldalú tekintélyét, és sokkal inkább a nyitottságot, a metzi politikai teológia cselekvés-irányultságát, a hit nyilvános (társadalmi) felelősségvállalása iránti elkötelezettséget képviseli. Ezt láthatjuk az olyan megfogalmazások háttérében, mint például a „jelképek zárt jelentésrendje” (28.) kifejezésben, amely Pilinszky nyelvének a hagyományból nem szabadulni, hanem oda újra visszatérni kívánó mozgását írja körül.⁹

Ugyanakkor megalapozatlannak kell tartanunk Mártonffynak azt a félelmét, hogy a misztikus egység gondolata felszámolná a teológiai beszédhez szükséges differenciát (vö. 28). Történetileg elegendő Eckhart mester tükör-hasonlatára utalnunk,¹⁰

⁷ BUGÁR M. István, *A kezdetek teológiája – a jánosi tradícióban. A Melitón és a Hippolitosz dosszié*, Kairosz, Budapest, 2016, 16–88. (Catena Monográfiák 16.) A Ghislain Lafont-t is fordító Mártonffy természetesen jól ismeri az egyházi beszédmódok problematikáját.

⁸ Legutóbb Zátonyi Maura magával ragadó előadásában hallhattunk a témáról (*A visio mystica és a biblia-értelmezés viszonya Bingeni Hildegárd művében*) a Katolikus Misztika Kutatócsoport éves konferenciáján (*Teória, Szemlélődés, Misztika*, 2021. október 22.). Az előadás meghallgatható: <https://ppke.hu/kutatas/szent-ii-janos-pal-papa-kutatokozpont/katolikus-misztika-kutatokozpont/> (Utolsó letöltés: 2022. január 9.)

⁹ Sőt, Mártonffy szerint a hagyományba visszatérő gondolkodás hátráltatja a holokausztal való szembenézést: „A bűnt eltörölő megváltás tételének megidézése így – ironikus módon, de szemlélatomást önirónia nélkül – a személyes felelősség hártásaként is olvashatóvá válik, s e kettős olvasat, a transzcendens szabadítás, s krisztusi megváltás (üdvösség) történetére, mint az önfelmentés gesztusát elfedő metaelbeszélésre enged rálátást.” (27.)

¹⁰ Idézi: Werner BEIERWALTES – Hans Urs von BALTHASAR – Alois M. HAAS, *A misztika alapkérdései*, ford. GÖRFÖL Tibor, Sik Sándor, Budapest, 2008, 88.

Karl Rahner hétköznapi misztikájára,¹¹ vagy a spanyol misztikusok életművének misztikus tapasztalatainak teológiai háttérét rögzítő szövegeire. S meg kell jegyezni azt is, hogy a szövegben visszatérően tárgy-tapasztalatként találkozunk a misztikus tapasztalattal, s nem merül fel a tapasztalat esemény-jellegű leírásának lehetősége.¹²

Figyelemre méltó, hogy milyen példaadóan körülírt hagyománytörténeti ívek veszik körül a szöveg Pilinszky-képét. A *Biblikus hagyomány...*-ban nemcsak a 20. századi magyar (Prohászka, Schütz, Sík), hanem a francia katolicizmus egyes alakjairól is olvashatunk. Elgondolkoztató felvetés, hogy a vallásról, hitről alkotott felfogása miatt érdemes lenne behatóbban vizsgálni Gabriel Marcel és Pierre Emmanuel munkásságát, amelyek Mártonffy szerint elsősorban jelöletlen hatásként detektálhatók a magyar költő életművében (feltehetően személyesen folytatott beszélgetések alapján). A legjelentősebbnek tekintett Simone Weil-kapcsolathoz is – a könyv koncepciójának megfelelően – csak érintőlegesen szól hozzá. Mélyen egyet tudok érteni Mártonffynak azzal a meglátásával, hogy Pilinszky a Weil-szövegek olvasásával párhuzamosan egyre nyitottabbnak tűnik a különböző beszédmódok használatára, miközben mintha azon is igyekezne, hogy a különböző beszédmódok ugyanannak a beszélőnek a nyelvhasználatát és gondolkodásmódját közvetítsék (66–67). Érdemes arra is gondolnunk, hogy Pilinszky Weilt erős koncepció mentén olvasta, mintha már a kezdeteknél pontosan érzékelt volna, hogy mit szeretne megérteni a szövegein keresztül.¹³

Fel-felbukkan a – Szénási Zoltán könyvéből ismert – kritika a katolikus költészet fogalmának elgondolhatóságával kapcsolatban,¹⁴ amely a tematikus tartalom túlmutatva a poétikai jellemzőkre kérdez rá. Mindeközben Pilinszky életművének hatásáról nemcsak az egyes fejezetek elszórt utalásaiból (Petri, Tandori, Kertész, Takács Zsuzsa), hanem két önálló fejezetből is tájékozódhat az olvasó: Borbély Szilárd és Esterházy Péter kapcsán. A kiemelt fejezetek funkciója továbbá, hogy jelezzék azokat a Pilinszky nyomvonalán induló tendenciákat, amelyek (Pilinszkytól eltávolodva) közelebb állnak Mártonffy koncepciójához. Ennek megfelelően az első ránézésre a korábbi fejezetek szoros összefonódásából kilógó Esterházy-elemzés is megtalálja a pozícióját. A vallásos beszédmód mai lehetőségét Mártonffy a közlés állító és önmagát megkérdőjelező struktúrájának együttesében látja: „A transzcendencia nyelvi megközelíthetőségének vagy megközelíthetlenségének kérdésére azonban a művek nem afirmatív választ adnak, hanem a szövegátláthatóság nyitottságával, intertextuális kapcsolódásaik mozgásán – megszilárdulásain és átrendeződésein – keresztül magát a kérdést állandósítják” – írja Esterházy szövegei kapcsán (174). Számomra mind-

¹¹ GÖRFÖL Tibor, *A keresztény misztika néhány problémája*, Vigilia 2015/7., 489–490. A hétköznapi misztikával kapcsolatban lásd még: Uő., *A keresztény misztika kontúrjai*, Sárospataki Füzetek 2020/4., 17–18.

¹² Erre a szempontra Szeiler Zsolt hívta fel a figyelmet, amikor kiemelte a megmutatkozás értelmezhetőségének sokszínűségét (tárgy, eszköz, alteritás, esemény).

¹³ Ezzel kapcsolatban legutóbb lásd: SZMESKÓ Gábor, *Simone Weil és Pilinszky János kapcsolatának filológiai elemzése*, ItK 2021/5., 642–661.

¹⁴ SZÉNÁSI Zoltán, *A szavak sokféleségétől a Szó egységéig. Tanulmányok a 20. századi magyar katolikus irodalom témaköréből*, Argumentum, Budapest, 2011, 19–55. (Irodalomtörténeti Füzetek 170.)

végig kérdéses (egyszerűen azért, mert nem tudok róla), hogy létezhet-e az a teológiai rendszer és az az esztétika, amelyet a könyv számonkér a katolikus kultúrán. S egyre bizonytalanabb vagyok abban, hogy sikerrel kecsegtető törekvés volna a katolikus költészet pusztán irodalmi meghatározását keresni.

Figyelemfelkeltő, hogy az újra és újra előbukkanó Borbély-idézetek, majd a neki szentelt önálló fejezetből kibontakozó Borbély-kép milyen szorosan kapcsolódik Mártonffy koncepciójához. Pilinszky esztétikájának kritikája kapcsán majd minden esetben megjelenik egy Borbély-idézet, s az önálló Borbély-fejezet elsősorban Pilinszky olvashatatlanságáról ad számot. Érdekes, hogy a nagy körütekintéssel dolgozó Mártonffy mintha ebben a fejezetben némileg eltérne kritikai távolságtartásától. Nemcsak ebben a szövegben, hanem más tanulmányírók kapcsán is feltűnő, hogy Borbély szövegeiből csupán Pilinszky történetietlenségét, aktuálpolitikai érzéketlenségét idézik (például: „Pilinszky végignézi a zsidótörvényeket, végignézi a zsidók elhurcolását, és nem ér el hozzá”),¹⁵ de Borbély ezt megelőző dilemmáit, amelyek Pilinszky történeti érzékenységét boncolgatják, már nem. Ez a beállítás nemcsak a *Harmadnapon* kötet szerzőjét, hanem Borbélyt is pontatlanul jellemzi. Nehéz lenne például a *Francia fogoly* vagy a *Frankfurt* (az utóbbi kapcsán érdemes a publicisztikát is elővenni) történeti kapcsolódásait elvitatni. Közismertek Pilinszky Auschwitzcal kapcsolatos elmélkedései, filmélményeinek elemzései, a *Rekviem* vagy a *KZ-oratórium* témaválasztása. Mórocz Gábor hívta fel a figyelmemet Száraz György 1976-os könyvére – megjelenésének lehetősége csodaszámba megy –, amely szembe kíván nézni a zsidóság 20. századi történetével.¹⁶ Pilinszky 1977-ben rövid recenziót közölt a műről az *Élet és Irodalomban*.¹⁷ De arra is gondolhatunk, hogy mennyire vigyázott arra, hogy Aczél Györggyel jó kapcsolatban legyen, s mennyire kétségbeesett, amikor annak politikai beágyazottsága megrendült. Ezek a példák csak arra szolgálnak, hogy tudatosítsuk, Pilinszky nem volt teljesen érzéketlen korával kapcsolatban.

Az már más kérdés, hogy Száraz könyvének kérdésére – „Hogyan kell írni az 1944-es évről?” – úgy tűnik, nem úgy válaszol, ahogy az Borbélynak (s ahogy Mártonffynak) elfogadható lenne, de ez még nem jelenti azt, hogy nem foglalkozott aktuális kérdésekkel. Elgondolkodtató ennek kapcsán Máté-Tóth András esszéje, amely arra hívja fel a figyelmet, hogy Pilinszky beszédmódjában a politikai valóságtól való elfordulás, a témává tétel hiánya nagyon is tudatos, s a merev pártoskodástól távolságot tartó alapállás következménye.¹⁸ Máté-Tóth esszéjének irányából érdemes felidézni Pilinszky sorait: „Arra figyelj, amire városod, / az örök város máig is figyel” (*Intelem*). Esszéiben így világítja meg a világ működésmódjának logikáját:

Nincs nyomasztóbb, mint az élet kegyetlen törvényét szemlélni. Azt, hogy egy-másból élünk; hogy fölfaljuk egymást; azt, hogy a természet „rendje” egy éhségből és rettegésből fölrakott, önmagában vérző gúlához hasonló.

¹⁵ BORBÉLY Szilárd, *A testről. Keresztesi József beszélgetése*, Jelenkor 2014/4., 485.

¹⁶ SZÁRAZ György, *Egy előítélet nyomában*, Magvető, Budapest, 1976.

¹⁷ PILINSZKY János, *Egy lírikus naplójából = Uő., Publicisztikai írások*, Osiris, Budapest, 1999, 764.

¹⁸ MÁTÉ-TÓTH András, „Nem is tudom”. *Jegyzetek a szellemi autonómiáról*, Élet és Irodalom 2021. július 30.

És ebbe a kegyetlen rendbe „lépett be”, megszületvén és megtestesülvén Isten Báránya, a mi Jézusunk, hogy a világ kegyetlen rendjét megváltsa. A „vérző gúlán” mit se módosítva, gyökeresen megfordította annak jelentését. Nem tagadta, hogy „föl-faljuk egymást”. Azt mondta inkább, hogy mindannyian étel és táplálék vagyunk.¹⁹

Való igaz, hogy ezekben az idézetekben szinte semmi konkrét sincs. Borbélynak igaza van abban, hogy Pilinszky életében és életművében alig-alig találunk példát a költőt körülvevő világ jelentős eseményeire adott reflexióra. A kérdés az, hogy ez baj-e. A művészet vajon csak konkrét kijelentésekkel beszélhet a konkrét eseményekről? Vagy ahogy Hankovszky Tamás említette egyszer: az, hogy a filozófia anélkül beszél az emberről, hogy Pétert vagy Jánost emleget, baj-e? Hogy a felsőbb matematikában nem használnak számokat, még a kitevőben sem, nincs olyan, hogy x^2 , csak x^n , az baj-e, attól kevésbé matematika-e? Jó kérdés, hogy beszélhetünk-e úgy értelmesen a világ általános szerkezetéről, hogy a konkrét valósághoz közben nem kapcsolódunk.

Borbély Pilinszky-kritikájára támaszkodva a Pilinszky-recepcióban egy régi hiány módszeres feltárása veszi kezdetét Mártonffy könyvével. Pilinszky evangéliumi esztétikája kapcsán Hankovszky Tamás összegzése tekinthető a legszisztematikusabbnak, s úgy tűnik, nincs már mit hozzátenni szövegeihez. Szimpatikus alaposságra utal, hogy Mártonffy külön megjegyzi, hogy Pilinszky esszéiből valóban kiolvasható a törekvés egy esztétika kibontására. Ez azért fontos kijelentés, mert összegző módon csak igen ritkán, sokkal inkább olvasmány-, film-, színházélmény vagy a hétköznapi katolikus élet kapcsán, áttételesen, pár szóban beszél a költő arról, amit a recepcióban „evangéliumi esztétikának” nevezünk, így egyáltalán nem magától értetődő, hogy rendszernek kellene-e tekintenünk az alkalmi írásokból összeállni látszó koncepciót. És ha jól értem, Mártonffy azt állítja, hogy itt a törekvésig, gyenge javaslatokig jut el Pilinszky esztétikája. Mielőtt erre részletesebben rátekintenénk, érdemes röviden összehasonlítani Mártonffy és Hankovszky kezdeményezését.

Hankovszky könyvében Pilinszky művészetfilozófiájának „nagyértékben koherens és konstans”²⁰ rendszerét összegzi, amelyről tévedés lenne azt gondolni, hogy teljesen egységes, vagy azt, hogy ne változott volna. Mindenesetre Hankovszky szerint van egy olyan, „többé-kevésbé” egységes látásmód,²¹ amely összefogja a szűk húsz év alatt keletkezett szövegeket. Hankovszky Pilinszky művészetfilozófiájának összefoglalásával, összegzésével, érthetővé, logikussá tételével foglalkozik. Vagyis Pilinszkyt belülről, a katolikus teológia rendszerében elhelyezhető módon mutatja be.²² Eközben csak nagyon érintőlegesen (problémafelvetéséhez elengedhetetlenül

¹⁹ PILINSZKY János, *Az első karácsony óta... = Uő., Publicisztikai írások*, szerk., utószó HAFNER Zoltán, Osiris, Budapest, 1999, 753.

²⁰ HANKOVSKY Tamás, *Pilinszky János evangéliumi esztétikája: teremtő képzelet és metafizika*, Kairosz, Budapest, 2011, 17.

²¹ Uo.

²² Természetesen Hankovszky figyelmet fordít a költő teológiájának „sajátos” vonásaira, lásd például a képzelet vagy az inkarnáció kapcsán Uo., 124–125, 151.

kapcsolódva) olvasunk a tágabb teológiatörténeti, irodalomtörténeti, kultúrtörténeti környezetről. Hankovszky arra fókuszál, hogy a Pilinszky-szövegekből milyen rendszer építhető föl. Mártonffy megközelítése mintha ennek éppen az inverze lenne. Nagyon gazdag történeti elemzések közepette hallunk Pilinszkyről. Eközben egy-egy fogalom árnyalt, visszafogott elemzéséről olvasunk, ami alapján nehezen következtethetünk az egységes rendszerre. Véleményem szerint egyszerűen azért, mert Mártonffy szerint csak laza szövegről beszélhetünk, amely főként problémákat hordoz. S – ahogy már említettem – a *Biblikus hagyomány...* írója a tágabb teológiai, irodalomtörténeti és történelmi perspektívából kiindulva foglalkozik az életművel, vagyis ha Hankovszky belülről, akkor Mártonffy kívülről tekint Pilinszkyre.

Egyik legutóbbi írásában Hankovszky mintha Mártonffy kritikájára reagálva jelezne, hogy Pilinszky rendszerét a költő hite alapozza meg („úgy és azt kell hinni, amit ő hitt”).²³ Ez arra is utal, hogy Pilinszky esztétikája a költő személyes hitének látásmódján nyugszik, s valóban úgy tűnik, hogy Mártonffy elsősorban ezzel a látásmóddal, ha úgy tetszik, teológiai véleménnyel nem ért egyet. Vagyis érdekes módon Mártonffy Hankovszky-kritikái legtöbbször nem Hankovszky rekapitulációjával, hanem Pilinszkyvel szemben fogalmazódnak meg. Megközelítéseik ennek megfelelően nem egyszerűen egymás kiegészítői, hanem egymás álláspontjainak kritikai újragondolásai is. Jó látni, hogy ez a szövegek háttérében, rejtetten folyó dialógus – példaadó módon – a kölcsönös tisztelet és megértésre törekvés szándékát mutatja fel, miközben megvan a helye az eltérő vélemények képviselésének.

Mártonffy kifejezésre juttatja, hogy a költő saját esztétikájába vetett „személyes hite vitathatatlan” (198). A szerző Pilinszky fogalmainak használhatóságára, tarthatóságára kérdez rá. A költő esztétikája a holokausz cezúrajellegére érzékeny elképzelésként fogalmazódik meg, amelyre Mártonffy szerint – a Gabriel Marcel-i etikai praxishoz hasonlóan (lásd például 18., 131.) – Pilinszky az együttérzés, együtt szenvedés fogalmakkal kontextualizálható viszonyulással kíván válaszolni. Az ezen a ponton felsejlő fogalmak mélyen megkérdőjelezhetőnek mutatkoznak a Mártonffy-könyvben, kiemelten az inkarnáció és a jóvátehetetlen jóvátétele, de így jár a teremtmény képzelet, a vallásos idő, a mozdulatlan elköteleződés is. A következőkben Mártonffynak a jóvátehetetlen jóvátételéről szóló kritikájának felvázolására (nem pedig értékelésére) fókuszálok. Mártonffy rekapitulációjában a jóvátehetetlen jóvátétele – amely a könyvben „misztikus jóvátételként” vagy „paradox trópusként” is szerepel – a szenvedés elképzelhetetlensége és a keresztyén megváltásfogalom befejezettségének bukása közti kibékíthetetlen feszültség felszámolását célozza (vö. 133). A sikertelenség több okáról is olvasunk.

Egyfelől Pilinszky nem magyarázza meg, hogy tulajdonképpen miről is beszél. Érdekes itt is idézni Mártonffy szép megfogalmazását: a „kimerevített formula végül kicsúszik a szerző kezei közül. [...] Amikor azonban etimológiai figurákat halmozva, mintegy tobzódva az antitetikus szókapcsolatok tetszetős megfogalmazásában, a »megtestesítve megtestesülni« eshetőségét a »mozdítva a mozdíthatatlant« és

²³ HANKOVSKY Tamás, *A páriák művészete és az evangéliumi esztétika*, Irodalmi Magazin 2021/4., 110.

a »jóvátéve a jóvátehetetlent« kifejezésekkel fokozza, az *Ars poetica helyett* szemléletmeghatározó toposza, a »mozdulatlan elkötelezettség« már mint egy kísértet tér vissza” (133–134). Mártonffy elsősorban a múltba való behatolás értelmelmezhetlenségére mutat rá. Emellett a koncepció pozitív hatására is utal, amennyiben az „erőszak ellen ható cselekvésmódok” (127.) kidolgozását segítheti: „Mikéntjének elgondolása megbénítja, maga a jóvátétel fennmaradó imperatívusza azonban mozgásba hozza a gondolkodást” (127., ehhez lásd még: 19–20).

Másfelől kérdéses, hogy a jóvátehetetlen jóvátételnek a múltban hatékonyságot szerző praktikus irányultsága, amely Pilinszky vágya szerint konkrét emberek tragédiáját teszi jóvá, valóban megtörténik, praxis-e.²⁴ Mártonffy szerint nem, a „megváltó szeretet hatóereje Pilinszky írásaiban nem nyer igazolást” (135). A könyv kritikája az időkoncepció körül bontakozik ki. Talán Pilinszkynek a liturgia történelmi időn kívül álló mivoltát vonja kérdőre legtöbbször Mártonffy, de ezen keresztül a Hankovszkynál „szent időként” szereplő elképzelést is bizonytalannak láttatja.²⁵ A liturgikus memória-fogalom felől nézve az idő és cselekmény metafizikai távlatokba veszik el Pilinszky szövegeiben, s nem jelenik meg Mártonffy szerint az esemény konkrét tér-időbeli hatékonysága. Vagyis a történelmi idő linearitását föltépő elképzelés, amely a történelmi idő „fölött” álló szent időt hívja segítségül, nem talál vissza a jelenbe – sem Pilinszkynél, sem az őt rekapituláló Hankovszkynál.

Harmadrészt Mártonffy számára kérdéses, hogy milyen grammatikai, retorikai, fogalomhasználatbeli elemek garantálják, vagy egyáltalán teszik láthatóvá, hogy megtörtént a jóvátétel. (Itt már félig-meddig Pilinszky inkarnáció- és teremítő képzelet-fogalmának kritikájánál is vagyunk.) Másként fogalmazva a *Biblikus hagyomány...* az isteni szó jelenvalóságának felismerhetőségét körvonalazó kritériumrendszer is felismerhetetlennek tartja (tágabb kontextusában lásd például: 104–106). Habár a kérdés messzemenően releváns, meg kell jegyezni, hogy Pilinszky alkotóközpontú esztétikájának ezzel a befogadóközpontú megközelítésével nem foglalkozott. (A kutató csak nagyon áttételesen, Pilinszky műelemzésein keresztül tudhatna meg valamit erről a szempontról.)

Egészen nyugodtan mondhatjuk, hogy Mártonffy Marcell könyve új fényben látatja a Pilinszky-esztétika körül stabilizálódó meglátásokat. Ennek fontos eleme, hogy Pilinszky életműve kapcsán nagy lehetőség rejlik a diszciplínák közti párbeszédben, kiemelten a Mártonffy által is mozgatott teológiai és irodalmi szempontrendszereket alkalmazó megközelítésben. S egészen egyértelműnek tűnik, hogy a teológiai alapállás meghatározása messzemenően befolyásolja azt, hogy mit is látunk, láthatunk Pilinszkyből. Az irodalmi megközelítéseknek is jót tenne, ha termékeny vita bontakozna ki Pilinszky teológiája körül.

(Gondolat, Budapest, 2019.)

²⁴ Lásd PILINSZKY János, *Egy lírikus naplójából* = Uő., *Publicisztikai írások*, 437–439.

²⁵ Vö. HANKOVSKY, *Pilinszky János evangéliumi esztétikája*, 113–121.

„Hé, (hé,) héa, hó!”
**Kulcsár-Szabó Zoltán: *A jelölő
 visszahúzódása. Az irodalmi nyelv
 kulturalizációjának néhány kérdéséhez***

A tanulmánykötet főcíme – *A jelölő visszahúzódása* – heideggeri összefüggésben végzett nyelvelméleti vizsgálatokat ígér, azonban a szerző kutatói, érvelési pozíciója – így a könyv kontextusa – korántsem ilyen egyszerűen meghatározható, miként azt már az alcím is sejteti: *Az irodalmi nyelv kulturalizációjának néhány kérdéséhez*. Aki figyelemmel kíséri Kulcsár-Szabó Zoltán munkásságát, emlékezhet rá, hogy előző tanulmánykötetében éppen Heidegger nyelvfogalma volt vizsgálódásainak homlokterében,¹ és végső soron most sem kell csalódnia annak, aki újfent szívesen merülne a freiburgi mester filozófiájának mélyére a szerző kalauzolásával, hiszen jelen kötet elméleti és módszertani fókuszában Heideggernek egy olyan művészetfilozófia elgondolása áll, amely – a szerző ajánlása szerint – távlatot nyithat az irodalmiság nyelvi mibenlétének, azaz az irodalmi szó szemiológiai sajátosságainak és feltételeinek újragondolására, vagy egyszerűen csak lehetőséget azon nyugtalanító filológiai esetek magyarázatára, „amikor a jelölő [...] alfabetikus önazonossága rendül meg” (9). A könyv három részből áll (*Szociopoétikák, A nyelv túloldalain* és *A szövegesülés határterületei*), amelyekbe összesen (négy–négy–öt arányban) tizenhárom írás rendeződött.

Az első, *Szociopoétikák* című egység tanulmányai az irodalomértés bizonyos szociális beidegződéseinek fogalmi és módszertani tanulmányozására vállalkoznak, úgymint a filológia intézményesült „szöveg-előállítási” (létrehozási/-véglegesítési?) funkciójának gyakorlati és elméleti dilemmáinak a kiélezésére (*Filológia az irodalom előtt?*), Horváth János és Thienemann Tivadar nagyhatású *irodalmi alapviszonyának* elemzésére (*Az „alapviszony” Horváth Jánosnál és Thienemann Tivadarnál*), de e fejezetben esik szó még Bahtyin szociológiai háttérű lírafogalmáról, illetve annak ideológiai előfeltevéseiről (*Bahtyin és a költészet*), valamint a tömegkultúra meglehetősen terhelte fogalmának kibontására is sor kerül (*Szórakozott tömegek. Közelítések a tömegkultúra fogalmához*).

A *nyelv túloldalain* című második egység arra a kérdésre keresi a választ, hogy hogyan ragadható meg hiányként a nyelvben az, ami „nyelven túlinak nevezhető, amit tehát a nyelven túl kell tételezni, ami nem nyelviesül, mégis elemien vagy akár lényegileg meghatározza a nyelvről [...] való gondolkodást” (10). Az első tanulmány annak ered a nyomába, amit Heidegger a *kimondatlanra, a hallgatásra és a csendre* bíz, avagy

¹ KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Szinonimiák. Közeledések Heideggerhez*, Ráció, Budapest, 2016.

annak, amit a filozófia „»még mint nem mondottat a mondotton keresztül szemünk elé tár«” (Heidegger és a kimondatlan). A következő tanulmány a *dolog* fogalmát vizsgálja: Kulcsár-Szabó Zoltán Jean-Luc Nancy a „dolgot nyelvelőttes »szívéről«” szóló tanulmányának megfontolásait szembesíti Heidegger *dolog* fogalmával, illetve a freiburgi filozófus Stefan George *Das Wort* című verséről írott interpretációjának tanulságaival (Alászállni a dolgok szívéhez. A nyelv és a dolgok: Nancy, Heidegger, George). A harmadik tanulmány a nyelviség és képiség viszonyát tárja fel (A nyelv képei – a képek nyelve), míg a tematikus blokk utolsó elemzése Paul de Man *fikció*-fogalmára irányul, amely bár a „nyelviesülésnek” ellenál, ugyanakkor mint egyfajta „fiktív” funkció a textualizáció feltételeként tűnik fel (A fikció Paul de Mannál).

A harmadik rész (A szövegesülés határterületei) tanulmányai már kifejezetten a textualitást meghaladó kihívások felé fordulnak olyan eseteket vizsgálva, amikor [...] a szöveghez való hozzáférés valamilyen módon annak feltérképezésére van utalva, ami nem szövegesíthető” (11). Márai Sándor *A Garrenek műve* című regényciklusában mindez a polgári kultúra szövegesülésének példáival, illetve az által szemléltethető, hogy hogyan hatnak (vissza) a szociokulturális értelmező fogalmakra önnön szépirodalmi (azaz fiktív) reprezentációik (Polgár város és városfikció Márainál. A Garrenek műve). Kertész Imre *Jegyzőkönyv* című elbeszélésének elemzése pedig az irodalmi szöveg önnön rögzítésével szembeni ellenállásának a megfigyelésére nyújt lehetőséget (Ama másik jegyzőkönyvet ellenjegyezni. Kertész Imre: Jegyzőkönyv). Az *Idézet vége* című, *Intertextualitásfogalmak a magyar irodalomkritikában 1981 és 2007 körül* alcímű tanulmány az „eredetiség”, a „textualitás” és az „autenticitás” fogalom- vagy képzet-változásait vizsgálja a jelölt időszak irodalomkritikai recepciójának, főként Esterházy Péter fogadtatástörténetének elemzésével, figyelemmel a közelmúlt információs-technológiai változásainak hatására és a nevezetesebb nyugat-európai plágiumügyekre. A negyedik tanulmány Borbély Szilárd nemzeti irodalmi kontextushoz fűződő viszonyát, valamint a szerző bizonyos műveinek intertextuális szálait felfejtve azok világirodalmi textualizációját kutatja (Kafka fia. Borbély Szilárd a világirodalomban). A kötet utolsó, tizenharmadik szövege pedig a *fájdalom* fogalmára összpontosít, a *fájdalom* tapasztalatának textualizációs sajátosságait főleg 20. századi magyar irodalmi reprezentációk példáin vizsgálva (*Fájdalom*).

A kötet felépítésének tematikai arányossága és problémaérzékenysége a szokásosnál terjedelmesebb, mégis feszes, akár önálló tanulmánynak is beillő előszóban körvonalazott kutatói diszpozícióból pillantható meg valójában. A diszpozícióból, amely az irodalom- és a kultúratudomány meglehetősen összetett elméleti erőterében manapság már egyáltalán nem magától értetődő, sőt, amely beállítódásnak a körületekintő, módszertanilag elégségesen reflektált kialakítása nélkül egyre „kockázatosabbnak”² tűnik bármilyen tudományos igényű megszólalás. A jelenlegi tudományos

² A kockázat egyik negatív következményeként említi a szerző, hogy „az új, kulturalitásra, társadalmiságra, testiségre, politikára vagy médiumokra hivatkozó címkék időnként vízumpecsétként szolgáltak ortodox módszertanok érvényesítése számára is: nem mindig gátolják meg például egy olyasfajta szemiológiai naivitás megjelenését irodalmi szövegek stúdiumában, amely tulajdonképpen visszalép – egybeként – a saussure-i jelelmélet előfeltevései elé.” (8.)

diskurzust a kultúratudományos fordulat óta eltelt évtizedek elméleti és módszertani trendjei határozzák meg, a vonatkozó időszak pedig lényegében elbeszélhető volna a kultúratudomány rendszerében az irodalomtudomány önmeghatározási kísérleteinek olyan történeteként is, amely alighanem a mai napig folyamatban van. Az irodalomtudomány önnön újradefiniálási gesztusainak jellemző tendenciája a historizáló, illetve a mű- és/vagy szövegimmanens interpretációk (vélt vagy valós) háttérbe szorulása az irodalmi szöveget tágabb, azt társadalmi, politikai, mediális, testi stb. meghatározottságok, valamint a kulturális jelentésalkotó rendszerek összefüggéseibe helyező értelmezésekkel szemben.³ Annak ellenére, hogy a két megközelítés eljárásai hatással voltak egymásra, az egyik oldalon módszertani hiátus keletkezett, mert bár „a szövegelemzés lehetőségfeltételeiről alkotott elképzelések is rászorultak az [...] újraszituálásra” (7), a kultúratudományos irodalomértés nem fejlesztett ki önálló olvasási stratégiát.⁴

Kulcsár-Szabó Zoltán e módszertani hiányra is reflektál, amikor az irodalom mibenlétére vonatkozó kérdést kultúratudományos perspektívába ajánlja helyezni, ugyanis kultúratudományos horizonton újragondolhatónak látszik az irodalmi mint olyan nyelvi – szemiológiai (Jakobson) és hermeneutikai (Gadamer) keretek között is megfogalmazott – kritériuma, azaz a jelölő (és Gadamernél a szó) „relatív vagy abszolút önállósulása és felfokozott önprezentációja”, továbbá „akár annak a megértéseméleti hipotézisnek az érvényességi köre is, amely szerint »a szöveg pusztán egy köztes-termék, a megértetés történésének egy szakasza«” (8). Az újragondolás keretét a filológia intézményes szövegelőállító és -közvetítő gyakorlatának a vizsgálata biztosítja, amely lehetőséget nyújt a jelölő önazonossági kritériuma „»mögé« hatolni”, és feltárni annak „viszonylagosságát”. A jelölő önazonosságának a relativitása mint mozgás – a szerző bemutatása szerint – Heidegger *A műalkotás eredete* című művében exponált *visszahúzó*dás mozzanatával ragadható meg, így azt a *jelölő visszahúzó*dásaként érdemes jellemezni.⁵ Vegyük tehát szemügyre, hogyan nyit utat a szerző eme újragondolás lehetőségének a *Filológia az irodalom előtt* című tanulmányában (15–38).

Kulcsár-Szabó Zoltán a tőle megszokott tudományos apparátussal: rendkívüli szakirodalmi tájékozottsággal és esetpéldák sokaságának (többek között József Attila *Szabad ötletek jegyzékének* vagy Szabó Lőrinc *Vers és valóságának* kiadástörténeti és autorizációs sajátosságainak) bemutatásával vezeti elő a filológia mint kultúrtechnika ellentétes célú metódusait. Míg az egyik törekvés az irodalmi szöveg autorizált, azaz

³ Nem elhanyagolható továbbá – mint arra a szerző felhívja a figyelmet –, hogy a kultúratudományos megközelítés gyakran olyan (például: materiális, mediális) tényezőre figyelemmel értelmez elsősorban, amely „az irodalomban nem vagy nem elsődlegesen nyelvi, vagy nem nyelviesül.” (7)

⁴ „[...] a kulturális fordulat évtizedei nem dolgoztak ki markánsan új nyelv- és szövegfogalmat; a dekonstrukció gyakran »retorikai olvasásnak« nevezett praxisa óta nem jelentkezett igazán meggyőző vagy hatékony ajánlat ezen a téren.” (8.)

⁵ Itt emlékeztessünk rá, hogy futólag már az előző tanulmánykötet bevezető gondolatai között szerepelt „a nyelvfogalom végiggondolásának nélkülözhetetlenségéről olykor megfélemezni hajlamos kurrens kultúraelméleti diskurzus” bírálata, és a Heidegger-olvasást éppen azért nevezte nélkülözhetetlenné a szerző, mert a kultúratudomány meghatározó problémaköreinek (mint például a műalkotás materialitása, a technika, a történeti, kulturális, nyelvi idegenség) vizsgálatához a német filozófus megfontolásai nyújthatják a legbiztosabb elméleti támpontokat. (KULCSÁR-SZABÓ, *Szinonímiák*, 8.)

különféle forrás-, segéd- vagy „tanúsítódokumentumok” (például: levelek, naplók, személyes dokumentumok stb.) által „hitelesített” változatának a létrehozásában érdekelt, addig a másik megközelítés „– mint egyfajta »un-editing« – visszavon minden autorizáló apparátust, s mintegy renaturalizálja a szövegeket”⁶ (31). A tanulmány végkövetkeztetése szempontjából azonban most fontosabbak azok a példák, amelyek a szöveg *beolvasása* (azaz a filológia digitalizáló kultúrtechnikája, illetve a roncsolt, illetve töredékes szöveg gondozása), végleges formájának meghatározása kapcsán felmerülő elméleti kérdésekre irányítják a figyelmünket.

A szerző Paul de Man filológiához való viszonyának rekonstrukcióját, ezirányú nézeteinek összefoglalását is elvégzi, és ez mindvégig figyelme homlokterében marad. De Man – Jacques Derridával szemben, aki „filozófus” – „filológusnak” nevezte magát (16.), s „»munkahipotézise«” szerint „a szöveg tudja, hogy mit csinál [...], éppen ezért nem szorul külső intervencióra”.⁷ Ebből következően – tekintettel a *textus* „inherens” és totális autorizációjára – a filológia feladata a szöveg megóvása mindenmű külső beavatkozástól. Paul de Man példája Shelley *The Triumph of Life* című töredékben maradt kéziratának szövege. A példa jelentősége abban áll, hogy a vizsgált szöveg töredékességének oka, azaz szerzőjének a halála „egy olyan törés sebhelyét teszi láthatóvá, amely rejtetten minden szövegben jelen van” (18). De Man filológiai programja az ilyen „szövegtörések” és „hézagok” megőrzése, szövegbe történő „visszaírása” a historizáló, illetve esztétikai olvasatoknak a szöveget véglegesítő, lezáró, azt valamiféleképpen „meghatározni” kívánó műveleteivel szemben.⁸

Kulcsár-Szabó Zoltán két kapcsolódási pontra is rámutat a de Man-i program és Gadamer filozófiai hermeneutikájának filológiai vonatkozásai elgondolásai között. Az egyik a de Man-i érvelés kiindulópontja („a szöveg tudja, mit csinál”, illetve minden, ami vele történik) és az „önmagát jelentő és értelmező”⁹ (16.) *klasszikus* gadameri fogalma, valamint az *eminens szöveg* – amely „maga szab meg minden ismétlést és nyelvi cselekvést” (17.) – mibenléte közötti párhuzam. A második összefüggést pedig a de Man-i filológiai program küldetése, azaz a „hézagok” és törések „visszaírásának” feladata által előálló (módszertani?) kérdés biztosítja, miszerint: hogyan textualizálható a szöveg „inherens autoritása” („öntanúsítása”). Erre a kérdésre kínálhat választ ugyanis Gadamer interpretáció felőli megközelítése, amelyben a szöveg nem „végtermék” (mint a filológiában általában, és de Mannál is), hanem „pusztán egy köztes-termék, a megértetés történésének (Verständigungsgeschehen) egy szá-

⁶ A szerző azonban hozzáfűzi, hogy a két törekvés aligha szétválasztható egymástól, hiszen „még a kézirat autoritása is a két technika összekapcsolódásában, destruktív kölcsönösségében áll elő” (31).

⁷ Továbbá: „A filológus kiindulópontja tehát [...] a szöveg totális autorizációja: olyan »inherens autoritást« tulajdonítani vagy olyan tudattal ruházni fel a szöveget, amely mindent tud arról, ami vele történik [...]” (16.).

⁸ „A filológia feladata, tehát, de Mannál, éppenséggel nem a töredékek kiegészítésének, a margók »teleírásának« (Gumbrecht) historizmusában rejlik: az olvasás azt a minden szöveget rejtetten alakító törést kell, hogy »visszaírja«, amely meggátolja az ebben a mélyebb értelemben vett töredékstátuszának erőszakos kiegészítését.” (19.)

⁹ „A »klasszikus« szó [...] azt jelenti, hogy egy mű közvetlen közlöereje elvileg korlátlan.” (Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer*, ford. BONYHAI GÁBOR, Osiris, Budapest, 2003², 325.)

kasza, amely mint olyan feltétlenül magában foglal bizonyos absztrakciót is, nevezetesen éppen ennek a szakasznak az elkülönítését és rögzítését” (32). Így a szöveg autorizációja nem magából a szövegből, hanem az interpretáció folyamatából, a „megértés történéseiből” (Uo.) származik.¹⁰

Itt érdemes felhívni a figyelmet egy másik összevetési lehetőségre is, amely az olvasás művelete felől adódhat, (és egyúttal megvilágíthatja az imént említett szöveg mint „köztes-termék” előállítását is). Gadamer ugyanis egy – esetünkben igen relevánsnak tűnő – megkülönböztetéssel él, amikor az olvasástól (*Lesen*) elválasztja a kibetűzést (*Buchstabieren*). Bár a filozófus az olvasás fogalmát a kibetűzéssel szemben dolgozza ki,¹¹ a kibetűzés – mivel elválaszthatatlan az olvasástól – inkább olvasni tanulásként,¹² míg az olvasás értelmezésként határozható meg.¹³ A kibetűzés mint olvasni tanulás¹⁴ számunkra azért érdekes, mert annak (esetenként meglehetősen hétköznapi és spontán) gyakorlata egy mindenkori olvasói autorizációként azonosítható, amelynek célja éppen az, hogy (gadameri vagy akár köznapi értelemben is) olvashatóvá tegye a szöveget. A kibetűzés további ismérvei, hogy egyfelől minden konkrét irodalmi szöveg esetében aktuális,¹⁵ másfelől pedig, hogy az írásjelekre, a betűkre, azaz a szövegre mint jelölőegységek szukcesszivitására irányul.¹⁶ Úgy tűnik tehát, mintha

¹⁰ Bár a hermeneutikai olvasás érdekelt a szöveg rögzítésében és véglegesítésében – hiszen „az »eminens szöveg« főbb attribútumai – értelem és hangzás kitüntetett egysége, a szöveghez való ismételt visszatérés igénye, a kívülről tudás, a »belső hallás« stb. – voltaképpen mind a szöveg alak véglegességét és változtathatatlanságát előfeltételezik” (20.) – annak köztes-termékként inkább műveleti értéke van.

¹¹ „Mi az olvasás? [...] az olvasás nem kibetűzés [*Buchstabieren*]. Amíg az ember csak betűzi a szöveget, nem olvassa.” (Hans-Georg GADAMER, *Hang és nyelv*, ford. TALLÁR Ferenc = Uő., *A szép aktualitása*, T-Twins, Budapest, 1994, 177–178.)

¹² „Da ist zunächst die Forderung des Lesenkönnens überhaupt. Das heißt nicht nur die Fähigkeit des Buchstabierens (und des ihm entsprechenden Schreibens), sondern gerade auch die Fähigkeit, den zu entziffernden Text als eine sinnvolle Redeeinheit zu vollziehen.” [„Itt van mindenekelőtt az olvasni tudás általánosan vett követelménye. Ez nemcsak a kibetűzés (és az annak megfelelő írás) képességét, hanem a megfejthető szöveg értelmes beszédegységként történő végrehajtásának a képességét is jelenti.”] Hans-Georg GADAMER, *Ende der Kunst? Von Hegels Lehre vom Vergangenheitscharakter der Kunst bis zur Anti-Kunst von heute* = Uő., *Gesammelte Werke*, 8., Mohr Siebeck, Tübingen, 1993, 218.; „[...] minden bizonnyal csupán akkor olvasok egy szöveget értő módon, ha az írásjeleket nemcsak megfejtem (entziffert), és hangokká alakítom, hanem ha a szöveget megszólaltatom, ez pedig azt jelenti, hogy modulálva és artikuláltan, formahűen és értelmet hangsúlyozva olvasom.” (Hans-Georg GADAMER, *Dekonstrukció és hermeneutika*, ford. KUKLA Krisztián, Alföld 1997/12., 33.; „[...] az olvasás mindig több, mint írásjelek megfejtése.” (Hans-Georg GADAMER, *Az »eminens« szöveg és igazsága*, ford. TALLÁR Ferenc = Uő., *A szép aktualitása*, 191.)

¹³ „Az olvasás értelmezés, és az értelmezés nem más, mint az olvasás artikulált végbemenése (artikulierte Vollzug des Lesens).” (Uo., 193. A fordítást módosítottam.)

¹⁴ „[...] az olvasás azt is jelenti, ami a kibetűzéssel kezdődik, amikor írni, illetve olvasni tanulunk”. (Hans-Georg GADAMER, *Szó és kép – így igaz, így létező*, ford. SCHEIN Gábor = Uő., *A szép aktualitása*, 257.)

¹⁵ „Lássuk be, hogy műalkotásokat előbb meg kell tanulnunk betűzgetni, majd olvasni, s csak aztán kezdenek beszélni.” (Hans-Georg GADAMER, *A szép aktualitása. A művészet mint játék, szimbólum és ünnep*, ford. BONYHAI Gábor = Uő., *A szép aktualitása*, 74.)

¹⁶ A kibetűzés tehát a jelölőre irányul, ellentétben az olvasással: „Hisz tudjuk, hogy mit jelent az olvasni tudás. Azt jelenti, hogy a betűk szinte eltűnnek, már észre sem vesszük őket, s egyedül a beszéd értelme épül fel” (Uo.); „[...] a szukcesszió tiszta sémája nem alkalmazható az elmondásra és az olvasásra, [...] azzal nem az olvasást határozzuk meg, hanem a kibetűzést.” (Hans-Georg GADAMER, *Szöveg és*

a hermeneutikai olvasás reflektáltan építené be az olvasás (és interpretáció) folyamatába a szöveg mindenkori befogadója általi autorizációját, sőt mintegy elő is írta azt. Ezzel szemben „de Man textualitásfogalma [...] a szöveg egy minden autorizációtól mentes állapotában nyeri el a filológiai analógiáját (mely állapot legalább annyira fikatív, mint az, amit de Man teoretikus értelemben valóban textuálisnak nevez)” (20).¹⁷ A gadameri *kibetűzésnek mint olvasni tanulásnak* azonban talán az lehet az egyik legfontosabb tanulsága, hogy szöveghez való bárminemű hozzáférés – még az olyan „kezdetleges” is, mint a *kibetűzés* – eredendően autorizál. Mihez kezdhetünk evvel a tanulással a de Man-i filológia textusát illetően? Kézenfekvő volna itt a „félreolvasás” („misreading”) gyakorlatára utalni, amelyhez – annak jól kivitelezett esetében – aligha köthető autorizáló szándék, illetve arra is gondolhatunk, hogy a „retorikai olvasás” a szövegre nyilván nem mint jelölőegységek szukcesszivitására irányul, hanem – értelemszerűen – azt mint tropologikus rendszert olvassa. Mindezzel azonban az lehet a probléma, hogy a tropologikus rendszer nem közvetlenül adódik, hanem az alfabetikus által közvetítve a maga szukcesszivitásában,¹⁸ hiszen egyáltalán nem mindegy, hogy Akhilleusz az oroszlán vagy az oroszlán Akhilleusz. Mindennek tudatában különös igazán, hogy de Man minden fenomenális vonatkozást megtagad a szövegtől.¹⁹

Hogy válaszokat kapjunk akár az imént felmerülő kérdésekre is, érdemes itt szorosabban visszakapcsolódni Kulcsár-Szabó Zoltán tanulmányának gondolatmenetébe, amely a roncsolt szövegek alapvető filológiai dilemmájával a jelölő szintjén mutat rá a de Man-i szöveg inherens autoritásának lehetséges mibenlétére. A roncsolt kéziratok esetében a filológiai dilemma a „szöveg és hordozó, pontosabb megfogalmazással jel és háttér, jel és »zaj«, szemiológiai és grafikus elemek [...] elhatárolását” (33.) jelenti, amely egyben a szövegek mindenkori „beolvasásának”, azaz digitalizálásának a problémája is, amennyiben „az alfabetikus írás médiaelméleti értelemben eleve digitális” (34). Tandori Dezső *Koppar köldüs* című verseskötetének, illetve az

interpretáció, ford. HÉVIZI Ottó = *Szöveg és interpretáció*, szerk. BACSÓ Béla, Cserépfalvi, Budapest, 1991, 36.); „Az olvasás nem a szavak és újabb meg újabb szavak pusztá sorba állítása. Ezt legfőljebb betűzgetésnek vagy felmondásnak nevezhetnénk.” (Hans-Georg GADAMER, *Hallani – látni – olvasni*, ford. SCHEIN Gábor, Nagyvilág 2001/1., 132.)

¹⁷ Kulcsár-Szabó Zoltán hozzáfűzi még, hogy „a (szerzői, például aláírás általi, szöveggondozói, kiadói vagy kommentár útján végrehajtott) autorizáció” nélkül aligha juthat szöveg az irodalmi nyilvánosságba, ugyanakkor ez a nyilvánosság válás „(autorizációjának) pillanatában el is torzíja [...] a szöveg egyszerre valóságos és fikatív textualitását. Az autorizáció, ebben az értelemben, mortifikál, hiszen szöveggént rögzíti (kiegészíti, vagy – ami voltaképpen ugyanaz – töredékként azonosítja) a töredéket.” (20.) A gondolatmenethez kapcsolódik a szerző Paul de Man fikció-koncepcióját elemző tanulmánya. (Lásd: *A fikció Paul de Mannál*, 134–149.)

¹⁸ Derrida ugyan kitartóan érvel a „jelölő lineáris jellege” ellen (vö. Jacques DERRIDA, *Grammatológia*, ford. MARSÓ Paula, Typotex, Budapest, 2014, 85–86.), de itt nem csak az olvasás irányáról van szó, hanem az olvasás tehetetlenségi mozgásáról, hiszen a szöveget nem lehet egy csapásra elolvasni, az artikulációra szorul.

¹⁹ „Az irodalmi szöveg nem fenomenális esemény, amelynek bármiféle határozott létezési forma lenne tulajdonítható, tekintsük akár természeti tényként vagy szellemi tevékenységként.” (Paul de MAN, *A vakság retorikája. Jacques Derrida Rousseau-olvasata*, ford. TÖRÖK Attila, Helikon 1994/1–2., 113.)

„...öltöznek be az erdő...” című 16. századi töredéknek a példáin keresztül szembesít bennünket Kulcsár-Szabó Zoltán azzal az értelmezői szituációval, amelyben a „»jel« és »zaj« közötti distinkció bonyodalmai szinte kezelhetetlennek bizonyulnak” (35). Míg Tandori kötete „csak” szimulálja a roncsolt textust, addig a nevezett töredék sokféle átíratában/olvasatában a szemiológiai és grafikai jelek megkülönböztetésének valódi filológiai tétje mutatkozik meg, alapvetően azonban mindkét példa a jelölő önazonossági feltételeinek relativitásáról tanúskodik. A szerző szerint a jelölő alfabetikus önazonosságának viszonylagossága önnön grafikai-szemiológiai státuszindozásában fejeződik ki.

Beszélhetünk tehát egyfelől a „jelölő reflektált önazonosságáról” vagy másképpen: „a jel–zaj távolság maximumáról”, amelyet számos elméleti koncepció (például Jakobsoné és Gadameré) az irodalmiság kritériumaként tart számon, másfelől pedig egy ezzel ellentétes mozgásról, „amelyet a jelölő visszahúzóódásának lehetne nevezni, s amely, úgy tűnik, kiiktathatatlan elemét alkotja az irodalmi szöveg önprezentációjának” (36). Kulcsár-Szabó Zoltán a jelölőnek e hanyatló mozgását egy heideggeri mozzanattal, a földnek az önmagába való visszahúzóódásával hozza összefüggésbe.²⁰ Az analógia szerint tehát a jelölő (vagy a jel/szó) a(z) (irodalmi) műben mutatja meg lényegi mibenlétét,²¹ és akár a föld, ellenáll minden erőszakos feltárásnak és technikai behatolásnak, amit esetünkben a filológiai praxis („erőszakos”) autorizáló, véglegesítő beavatkozása jelent; ennek eredménye a jelölő visszahúzóódása, amely egyúttal a de Man-i szöveg inherens autoritásának megnyilvánuló mozzanata.

A kérdés természetesen az, és itt már a probléma mélyén járunk, vajon mit jelenthet a jelölő (önmagába való) visszahúzóódása, egészen pontosan: hová húzódnak vissza a jelölő? A legkézenfekvőbb válasz az lehet, hogy önazonosságának feltételrendszere, azaz alfabetikus meghatározottsága mögé: a „zajba” vagy másképpen önnön grafikai megjelenésébe/megjelenítettségébe. Mindennek elgondolásában talán segítséget jelenthet, ha a jelölő alfabetikus azonosságának a fluktuációjára egyfajta „ingamozgási modellként” tekintünk, ami azzal a haszonnal is járhat, hogy nem csupán a jelölő hanyatló, visszahúzóódási mozgására lehetünk figyelmesek, hanem annak keletkező vagy megjelenési mozzanatára is. Ez utóbbi pedig éppen arra mutathat rá: nem biztos, hogy a jelölő kizárólag csak az alfabetikus rendszerbeli státuszából nyerheti el önazonosságát és válhat jelentéssé, hanem akár a grafikai, azaz

²⁰ Heidegger szerint a föld minden erőszakos behatolásnak és feltárásának ellenáll. Példaként a sziklát állítja, amelyet hiába törünk darabokra, és hatolunk a belsejébe, ezáltal nem érthetjük meg lényegi természetét, mert az nem mutatkozik meg. „[...] a föld mint olyan csak ott jelenik meg – írja Heidegger –, ahol lényegét tekintve fel nem tárható marad, és így őrződik meg, ahol nem engedi feltárni magát, azaz állandóan elzárkózik.” A föld lényegi mibenlétét a mű tudja megmutatni: „A föld az, ami lényegszerűen elzárkózó. A földet elő-állítani [her-stellen] azt jelenti: a földet elzárkózóként a nyitottságba juttatni. A földnek ezt az elő-állítását nyújtja a mű, amennyiben a mű maga visszaáll a földre.” Továbbá: „Azáltal, hogy a mű egy világot felállít, előállítja azt. Az előállítás itt a szó legszorosabb értelmében gondolandó. A mű magát a földet a világ nyíltságába juttatja és ott megtartja. A mű a földet földként engedi lenni.” (Martin HEIDEGGER, *A műalkotás eredete*, ford. BACSÓ Béla = *Uő., Rejtektutak*, Osiris, Budapest, 2006, 35–36.)

²¹ „S jóllehet a költő is szavakat alkalmaz – írja Heidegger –, de másként, mint a hétköznapi beszéd és írás. A költői szó valóban szóvá lesz, és az is marad.” (Uo., 36.)

rajzolati adottsága, az adódása által is.²² Nincs arra mód, hogy akár csak belefogjunk itt e jelelméleti gondnak a feltárásába, azt azonban kijelenthetjük, Kulcsár-Szabó Zoltán ismét fontos könyvet tett le az asztalra. A szerző amellet, hogy masszív elméleti alapot teremt az irodalmiság mibenlétének – a filológia gyakorlata (egyúttal a szöveg és a jel) felől történő – újragondolása számára, az irodalmi művek értelmezésére, illetve azok módszertani reflektáltságára is fokozottan érzékeny marad. E módszertani tudatosság pedig egyre inkább felértékelődni látszik az irodalom- és kultúratudomány értelmezői gyakorlataiban.

(*ELTE Eötvös, Budapest, 2021.*)

²² „Tanulságos, hogy a virágének legstabilabban kibetűzött, s így a szöveg fennmaradását legerősebben tanúsító eleme az olvasatok szerint a refrénszerűen, ám a jelentésség határán visszatérő »Hé, (hé,) héa, hó!« jelsor volt (vajon hogyan kell helyesen kiejteni?): mintha éppen ezen a határterületen, mint a szemiológiai és grafikus dimenzió legszorosabb érintkezési pontján volna megalapozható a szöveg öntanúsításának egyetlen valódi, performatív gesztusa.” (36–37.)

Emontekiő és környéke. ***Tanulmányok Szőcs Géza*** ***költészetéről, szerk. Bollobás Enikő***

Az alább tárgyalandó, az Irodalmi Jelen folyóirat tematikus különkiadásaként kiadott kötet tanulmányai az ELTE *Hagyomány és újítás az irodalomban* című TKP-projekt-jének keretei között, *Közelítések a kortárs magyar lírához* címmel 2021 májusában megrendezett kétnapos konferencián tartott előadásokon alapulnak, amelynek egyik napján Szőcs Géza költészete állt a középpontban. Közvetlen aktualitást nyilvánvalóan Szőcs 2020-as halála szolgáltatott egy ilyesfajta tanácskozáshoz, amely – mint arra Bollobás Enikő tanulmányának személyes reflexióból kiinduló, de nemcsak személyes érvényű záró észrevételei ki is térnek – óhatatlan kihívással, méghozzá „a halott költő hangjának” bizonyos értelemben előszöri meghallásáival szembesítette Szőcs költészetének ismerőit és kedvelőit, tágabban értve pedig az immár lezárt életmű feldolgozásának feladatával a kortárs irodalom kutatóit. Erre itt került először sor (az *Eső* című folyóirat 2021/3-as Szőcs-blokkja túlnyomórészt lírikusi reflexiókból állt össze), és a tanulmányok sora viszonylag egyértelmű képet nyújt arról, hogy a szerzők milyen irányban kerestek lehetőséget Szőcs lírai életművének immár retrospektív értékelésére. Amihez rögtön hozzáteendő, hogy e munka viszonylag kevés előzményre támaszkodhat. Bár Szőcs ritkán hiányzott a kortárs magyar és különösen az erdélyi irodalom áttekintésére vállalkozó összegzésekben (ezekben hol a neoavantgárd hatástól érintett kezdeményezéseket, hol a harmadik „Forrás-nemzedéket” reprezentálta), a Kalligram Könyvkiadó *Tegnap és ma* című sorozatában pedig már 2000-ben monográfia jelent meg a munkásságáról Blénesi Éva tollából, ma sem lehet igazán megalapozott szakirodalmi konszenzusra vagy egyáltalán elmélyült diskurzusra támaszkodnia annak, aki Szőcs lírájának értelmezéséhez keres támpontokat.

Az okok nem túl rejtélyesek. Egyfelől az életmű bizonyos töréseire vagy szüneteire, a lírai produkció félbe- vagy abbamaradásaira lehetne hivatkozni. Ebben a kötetben a Szőcs utolsó könyvének munkálatairól beszámoló Farkas Wellmann Endre írása hívja fel a figyelmet arra, hogy az „utolsó verseskötet” formula évtizedeken át visszanyomozhatóan önmegjelölésként is jelen volt Szőcs munkáiban, ez szerepelt az 1992-es *A vendégszerető* című kötet alcímében is. Nem is teljesen dezorientáló módon, hiszen ha a költői tevékenysége nem szakadt is meg az utolsó évtizedekben, a verseskötetek közreadását tekintve a lírai életmű nagyobb része, vagy talán helyesebben fogalmazva, súlypontja mégiscsak az 1970-es és '80-as évtizedre esik. Az első néhány versgyűjteményének részben egymást fedő anyaga (melyek közül a magyar-

országi fogadtatás szempontjából a Budapesten, a Magvetőnél megjelent kötetek lehettek a mérvadóak: *A szélnék eresztett bábu*, 1986; *A sűrálybőr cipő*, 1989) a mából visszatekintve is erős, markáns pályakezdést mutat. Ennek egyik sajátossága, hogy a líranyelvnek a korban rendelkezésre álló széles repertoárjával érintkezik. Nagy nyelvi erővel, invenciózus képalkotással tárja fel például a weöresi költészetfelfogás továbbvitelének lehetőségeit, egy határozottan szócentrikus, illetve a szójátékok kiaknázását is magában foglaló, szöösszetételekre épülő, konzervatív jegyeket sem nélkülöző poétika körvonalai éppúgy megtalálhatók a korai versekben, mint az óvatosan a (neo)avantgárd felé nyitott kezdeményezések vendégsszövegekkel, köztük nem irodalmi, ready-made szövegtípusokkal és prózai önkomentárokkal. A nyitottabb, töredékes szintaktikai formák éppúgy hozzájárultak Szöcs versvilágának kibontakozásához, mint a zártabb, dalszerű szerkesztésmód. Politikai-közéleti vonatkozású versei – mint azt elsősorban, nemcsak kiadásának körülményei okán, az 1986-ban New Yorkban megjelentetett *Az uniformis látogatása* tanúsítja – akár Petri korabeli költészetének vonatkozó rétegével is párhuzamba állíthatók. A lírai életmű említett, nagyobb szünete nyilván magyarázhatók azzal is, hogy Szöcs tevékenységének súlypontjai az 1990-es évektől máshová kerültek; az immár jóval lassabb ritmusban megjelenő kötetek, különösen a kortárs magyar líra alakulásaihoz viszonyítva, akár bizonyosfajta poétikai elbizonytalanodásról, elakadásról vagy kimerülésről tanúskodhatnak, árulkodó például az olykor túlhajtott vagy erőltetett szójátékokra kifuttatott verskompozíciók vagy az egyszerű, dalszerű formák arányának szembeszökő növekedése. A Szöcsről folytatott diskurzust ráadásul jó ideje nem az irodalmi teljesítményét, hanem az esetenként igencsak megosztó kultúrpolitikai munkásságát célba vevő megnyilatkozások határozták meg. Amikorra tehát az összegzés pillanata elérkezett, tulajdonképpen szinte kevesebb tudás és kevesebb releváns kontextus áll rendelkezésre az irodalmi életműről, illetve annak környékén, mint a pálya korábbi szakaszainak némelyikében.

Egy olyasfajta vállalkozás, mint amilyen a kötet alapjául szolgáló konferenciapanel is, ebben a helyzetben több lehetséges irányban kínálhat orientációt. Kísérletet tehet például a recepció eddigi eredményeinek, kliséinek, megszilárdult ítéleteinek a kritikai felülvizsgálására, ehhez azonban Szöcs költészete esetében kevés igazi támpont kínálkozik. Vállalkozhat az életmű belső arányainak, értékhangsúlyainak, kanonikus csomópontjainak feltárására, például kiemelt darabok interpretációin keresztül, verselemzések révén mintegy feltárva az oeuvre legjavát, ily módon tulajdonképpen kanonizáló javaslatokkal élve. (Ebből a szempontból érdekes, hogy ebben a kötetben nem igazán mutatkozik szükség a pálya tagolására, az életmű inkább – ez a vezérfonala például Turczai István esszéjének – szervesen bontakozó egésznek mutatkozik). Eljárhat azonban úgy is, hogy kontextusokat ajánl fel, legyenek ezek terminológiaiak vagy irodalomtörténetiek, esetleg ideológiaiak, amelyek mintegy eszközökként szolgálnak az életmű történeti vagy kulturális orientálásához vagy – kissé avas klisével élve – „elhelyezéséhez”. A kötet írásai döntően ez utóbbi vonatkozásban mondhatók kezdeményezőnek, úgy méghozzá, hogy két – egymással ugyan szükségszerűen összefüggő, mégis kettéválasztható – szempontrendszerrel érvényesítenek. Egyfelől

egy poétikai és részben ideológiai-világszemléleti aspektust, amely Szöcs költészetének és az azt meghatározó világszemléleti sajátosságoknak az értelmezéséhez kínál kulcsot, oly módon, hogy ehhez a kötet több tanulmányában követett terminológiát is mellékel. Másfelől a Szöcs-költészet irodalmi-irodalomtörténeti környezetének feltárására vállalkoznak, amelybe természetesen sok minden beleérthető, életrajzi vonatkozásoktól poétikai hatásmechanizmusokon, olvasmányokon, kulturális kontaktusokon keresztül a műfordításokig, mely utóbbiak (Szöcs fordításai idegen nyelvből és Szöcs-fordítások idegen nyelvre egyaránt) az egyik legfontosabb orientációs pontként szolgálnak a kötet tanulmányai számára. Szöcs esetében kézenfekvő volna például az erdélyi magyar irodalom szűkebb vagy specifikusabb és a magyar nyelvű irodalom tágabb kontextusának eltérő arányú előtérbe állítása vagy akár szembeesítése, így akár annak a kérdésnek a vizsgálata is, hogy mennyiben vethetők össze, illetve mennyire állnak összhangban azok a pozíciók, amelyeket költészete a közelmúlt és a jelen erdélyi és magyarországi irodalmának alakulásáról alkotott elképzelésekben betölt. Jelen kötet egyik feltűnő sajátossága abban áll, hogy – aligha függetlenül attól, hogy szerzőinek döntő többsége az angol-amerikai irodalom szakértője – elsősorban világirodalmi környezetet vázol fel tárgya köré. A kötet kontextusában inkább kivételt jelent Horváth Kornélia tanulmánya, amely az első versgyűjtemény, a *Te mentél át a vízen?* (1975) különféle „áthallásait”, tágan értett intertextuális kapcsolódásait veszi számba, és amely bár ugyancsak nagy figyelmet szentel a nem magyar irodalmi utalásoknak, elsődlegesen a kötet keletkezési időszakának sokrétű magyar költészetére fókuszál, főként azt a kérdést feszegetve, mennyiben előlegezi meg a debütáló kötet a posztmodern stílusjegyek megjelenését a magyar irodalomban. A felvázolt összefüggésben (és ezt a kötet többi tanulmánya is megerősíti) mindazonáltal kézenfekvőbbnek mutatkozik Szöcs lírai tájékozódását egyfelől a kor neoavantgárd kezdeményezéseivel, másfelől Weöres költészetének hatásával leírni: miként arra az Eső említett számában „a Szöcs-költészet weöresi kiindulópontjáról” megemlékező Balázs Imre József is utal,¹ a fiatal Szöcs akár programszerűnek is nevezhető Weöres-esszéje² némi túlzással szólva egy, a modern magyar irodalom tágas tartományaira kiterjesztett sajátos hagyományvonalat látott Weöres költészetén keresztül feltárulkozni.

A kötet tanulmányainak nagyobb részében azonban inkább világirodalmi távlatból, elsősorban az azt a modern angol-amerikai költészethez fűző hatásösszefüggések felől közelít Szöcs lírájához, aminek egyik (itt-ott talán zavaró, összességében mégis inkább üdítő) következménye, hogy olykor a magyar líra történetével nem is teljesen összehangolható terminológiával konfrontálja olvasóját. Ennek a komparatisztikai távlatnak a kitüntetése ugyan nyilván nem független a kötet szerzőgárdájának szakmai orientációjától, mégsem mondható esetlegesnek vagy terméketlennek. Bár, mint Bollobás a kötethez írott előszavában Szöcs műfordítói munkásságának arányaira tekintve megjegyzi, „az angol Szöcs hatodik vagy hetedik nyelve volt”, költészetének

¹ BALÁZS Imre József, *Komplex posztapokalipszis*, Eső 2021/3., 78–80.

² Szöcs Géza, *A parton Proteus alakoskodik*, Kortárs 1973/12., 1849–1856.

bizonyos poétikai jegyei valóban párhuzamba állíthatók az amerikai modernség némely fejleményével, például a modern szabadvers retorikai sajátosságaival. Ebben a komparatív távlatban különösen a „projektív vers” ideáját kidolgozó Charles Olson költészete kínálkozik orientációs pontként, akivel Szőcs – mint Bollobás fogalmaz – „mély poétikai rokonságot érzett” és akinek poetológiai elgondolásai is egyfajta támogatást nyújthattak az erdélyi lírikus „örömköltészete” számára – és akinek költészetéből éppen Szőcs fordításában és Bollobás válogatásában jelent meg egy bőséges magyar nyelvű összeállítás (*Semmi egyéb a nemzet / mint költemények...*, 2003). Szőcs pályájának politikai vonatkozásai sem függetlenek az amerikai kontaktustól: a kötet több pontján is szóba kerül a William Least Heat-Moon indián költőnek ajánlott *Indián szavak a rádióban* című költeménye, aki az 1985-ös budapesti Kulturális Fórumon felszólalt az ekkor házi őrizetben felügyelt erdélyi költő érdekében, így módon nemzetközi figyelmet irányítva Szőcs munkásságára.

Olson és az amerikai modernizmus szintén fontos kontextusként szolgál Hegyi Pál tanulmányában, aki a „nyelvi immanencia” alább még jellemzendő princípiumát követi nyomon Szőcs költészetének poétikájában. Vöő Gabriella kezdeményező erejű írása egy Magyarországon is egyre népszerűbb kérdésfeltevést dolgoz ki Szőcs költészetének példáján, amelyben közismerten fontos szerepet játszanak, olykor a lírikus önjellemezésében is, a medvék és egyéb állatok. A tanulmány meggyőzően érvel amellett, hogy Szőcsnél megfigyelhetők egy olyan zoopoétika körvonalai, amelyben az állatok vagy az állati tapasztalás megjelenítése elsősorban nem valamiféle antropomorfizáló metaforika kiépítését célozza meg, hanem az emberi és állati találkozásainak eseményeire fókuszál, illetve az állati tapasztalatban való részesülés lehetőségeit kutatja. Kurdi Mária alapos tanulmánya Szőcs és az amerikai irodalom viszonyát a műfordítás relációjában dolgozza fel: egyfelől Szőcs verseinek angol-amerikai fordításait tekinti át, melyek sorában kitüntetett szerepet játszott az említett *Indián szavak a rádióban* angol nyelvű megjelenése, és amelyek egyfajta összegzésként jelent meg a *Liberty, Rats and Sandpaper* (2017) című válogatott verseskötet Paul Sohar fordításában. A másik irányban, vagyis Szőcs angoltól készített műfordításainak bemutatásában Olson és Emily Dickinson állnak a fókuszban, és persze itt említendő a Szőcs kezdeményezésére, annak idején hevesen vitatott körülmények között létrehozott Janus Pannonius Költészeti Nagydíj, amelynek 2015-ös, aligha vitatható kedvezményezettje Charles Bernstein, az ún. Language (sokszor: L=A=N=G=U=A=G=E) Poets legfontosabb képviselője és teoretikusa volt. Az amerikai posztmodern líra talán legjelentősebb (részben avantgárd eredetű) mozgalmát a díjazott költészetéből készült fordításgyűjtemény (*Beomlott mondatok*, 2015) tette magyar nyelven elsőként hozzáférhetővé, Szőcs ennek elkészítésében is közreműködött, vagyis elmondható, hogy angol műfordítói munkásságában kifejezetten az amerikai költészet Magyarországon, illetve magyar nyelven nem vagy csak alig ismert és olvasott, jellemzően nehéz életműveire összpontosított.

A kötetben viszonylag egyöntetű javaslat rajzolódik ki a Szőcs-líra poétikai karakterének jellemzésére. Egyfelől, mint az fentebb szóba került, a neoavantgárd nyelvszemléletének meghatározó jelenléte mutatkozik fontosnak ebben a tekintetben,

mindenekelőtt a vers gesztusszerűségének, adott esetben akciójellegének, valamint a nyelv anyagszerűségének, érzéki tapasztalatának szentelt figyelem. Ez utóbbi mutatkozik meg Szöcs több szerző által is kiemelt eljárásában, amely – például az (olykor az olvasó türelmét igénybe vevő, máskor kifejezetten sokrétű) szójáték-obszesszióban – rendre a szavak mögött megbúvó szavak, szövegek mögött felsejlő más szövegek jelentésképző vagy olykor -romboló potenciáljával szembesít, adott esetben a nyelv idegenségével is, akár abban a szó szerinti értelemben, amely a saját nyelvbe beszűrkedő idegen nyelvek jelenlétére céloz (a kötet címében szereplő kifejezés egy Szöcs által véletlenszerűen fellelt lappföldi város nevére mutat vissza és többnyelvű jelentésszociációk csomópontjaként funkcionál). Az elemzések másfelől rendre szembesítenek Szöcs költészetének konzervatív karakterével is – nem csupán ennek ideológiai vonatkozásaival, például annak kérdésével, hogy milyen összefüggésekben lesz domináns az életműben az értékörzés vagy -mentés gesztusa, hanem azzal is, hogy maga az avantgárd is hagyományként jelenik meg benne, mint azt több szerző is szóba hozza.

Szöcs költészetének ez a kettős, mások mellett Cristian Réka felvezető esszéjében is szóba hozott *arculata Bollobás* leírásában az „immanencia” fogalmában ragadható meg, ami három okból is a kötet talán legfontosabb állításának tekinthető. Egyrészt azért, mert értelmezési keretet kínál Szöcs költészetének bizonyos alapvető világszemléleti vagy értéktételezésbéli sajátosságai számára (például az „örömköltészet” említhető itt, valamint az „isteni” dimenziójának színrelépése, amelyet Bollobás abban az értelemben is az immanencia egyik formájához köt, hogy ez Szöcsnél az emberi dimenzióban való megjelenéseire korlátozódik). Másrészt azért, mert a kötet poétikai érdekeltségű tanulmányai is lényegében ehhez az értelmezési kerethez kapcsolódnak. Hegyi elemzése például az általa „visszaháramlónak” nevezett jelölés, valamint a Szöcs-költészet nyelvjátékaiban feltárulkozó akusztatikus zeneiség sajátosságait helyezi el benne (mint az rögtön szóba kerül, elsősorban retorikai alapon), Vöő zoopoétikai közelítésének pedig az az egyik tanulsága, hogy az állat–ember-interakciókra helyezett hangsúly, az állati tapasztalat feltárására tett kísérlet és az átváltozások szerepe Szöcsnél éppenséggel meggátolja az állatokat szimbólumokká transzcendáló interpretációt. Harmadrészt az immanencia retorikai vonatkozása emelendő ki: ahogy Bollobás és mások hangsúlyozzák, Szöcs költészetének nem a metafora a mestertrópusa, költői nyelve nem veszi különösebben igénybe a metaforizációban valamilyen fokon szükségszerűen implikált különbségtételt egy érzéki vagy immanens és egy azon túli szféra (vagy jelentésmező) között. Szöcs költői képei, érvel az előszóban a kötet szerkesztője, „a legritkább esetben metaforikusak, még kevésbé tartalmaznak szimbólumokat vagy önmítoszokat: nem valami más helyett állnak, hanem önmagukra vonatkoznak” (11.), ami – lehetne továbbfűzni a gondolatot – valóban összefüggésbe hozza az avantgárd hagyománnyal. A lírai modernség két (a kötetben sokat hivatkozott Charles Altieri nyomán megkülönböztetett) nagy tradíciója közül az egyik egy metaforikus-szimbolikus dualizmus, a másik inkább metonimikus-allegorikus keretek között ragadja meg a költői nyelv létmódját. Szöcs tehát az utóbbihoz állna közelebb, ugyanakkor – Bollobás érvelése szerint – ez

utóbbi kategóriák is kevésbé pontosak erre az életműre vonatkoztatva, mint az immanencia. Ennek két alapvető aspektusát különbözteti meg az elemzés, a „bennfoglaltságot” („két jelenség közül az egyik a másikba foglaltan, annak lényegeként jelenik meg” [46.]– vagyis, lehetne hozzáfűzni, nem annak helyettesítő szimbólumaként) és a fentebb már említett mintázatot megragadó „bennvalóságot” („az isteninek a jelenségekben való immanens jelenlétéről van szó, amikor is a rész őrzi az egészet, a teljességet, a partikuláris az általánosat, a konkrét az elvontat, a jelenség a lényeg, a tökéletet” [70.]). Az így értett kettős immanenciát Bollobás elemzése két további kategóriához vezeti el: a percepció jelentőségéhez Szöcs verseiben (ennek poétikai beágyazásához megint csak Olson költészetelmélete kínál alkalmat), valamint a partikularitásra helyezett, különféle összefüggésekben kimutatott hangsúlyhoz. Így összességében egy koherensen kifejtett és poétikailag is megalapozott, a kötet többi tanulmánya által is megerősített kép rajzolódik ki Szöcs költészetéről, amivel ez a vállalkozás máris sokat tett azért, hogy az életmű kezelhetővé váljon az irodalmi és kulturális emlékezés számára, és támpontokat kínál ama további munka számára is, amely szükséges ahhoz, hogy Szöcs szerepe és jelentőségének mértéke a közelmúlt magyar költészetének alakulástörténetében feltárulkozzon.

(Irodalmi Jelen, Budapest, 2021.)

„Vendégek közt vendég”.
Poétikai örökség és szöveghagyomány:
Vörösmarty az ezredforduló után,
szerk. Hansági Ágnes – Hermann
Zoltán

A „Vendégek közt vendég” című tanulmánykötet az utóbbi két évtized legjelentősebb kísérlete Vörösmarty Mihály életművének elhelyezésére a kortárs olvasási horizonton. A hasonló, konferenciaelőadásokon alapuló, sok szerzős és sok szempontú, nagy terjedelmű és több műfajt, szövegtípust, értelmezési hagyományt képviselő szövegkorpuszt tárgyaló tanulmánykötet recenzensének alapkérdése, hogy a szerző életművén túl nyomon követhető-e egyéb, az értelmezésekben közös nevezőként azonosítható szempont vagy következtetés.

A könyv ugyanis a téma, az elméleti háttér és a módszertan szempontjából is meglehetősen sokszínű. A tizennégy tanulmány közül öt indul ki egyetlen Vörösmarty-műből: Zentai Mária és Vaderna Gábor a *Szép Ilonka*, Szajbély Mihály a *Széphalom*, Gere Zsolt a *merengőhöz*, Szalisznyó Lilla pedig az Árpád ébredése kapcsán fejti ki értelmezéseit. Másik öt szöveg inkább történeti vagy elméleti kontextusokba helyezi az életművet vagy annak egy-egy szeletét: Csonki Árpád az *epüllion*, Fried István a *zeneiség*, Lőrincz Csongor a „*hangoltság*”, Milbacher Róbert a *Milton-párhuzamok*, míg Sziklay Cs. Mónika egy bírálat, az *Erdélyi kritikája* alapján közelít az életműhöz. További négy tanulmány ugyan meghatározott Vörösmarty-szövegeket értelmez, az olvasat fókuszában mégis a szövegek közöttiség áll: Hermann Zoltán a Csák korábbi századfordulós pszichológiai értelmezését, Hansági Ágnes három vers (*Mit csinálunk?*, *Madárhangok*, *A nefejejtshez*) kapcsán a dialogicitást, Szilágyi Márton az Örök zsidó töredékeinek, míg Pataki Viktor a *füredi szívhalálszat* és Krúdy Gyula *Balaton-i szívhalálszat* című szövegének lehetséges kapcsolatait értelmezi. Feltűnő, hogy a 19–20. században kialakult kánon magját jelentő és a „kötelezők” körébe sorolt Vörösmarty-szövegek alulreprezentáltak: nem csak az epikus vagy a drámaíró Vörösmarty korábban megkerülhetetlennek tartott művei hiányoznak az értelmezett szövegek köréből (*Zalán futása*, *Tündérvölgy*, *A Rom*, *Csongor és Tünde*), de a lírikus Vörösmarty kapcsán is hangsúlyeltolódás figyelhető meg (bár egy-egy elemzés szorosabban is foglalkozik a *merengőhöz*, és részben *Az emberek*, *A vén cigány*, az *Előszó* szövegeivel, a többi „kötelező olvasmány” csak tágasabb értelmezések keretében merül fel).

A tematikus csoportosításnál azonban fontosabb a kötet módszertani sokszínűsége. A két szélsőség a nyílt (oktatási-szakmai) kánonhoz kapcsolódó értelmezések

körében, hogy a Vörösmarty-művek olvashatóságát a jelen horizontján adottságként vagy kérdésként kezelik (e pozíciók rögzítése persze csak arra szolgál, hogy a köztük lévő skálán elhelyezhetők legyenek az egyes értelmezések). Előbbi esetben nincs reflexió, a tárgy és annak jelentősége eleve adottnak tekintett, a döntés legfeljebb csak a historizáló-rekonstrukciós vagy éppen az elméleti-allegorikus megközelítés kiválasztásában mutatkozik meg (még ha ezek az olvasatok látszólag élesen szemben is állnak egymással). Ha azonban az irodalomtörténet-írás kilép a fel nem tárt előfeltevések biztonságából (amelyen belül természetesen nagyon is eltérő megközelítési módok létezhetnek, s ugyanazon módszertanon belül éles viták folyhatnak hatásokról, dátumokról és dokumentumokról), akkor olyan módszertannal kell dolgoznia, amely számol a saját értelmezési horizontján/hagyományán kívül eső olvasási szempontokkal, s esetleg magának a tárgynak (a Vörösmarty-életműnek vagy bizonyos műveknek) az olvashatósága sem evidencia.

Ekkor sem arról van szó, hogy tanulmányok révén bárkit meg kellene győzni az életmű olvasásáról (hiszen érdekeltség híján már eleve nem jöhet létre a diskurzus), s nincs szó az úgynevezett „művelt nagyközönség” ismeretlen elvárásainak való megfelelésről, esetleg popularizálásról. A „*Vendégek közt vendég*” szinte minden tanulmánya nevezhető irodalomtörténeti megközelítésnek, ugyanakkor feltűnő (vagy talán inkább természetes), hogy többségük szövegek, szövegcsoporthoz, szövegösszefüggések történetiségével foglalkozik életrajz, személyiség, keletkezéstörténet helyett.

Talán azok a tanulmányok kerülnek legközelebb a Vörösmarty-életmű olvasásának lehetőségként való kezeléséhez, amelyek a szövegek megértésének történetét viszik színre. Ez nem azt jelenti, hogy ezek a szövegek a történet szintjén oldják fel az interpretatív kérdéseket, éppen ellenkezőleg: az irodalomtörténeti értelmezés ekkor olyan eljárásnak mutatkozik meg, amely felkínálja olvasója számára a dialógust, a közös megértés lehetőségét. Az implicit olvasó ekkor nem az elbeszélő alárendeltje, a narrátor kérdéseivel, eljárásaival való azonosulás során az olvasó úgy érezheti, hogy mintegy követi a tanulmány szerzőjét a gondolatmenet logikájára való ráतालálásban (sőt, vele együtt tanúja lehet annak felépülésében). Ilyen Szajbély Mihálynak a *Széplak*ot értelmező szövege (*Hová tűnt a gonosz?*), amely Jolles „egyszerű formáinak” fogalomkészletéből indul ki. A történet mögötti „eset” egy morális dilemmában összegezhető (mennyiben tekinthető bűnösnek a korabeli törvényeknek megfelelően eljáró gyilkos, ha minden jel felesége hűtlenségére utal), melynek művészi szöveggé alakításából indul ki a tanulmány. Majd az ebből felépülő, tulajdonképpen az „egyszerű formákon” már túlmutató „emlékállításként” értelmezi a tanulmány a *Széplak* szövegét. Az „esetből” megalkotott elbeszélés jelentése ekkor önreflexív dimenziókkal gazdagodik: a szöveg valódi tétje a múlt megidézhetősége lesz. Itt azonban nem a történelmi, hanem a személyes emlékezet lesz igazán fontos: a „*Széplak* létrehozása – benne a *Széplak*hoz fűződő regével – az idő haladékonysága elleni személyes küzdelem sikerességének próbája.” (121.) Bár a tanulmány lezárása némileg talányos (vajon Ugod és Zenedő története a Perczeléknél töltött évek elfojtásainak kiéneklése-e?), nyitottságával illeszkedik a gondolatmenetnek az olvasás folyamatát színrevivő módszerébe.

Szilágyi Márton az Örök zsidó töredékeit/tervezeteit kontextusba állítva Szajbély tanulmányához hasonlóan olvasási teljesítményként mutatja fel az irodalomtörténeti interpretációt (*Vörösmarty és az örök zsidó*). A kritikai kiadás tizedik kötetében *drámatöredékek és vázlatok* alcímmel megjelentetett, mindössze hét oldalból álló szövegegyüttesből Szilágyi virtuóz módon alkotja meg Vörösmarty (meg nem valósult) koncepcióját. Mindehhez úgy használ fel történeti kontextusokat, hogy következtetéseit mindvégig Vörösmarty-szövegekre vonatkoztatja. Például a korabeli bábszínház mint lehetséges keletkezéstörténeti aspektus Kleist nevezetes marionett-színházi esszéjén keresztül vezet el a bábok egy másfajta, Vörösmartynál inkább démonikus koncepciójának megmutatásához. Innen jut el a gondolatmenet a töredékekből rekonstruálható világfelfogásnak az életművön belüli párhuzamaihoz, elsősorban *Az emberek* „ahumán” világához. Ennek az „alternatív üdvtörténetnek” a fenyegetése azonban az Örök zsidó töredékeiben nem múltbéli mitológiai toposzok felhasználásával, hanem a jövőbe vetítve jelenik meg, bekapcsolva az értelmezésbe a mesterséges intelligencia dilemmáival foglalkozó irodalmat is.

Bár látszólag Milton-hatásokat nyomoz a Vörösmarty-életműben, Milbacher Róbert tanulmányának (*Milton-nyomok Vörösmarty költészetében*) hasonló a tétje, mint Szilágyi értelmezésének: olyan kontextust felmutatni (ebben az esetben az angol romantika Milton-recepcióját), amely újabb értelmezéseket tesz lehetővé (ezúttal *A vén cigány* kapcsán). Milbachernél a Szilágyi-féle „alternatív üdvtörténet” helyett arról olvashatunk (Abramsre hivatkozva), hogy Milton romantikus „félreolvasása” „antropológiai-metafizikai” kérdéssé teszi a teológiai megközelítést, „a bűnbeesés–bukás–kiűzetés szüzsé miltoni narratívája szekularizálja a keresztény üdvtörténetet” (313).

Hasonlóképpen az értelmezés nyitottsága szervezi Zentai Mária (*Hívott és hívatlan dalosok*) és Vaderna Gábor (*Mátyás király szerelmes*) tanulmányait, amelyek a Szép Ilonka olvasásának lehetőségeit veszik szemügyre. Bár Zentai mindezt a zenei adaptációk alapján, míg Vaderna inkább szövegközeli eljárásokkal teszi, mindketten Margócsy István olvasatával, pontosabban annak egyértelműségével vitatkoznak (amely szerint Mátyás király bizony magáévá tette Szép Ilonkát). Mindketten a szöveg jelentésének nyitottságát hangsúlyozzák, éppen az aktus megtörténtének eldönthetetlenségében látva a szöveg hatásának a forrását. (Ugyanakkor nem igazán derült ki Vaderna tanulmánya esetében, hogy mi szükség van a konklúziót követően Fessler művei és *A csehek Magyarországon* kapcsán visszajutni egy bekezdés erejéig a Szép Ilonkához – bár annak a kijelentésnek az erőteljessége, mely szerint Mátyás király „vadászként az erdőben lányok után kajtatott” [65.], kárpótolhat ezért a kitérőért.)

A „retorikai polifonikusság” szervezi Hansági Ágnes tanulmányát is („...hang visszhangra lel”), ami ebben az esetben a témából (is) fakad. Hansági három Vörösmarty-verset interpretál olyan alapossággal, ami indokolja azt az első pillantásra talán szokatlan megoldást, hogy a tanulmány mindhárom vers teljes szövegét közli. A versinterpretációkat megelőzi a recepciótörténeti áttekintés (mely *distant reading*ként egy grafikonból indul ki), ezt azonban szerencsésen követi a polifonikusság lehetőségeit kibontó „szoros” értelmezés, ahol Hansági remekel. Különösen

a *Madárhangok* olvasásakor, amikor – elhagyva a hivatkozások béklyóit – a tanulmány az állati hangok megjelenítésének, lefordíthatóságának, az emberi nyelvvél való összemérhetőségének kérdéseit tárgyalja. A tanulmány erős rekanonizációs gesztus, még ha megalapozását részben olyan vitatható kijelentés is szolgálja (Babitsra hivatkozva), amely szerint Vörösmarty epikus művei lírájához képest „esztétikai szempontból lényegesen kevésbé jelentősek” (222).

Dialogikusság jellemzi a kötetet záró két tanulmány módszertani alapvetését is. Pataki Viktor Vörösmarty és Krúdy füredi érdekltségű novelláit veti egybe (*A szívhalászat hagyománya – két szöveg között*). Pataki értelmezése a „közöttiségben” látja a két szöveg létmódjának jelentőségét, izgalmas következtetései pedig egyszerre olvashatók kultúrtörténeti és poétikai horizonton. A Balatonnal, Balatonfüreddel és az Anna-bállal összefüggésbe hozott szövegek egyszerre utalnak a részben a magyar irodalomtörténetben létrejövő kulturális tradícióra és ugyanakkor ennek a poétikai visszahatására. Pataki értelmezése is olyan, a Vörösmarty-kánont módosítható gesztusnak tekinthető, amely „szövegek között” találta meg azt a szempontot, amellyel az addig legfeljebb a biedermeier fürdőirodalom tematikus regiszterét vizsgáló elemzésekhez képest kimozdíthatóvá vált *A füredi szívhalászat* (hasonló, narratopoétikai jelentőséget játszik az Anna-bál például Gárdonyi Géza *Te, Berkenye!* című regényében). A Sziklay Cs. Mónika elemzésében („*Dalolj még, dalolj még! hadd halljuk a szép szót...*”) kimutatható dialógus ehhez képest egyszerűbben leírható: Erdélyi János 1845-ben (saját neve alatt csak a *Pályák és pálmák*ban) megjelent bírálatát foglalja össze. Az egyébként alapos áttekintés nem sokat tesz hozzá a magyar kritikátörténet-írás eddigi eredményeihez, a dialógus itt nem válik nyílttá, szinte kizárólag Erdélyi szempontjából tűnnek fel a Vörösmarty-életmű szeletei (így valójában nem válik világossá, hogy az ismertetésen túl mi a tanulmány tétje).

A „*Vendégek közt vendég*” című kötetnek az életrajzi érdekltségű irodalomtörténet-írást elutasító szövegeihez képest látszólag kivételt jelentenek Hermann Zoltán és Gere Zsolt tanulmányai: előbbi Babarczi Schwartz Ottó Csák-értelmezésén és tanulmányain keresztül tesz több utalást is Vörösmarty lelki és testi bajaira (Babarczi Schwartz Ottó a Csákról), utóbbi pedig *A merengőhöz* „életrajzi és keletkezéstörténeti” hátterét tárja fel (*Kétes távol*). Bár Hermann kijelenti, hogy a pszichiáter nem hozza összefüggésbe Vörösmarty állapotát az utolsó években sem a Csák szövegével, sem az esetleírásokkal, az utolsó bekezdésében mégis kijelenti: „Ha a Schwartz-tanulmányok és a Csák-előadás megállapításait Vörösmartyra nézve összeolvassuk, azt látjuk, hogy a költő szellemi leépülésének, esetleges elmezavarának több oka is lehetett” (103.), majd fel is sorolja ezeket a betegségeket. Ugyanakkor a tanulmány két rövid „utógondozással” folytatódik, megvilágítva a gondolatmenet valódi tétjét: a másodikban Eisemann György Csák-értelmezésének rövid összefoglalása révén mutatja fel a Schwartz képi-performatív és Eisemann figuratív megközelítése közötti különbséget, az irodalomtörténész pozícióját a különböző értelmezések történeti érdekltségű felmutatásában rögzítve.

Gere Zsolt rendkívül alapos tanulmánya *A merengőhöz* hagyománytörténetét meghatározó szólam mellé, amely a korkülönbségből kiindulva értelmezi a verset,

egy másik, Vörösmarty anyagi helyzetére rákérdező értelmezés lehetőségét mutatja be. Olyan „háttérter” rajzol fel, amely eloldhatja a vers olvasását a szubjektivizáló-romantizáló hagyománytól, s lehetővé teheti a beszédpozíciók heterogenitásának felismerését. Talán csak az Újabb munkái kiadásának viszonytárságai kapcsán elbeszélt, *Egy adósság története* című, egyébként eddig feltáratlan forrásokon is alapuló fejezetnél lankadhat annak az olvasónak a figyelme, aki *A merengőhöz* keletkezés-története kapcsán már korábban elfogadta, hogy 1843 előtt a házasság lehetetlenségének okai kapcsán „az életrajzi-életkori szempontú kontextusok mellett” Vörösmarty anyagi helyzetét is figyelembe kell venni (273–279.), s várja már, a tanulmány miképpen váltja be a vers új szempontú értelmezésére tett ígéretét. Ugyanakkor megéri végigolvasni a szövegnek ezt a részét is, mert a zárlatban a gondolatmenet elér *A merengőhöz*, s felvillantja jelentésének a szokásostól eltérő kapcsolódási lehetőségeit (romantikus ironia, rajongás).

E filológiai kontextusok mellett legalább ennyire jelentősek azok az elméleti meglátások, amelyek az életmű kortárs olvashatóságát a (nevezzük így:) érzékszervi sokszorozódásban látják. Fried István *Ut musica poësis* című tanulmánya az életmű zeneiségéről értekezik, szinte beláthatatlan tudásanyagot megmozgatva. Fried értelmezései számára az érintett korszakot tekintve szinte nem létezik korlát az európai kulturális horizonton. Az olvasó olyan kaleidoszkópszerű áttekintést kap, amely jócskán kitágítja a Vörösmarty-életmű zeneiségével kapcsolatos értelmezési lehetőségeket. A körkép a tanulmány végére olyan tágassá válik, hogy maga a narrátor kénytelen elismerni: „Nemigen tudom következtetéssel lezárni töprengéseimet a romantikus zene és irodalom, főleg Vörösmarty között létező vagy tulajdonított összefüggésekről” (157). Annyiban Fried István megközelítéséhez kapcsolódik Lőrincz Csongor tanulmánya (*Hangoltság, beszédhelyzet és affektus Vörösmarty költészetében*), hogy Vörösmarty költészetének romantikusságát nem annak látomásos, sokkal inkább „akusztikus” jellegében látja. Ugyanakkor – eltérően Friednek a költészet zeneiségét történeti horizonton értelmező és Hanságinak az „ahumán” hangok lefordíthatóságát kérdéssé tévő szövegeitől – Lőrincz meglehetősen problémátlanul, sokszor tematizálva kezeli a látomásosságot leváltó „hangoltságot”. A médiumváltás, ennek reprezentációs kérdései a kötet több tanulmányában megjelennek, ám a legtöbb esetben azzal az igénnyel, hogy reflexióik révén az olvasó lehetséges szempontjait is figyelembe vegyék, párbeszédbe lépjenek vele. Ezzel szemben a kötet legterjedelmesebb írása olyan értekezői stílusban adja elő egyébként fontos állításait, ami még a legelkötelezettebb Vörösmarty-értelmezőket is elidegenítheti az értelmezésbe való bekapcsolódástól (egyetlen példa, némi egyeztetési hiányossággal, még a szöveg elejéről: „Azt lehet mondani, a versek mint hangkörnyezetek – úgy is mint szonorikus-immerzív-invazív atmoszférák – és hangolt-hangoló erőtereik, sőt a »vibráció akusztikus erőszakának« notációit, szono-gráfiáit hajtják végre...” [164.]).

Szalisznyó Lilla tanulmánya (*Egy alkalmi színmű mediális meghatározottságának vizsgálata*) egyszerre bővíti a kötet módszertani sokszínűségét, és illeszkedik azoknak a megközelítéseknek a sorába, amelyek a Vörösmarty-műveket különböző mediális formák által meghatározottként értelmezik. Az elemzés tárgyát az Árpád ébredésének

mint „drámai prologusnak” a színrevitele képezi, újdonságát pedig az jelenti, hogy a színháztudományi és irodalomtörténeti megközelítést egy kéziratot jelmezjegyzék értelmezése révén egyesíti: az interpretáció ebben az esetben „az Árpád ébredése ősbemutatójának színpadi látványát elemzi, mint egykorú első értelmezést” (333). A rendkívül invenciózus elemzés a darab színrevitelének látványvilágát rekonstruálja, rögzítve, hogy Vörösmarty szövegének (és a műfajnak) integráns része a multimedialis meghatározottság. Hasonlóképpen hiánypótlónak nevezhető Csonki Árpád *A kiséposz mint a magyar romantika reprezentatív műfaja* című tanulmánya. Csonki elemzése a Vörösmarty-kiséposzok és az „epüllión” kategóriái közti kapcsolatokat kifejtő szövegrészben szolgál újdonságokkal a Vörösmarty-értelmezések számára. Fontosak ugyanis azok a megközelítések, amelyek tisztázzák az antikvitásból eredő, a klasszikus magyar irodalom tárgyát jelentő korszakokban meghatározó jelentőségű elvárásrendszer elemeit, ebben az esetben egy műfajjal kapcsolatban.

A kötetről összességében elmondható, hogy szerzői (és szerkesztői) számoltak azzal, hogy a 2020-as években Vörösmarty életműve immár nem adottság, hanem lehetőség. A *„Vendégek közt vendég”* szövegei többségükben azt példázzák, amit a címként választott Kovács András Ferenc-idézet is: ahogy Vörösmarty nem csak az irodalomtörténészek, hanem a költők dolga is, úgy az értelmezés joga sincs fenntartva valamely kitüntetett megközelítési mód, értelmezői közösség számára. Az irodalomtörténeti megközelítések „vendégeskedő” státuszának belátása híján ugyanis a klasszikus szövegeket már csak az intézményi kényszerek „öriznék”, KAF idézett szövegének záró soraival, „setét borulatba”.

(Balatonfüred Városért Közalapítvány, Balatonfüred, 2020. [*Tempevölgy Könyvek* 41.])

Kabdebó Lóránt (1936–2022)



Kabdebó Lóránt kicsit több, mint ötven évvel ezelőtt írta első dolgozatát Szabó Lőrincről, ezzel megkezdve azt az aprólékos és úttörő munkát, amely a kánonból kiszorítani kívánt költő életművét mind az olvasók, mind pedig az akadémiai közeg számára újra élővé tette. Szabolcsi Miklós bízta rá ezt a korpuszt, melytől a legtöbb kutató ódzkodott, Aczél György viszont – bár engedélyezte Kabdebó szövegeértelmező írásainak közlését – ösztöndíjjal, kutatási pénzekkel nem támogatta az életmű feldolgozását. Különösen merész lépés volt Kabdebótól, hogy már disszertációjában tárgyalta a *Vezér* című vers első változatát, később pedig nem riadt vissza az olyan kötetek értelmezésétől sem, mint a *Harc az ünnepért*.

A nemzeti klasszikus rehabilitációjának első állomása a Szépirodalmi Könyvkiadónál megjelent háromkötetes monográfiája volt: *Szabó Lőrinc lázadó évtizede* (1970), *Útkeresés és különbélke* (1974) és *Az összegezés ideje* (1980). Kabdebó ebben a sorozatban nemcsak leválasztotta Szabó Lőrinc feltételezett politikai szimpátiáit és nehéz természetét a szövegekről, megszüntetve ezzel bizonyos művek addigi tabusítását és mellőzöttségét a kor szakirodalmában, de az általa gyakorolt szoros olvasás és saját lírai érzékenysége a Szabó Lőrinc-i beszédmod alapjait volt képes feltárni. A későbbiekben is megőrizte cizellált, filológiai alapon megalapozott olvasásmódját, amikor olyan, az életművel kapcsolatban rögzült elemeket vett górcső alá, mint az erőnkultusz vagy az intenzív önéletrajzi ihletettség (*Szabó Lőrinc „pere”* [2006], *Titkok egy élet/mű-ben. Szabó Lőrinc utolsó versciklusának poétikai és filológiai szembeállításai* [2010]). Ezáltal volt képes a felszínesen a dühvel, a harccal vagy az önzéssel azonosított poétikai jellemzőkről kiemelkedő minőségű értelmezői munkával kimutatni, hogy miként járulnak hozzá a versbéli megszólaló öntükrözéséhez, valamint ahhoz, hogy a szöveg a különféle intézményes beszédmodokat – a jogtól a politikaig – magába tudjon építeni, így képezve és sokszorozva meg a lírai ént.

Kabdebó azonban nemcsak kifejtette és újraértette az olyan Szabó Lőrinc-höz köthető motívumokat, mint a „rettenet” vagy a „körülmények”, hanem kreatív módon alkotott teorémákat, mint a személyiséglátomás vagy az aktor és a néző megkülönböztetése, amelyekkel e költészethez további közelítési lehetőségekre tett javaslatot. Ráadásul ezek nem kizárólag a Szabó Lőrinc-i versbeszéd működését tették plauzibilisebbé, hanem általában a későmodern korszakküszöbvel bekövetkező poétikai változásokat is kontúrozták az én és a világ viszonylatában (utolsó befejezett kézírata, az új kötetnek szánt *Átváltozások* egy újabb kísérlet ennek a modernséget meghatározó fordulatnak az értelmezésére). A két kiadást is megért *„A magyar költészet az én nyelvemen beszél.” A kései Nyugat-líra összegződése Szabó Lőrinc költészetében* (1992, 1996) című könyvében a Szabó Lőrinc-lírárt ezért a magyar modernség kontextusában vizsgálva egyszerre értelmezte újra az olyan közismert viszonyokat, mint a Babits Mihály–Szabó Lőrinc-kapcsolat, és nyitott meg új összehasonlítási lehetőségeket például József Attila és Kassák Lajos költészetével, amelyek mindvégig foglalkoztatták (*„Nyílik a lélek” – Kettős látás a 20. századi lírában. Szabó Lőrinc „rejtektújja”* [2015]; *Esettanulmányok? Sorsvállalások!* [2019]). Kései műveiben egyre lényegesebbnek tartotta, hogy ez a költészet európai összevetésben jelenjen meg, a német, angol és francia modernség, valamint a magyar kölcsönösen értelmezzék egymást (*„egy Költő Agya.” Szabó Lőrinc pályaképe a „modern” európai költészetben* [2021]). Az életművek szüntelen felülvizsgálatát kezdeményezte, ezért vett részt tevékenyen a többek közt Ady Endréről, József Attiláról és Kassák Lajosról szóló Újraolvasó konferenciák szervezésében és a közleményekből készült kötetek szerkesztésében. Ezt az újraolvasást pedig saját magára is mindig érvényesnek tartotta, az aktuális európai folyamatok megértése érdekében így vissza-visszafordult Ady Margitájához, Szabó Lőrinc *Tízezer magyar gyermekéhez* vagy Kassák *Máglyák énekelnek* című kötetéhez, az általa „lényeglátónak” nevezett pillanatokat keresve.

Megalapította és vezette a Miskolci Egyetem Szabó Lőrinc Kutatóhelyét, amely létrehozta a Szabó Lőrinc-életmű kritikai kiadását, illetve az ahhoz kapcsolódó dokumentumokat összegyűjtő <http://krk.szabolorinc.hu> honlapot, 1993 és 1998 között pedig az Irodalomtörténet folyóirat főszerkesztője volt. Egyetemi oktatóként tanított a Pécsi Tudományegyetemen és a Miskolci Egyetemen, utóbbi Bölcsészkarának alapító dékánja és a doktori iskola vezetője is volt, 2006-tól pedig az intézmény professor emeritusa. Alapításától kezdve az Általános Irodalomtudományi Kutatócsoport megbecsült munkatársa, akinek intellektuális bátorságánál talán csak kíváncsisága volt nagyobb kollégái ténykedése iránt: az általa „unokanemzedéknek” nevezett mai harmincasok kérdései nemcsak érdekelték, de értette is őket, és igyekezett beépíteni belátásaikat a saját tanulmányaiba. Az a fajta szerző volt, akivel a szerkesztési folyamat párbeszéd lehetett: elég volt egy apró jelzés, például, hogy a Bednatics Gábor által feltárt ugarmetaforika jól passzol ahhoz, amiről ő saját Ady-tanulmányában ír, néhány napon belül a kézirat új változata már bővült is egy bekezdéssel, megolvassa a javasolt passzust. Ugyanez az érdeklődés jellemezte a szépírókkal kapcsolatban: ezért is felejtethetetlenek Szabó Magdával, Nemes Nagy Ágnessel és Szántó Piroskával készült interjúi vagy a kritikái Száraz Miklós György

könyveiről. Meg azért is, mert annyira benne volt saját maga minden szövegében. Benne volt Szamosújvár és Gyöngyös, a székelységnek, a magyar zsidóságnak és az örményeknek a 20. század szörnyűségei miatti féltése, Európa és a magyarság szolgálata. De mindenekelőtt az érdeklődés, a megértés vágya és az erre tett erőfeszítések érződtek az írásain, valamint az a tartás, hogy mennyire tisztában van munkásságának tétjeivel.

Kabdebó Lóránt 2022. január 24-én hajnalban ment el közülünk életének nyolcvanhatodik évében, fájó és betölthetetlen hiányt hagyva maga mögött a tudományos és kulturális életben egyaránt. Isten veled, drága Lóri!

Smid Róbert



L. Simon László alkotótevékenységére a műfaji gazdagság jellemző: lineáris költemények, prózaversek, vizuális költészeti alkotások, lettrista kompozíciók, konkrét és konceptművek, művészkönyvek, grafikák, fotográfiák, intermedialis művek egyaránt megtalálhatók az életműben, s ugyanez a műfaji heterogenitás jellemző az elméleti írásaira is (esszék, tanulmányok, kritikák, vitairatok stb.): mind-mind a kortárs életmű megjelenítői.

[...]

Az irodalmi egyensúlyteremtés, valamint az önazonosság megőrzése fontos feladat. L. Simon László szerint morális kötelezettség és kötelesség. Ezt is magában rejtje a *Huszonöt év* című kötet. „Történeteiben él a nemzet, s ha elfelejtjük őseink történeteit, teremtés- és eredetmitoszait, világmagyarázatait, akkor nem leszünk ugyanazon nemzet tagjai, amelyhez valaha ők tartoztak” – figyelmeztet bennünket az író egy ünnepi beszédében. Ezeket a történeteket, az identitásunkat erősítő közös élményanyagot is visszairják életünkbe a művei és az alkotásokat megközelítő-elemző befogadók értelmezései.

Egy jubileumi kötetet kézben tartva, befogadói státusból a művészet és az élet profán és szakrális oldalát is mérlegre téve, mások megközelítésében, elemzésében feloldódva így gyűjthetünk erőt, nemzeti önbizalmat, ahogy Móricz írta: „nagyra lelkesülést”.

Kelemen Erzsébet

A *Huszonöt év* című kötet Kelemen Erzsébetnek A *szavak ereje*. L. Simon László alkotói munkásságáról című monográfiájával együtt L. Simon László író, költő, szerkesztő írói jubileumának alkalmából jelent meg.

Megjelenés éve: 2021, 580 oldal, 3500 Ft

L. Simon László József Attila-díjas költő, író, szerkesztő, kultúrpolitikus, a Nemzeti Múzeum főigazgatója napjaink irodalmi és közéletének sokszínű és összetett életművel rendelkező személyisége. Eddig tizenhét önálló könyve jelent meg, köztük egy macedón nyelvű mű Paszkal Gilevszki költő-műfordító tolmácsolásában. Köteteiben fontos szerepet kap a líra, a vizuális költészet, az irodalom határterületeinek kutatása. Elméleti írásainak retorikájában, a prózanyelv poétikai kódoltságában pedig dominánsan jelen vannak az esszé és a tanulmány, valamint a kritika nyelvi-műfaji jellemzői, szemléleti távlatai, alakítás-módozatai, így a kritikaesszé-írás is.

[...]

A kutatás második szakaszában a prózai munkásságának jellegzetes sajátosságait vizsgáltam, és az esszéírói tevékenységének értelmező-értékelő, összefoglaló megközelítést alkottam meg. L. Simon László alkotói pályája nyitányának, első kötete megjelenésének 25. évfordulója alkalmából a már megjelent és az új monográfiát egy kötetbe fűzve veheti most kézbe az olvasó.

Ajánlom ezt a könyvet mindazoknak, akik nemcsak szívesen lépnek be egy alkotó világába, de az ismeretlennek feltárására és megértésére is vágyanak: egy lineáris vers vagy egy vizuális költemény megfejtésének katartikus hatására, a mindennapjainkat esszébe vagy akár kultúrpolitikai írásokba sűrítő élmények megtapasztalására. S mindez cum virtute verborum, a szavak erejével történik.

Kelemen Erzsébet

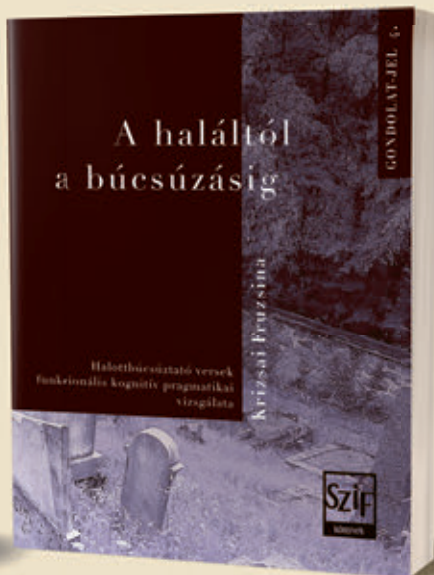
A *szavak ereje* című monográfia a válogatott tanulmányokat, kritikákat, befogadói olvasatokat tartalmazó *Huszonöt év* című könyvvel együtt L. Simon László írói jubileumának alkalmából jelent meg.

Megjelenés éve: 2021, 512 oldal, 3500 Ft



Gondolat-Jel

A Szépirodalmi Figyelő Alapítvány
nyelvtudományi könyvsorozata



Előkészületben

Palágyi László: *Morfológia az egésztől a részekig. A magyar főnév esete*

A kötet megrendelhető vagy kedvezményesen megvásárolható a Szépirodalmi Figyelő szerkesztőségében:
1072 Budapest, Akácfa utca 20. | Telefon: 06-1 321-8023 | e-mail: szif.szerk@gmail.com | www.szepirodalmfigyelo.hu



2021

840 oldal

5799 Ft

Jelen kritikai kiadás egy új intézménytörténeti kutatást szeretne megalapozni: olyan kéziratok színháztörténeti források közreadására vállalkozik, amelyek Bajza József (1804–1858) színikazgatói működésén keresztül az egykori Nemzeti Színház belső életét, színpadok mögötti világát dokumentálják. Bajza kétszer állt az intézmény élén: 1837 augusztusától 1838 júniusáig ő volt az első igazgatója, majd tíz évvel később aligazgatóként újra megbízást kapott. Tevékenységével kapcsolatban három kézirat forráscsoport maradt fenn: színikazgatói levelek, a színeszeti választmány (1837–1838), valamint az igazgatósági testület üléseinek (1847–1848) jegyzőkönyvei. A tematikailag változatos iratanyag a magyarító jegyzetekkel kiegészülve művészeti, rendtartói és gazdasági jellegű feladatait egyaránt láthatóvá teszi, rávilágít szerepére a színház üzemmenetének megszervezésében, a döntési mechanizmusok és a mindennapi munkafolyamat biztosításához szükséges szabályok kialakításában. Gyakorlati munkájának figyelemmel kísérése lényegében az intézményi professzionalizálódás folyamatát tárja elénk, azt, ahogyan a színház munkahelyként kezd funkcionálni, kialakítja és megszilárdítja specifikus működési rendjét.

SZALISZNYÓ LILLA (sz. 1982) a Szegedi Tudományegyetem Magyar Irodalmi Tanszékének munkatársa. Kutatási területe a 19. századi magyar irodalom- és színháztörténet. Kritikai igénytel sájtó alá rendezte a 19. század egyik kiemelkedő színeszének, Egressy Gábornak a családi levelezését: *„Irrjátok a mi tollatokra jön”*. Egressy Gábor családi levelezése (1841–1865), Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2017. Szövegkiadói tevékenységéért 2021-ben Kiss József-díjat kapott.

2021

444 oldal

4499 Ft



A kötet historiográfiát hallgató egyetemisták számára másfél évtizede tartott előadások megrostált anyagát gyűjti egybe tankönyvformában. Teszi ezt mindenekelőtt azzal a szándékkal, hogy a történelem 20. századi diskurzusáról nyújtson rendszerezett áttekintést. A Hérodotoszig visszavezethető távoli előzmények említését követően megismerteti a professzionális történettudomány 19. századi születésével, intézményesülésével és a tudományos történetírás létrejöttével. Mindezeket követően a 20. századi történetírás történetét immár részletkérdésekig hatoló, önálló fejezetekbe rendezetten tárgyalja. Ennek során különös figyelmet szentel a tudományos történetírást érő három kihívásra: a századfordulón artikulálódó szellemtörténet, a második világháború körüli években kikristályosodó társadalomtudományos történelem és végül a hetvenes évektől jelentkező kultúrtörténet különféle változataira. Miközben a történetírást a klasszikusokon keresztül ismerteti meg olvasóival, jelen munka arra törekszik, hogy a történelem mint diskurzus mindenkori helyzetét a maga egészében mutassa be, ennél fogva pedig a történelmet a kor gondolkodásába, szellemi áramlataiba beágyazva tárgyalja, egységbe ötvözve a történetfilozófiai és a historiográfiai megközelítést.

SZIJÁRTÓ M. István az ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszékének egyetemi tanára. Kutatóként elsősorban a 18. századi magyarországi politika társadalom- és kultúrtörténetével foglalkozik. Oktatói munkája jelentős részben a történetírás történetére és elméletére összpontosul. Több magyar és angol nyelvű könyve és tanulmánya jelent meg a mikrotörténelemről.

Magazin a Velencei-tóról!



TARTALOM

18

TARTALOM

Összeállítás

1

AJÁNLÁS

TOP 5 kárpát- és kárpát-területi

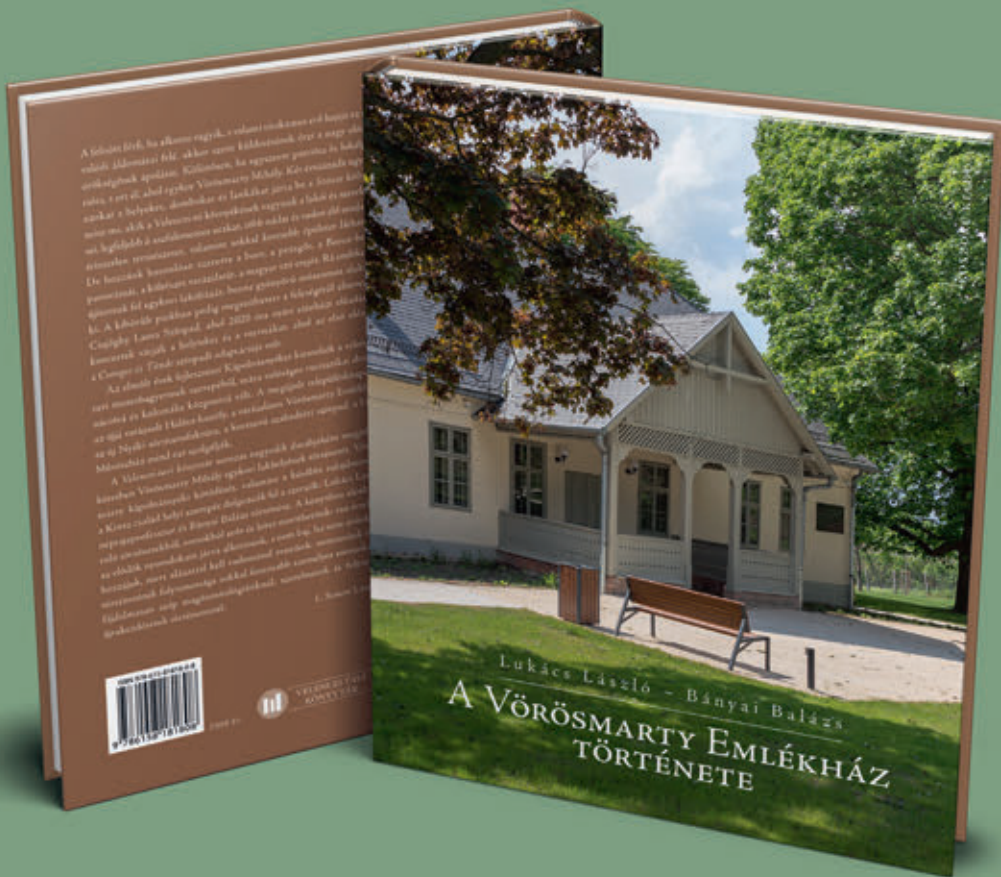
4-5

Rövidített és kárpát-területi

61

TÖRZSISZT

Magyarországban mindenki által ismert és
ismert **Székely György** székely-területi, székely-területi
Kárpát-területi ismert és



Megjelent 2021-ben, 136 oldal, 2900 Ft

Az elmúlt évek fejlesztései Kápolnásnyéket kiemelték a velencei-tavi mostohagyermek szerepéből, mára valóságos turisztikai desztinációvá és kulturális központtá vált. A megújult településközpont, az újjá varázsolt Halász-kastély, a varázslatos Vörösmarty Emlékház, az új Nyéki sörmanufaktúra, a korszerű szabadtéri színpad, a Liszt Művészház mind ezt szolgálják.

A *Velencei-tavi könyvtár* sorozat negyedik darabjaként megjelent kötetben Vörösmarty Mihály egykori lakhelyének történetét, Vörösmarty kápolnásnyéki kötődését, valamint a későbbi tulajdonosok, a Kresz család helyi szerepét dolgozzák fel a szerzők: Lukács László néprajzprofesszor és Bányai Balázs történész. A könyvben élénk táruló történetekből, sorsokból erőt és hitet meríthetünk: van értelme az elődök nyomdokain járva alkotnunk, s nem baj, ha nem érünk fel hozzájuk, mert alázattal kell tudomásul vennünk: nemzetünk élettörténetének folytonossága sokkal fontosabb személyes sorsunknál, fájdalmasan szép magánmitológiánknál, szerelmeink és folytonos újrakezdéseink történeteinel.

Részlet L. Simon László előszavából

Ára: 700 Ft
Előfizetés egy évre (4 szám): 2500 Ft



VILÁGBÓL VILÁGBA

**A 75 éves Kossuth-díjas
Pérel Zsuzsa kiállítása**

A kiállítás megtekinthető:

2022.03.26. – 2022.07.31.

Hétfő kivételével minden nap 10.00–16.00 óráig.

HALÁSZ-KASTÉLY

2475 Kápolnásnyék, Deák Ferenc u. 10. • www.halaszkastely.hu